ชุมนุมพระนิพนธ์

NATIONAL LIBRARY

ฝ. ๔๐
หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
ฝ. ๔๐

ชุมนุมพระนิพนธ์

พระนิพนธ์
สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สำนักพิมพ์คลังวิทยา
๑๑ ถนนเฟื่องนคร สี่กั๊กเสาชิงช้า พระนคร

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

พิมพ์ที่ ร.พ.เจริญธรรม ๑๖๐ เสาชิงช้า พระนคร
นายรวล รุ่งเรืองธรรม ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๔๙๔

คำนำ

พระนิพนธ์เรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ได้พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ รวบรวมจากหนังสือเรื่องต่าง ๆ หลายเล่ม บางเรื่องเป็นคำเนาถายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปมาโต้ตอบกับ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ บ้าง กับพระยาอนุมานราชธนบ้าง กับบุคคลอื่น ๆ ที่สนใจในวิชาโบราณคดี มีสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดพระศรีมหาธาตุเป็นต้นบ้าง จึงมีคำสรรพนามบางคำที่ทรงใช้เฉพาะบุคคลปรากฏอยู่ เช่นคำว่า "หม่อมฉัน" เป็นต้น ถ้าสรรพนามคำนี้ปรากฏอยู่ในเรื่องใด ให้พึงรู้เถิดว่าเรื่องนั้นทรงนิพนธ์ส่งไปถวายสมเด็จฯเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ อันได้คัดตัดตอนมาจาก หนังสือเรื่อง "ตำนานสม

เด็จ" คือถายพระหัตถ์ของสมเด็จทั้งสองพระองค์นั้น ทรงมีไปมาโต้ตอบกัน มีต้นฉบับอยู่ที่หอสมุดดำรงราชานุภาพ นอกจากนี้ก็เป็นพระนิพนธ์อธิบาย วิจารณ์ และปาฐกถาที่พิมพ์แทรกอยู่ในหนังสือเรื่องต่าง ๆ บ้าง พิมพ์ในหนังสือวารสารและหนังสือพิมพ์รายวันบ้าง รวมเรื่องที่นำมาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ทั้งหมดมี ๓๓ เรื่อง ให้ชื่อว่า "ชุมนุมพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ" หวังว่าหนังสือนี้จักอำนวย ประโยชน์อย่างยิ่ง แก่ประชาชนโดยทั่วไป จึงอนุญาตให้สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์ออกจำหน่าย.

กรมศิลปากร

๒๓ สิงหาคม ๒๔๙๕

NATIONAL LIBRARY

สารบาญ

เรื่อง	หน้า
๑. ตำนานการเฉลิมอายุบ่อน้ำเบี้ยและหวย	๑
๒. พระวิจารณ์ว่าด้วยหนังสือ "พราหมณศาสตร์ทวาทศพิธี"	๒๖
๓. วิจารณ์เรื่องมนุษย์ทั้งสิ้น	๔๔
๔. อธิบายเรื่องพัดแฉกงา	๕๕
๕. พรรณนาพิธีตั้งสังฆราชโรมันคาธอลิก	๕๙
๖. อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีกับเงินภาษีอากร	๗๙
๗. วินิจฉัยประเพณีแต่งงานอย่างโบราณ	๙๑
๘. วินิจฉัยอธิบายคำว่า "ครัว"	๑๐๖
๙. สร้างตลาดสำหรับเมือง	๑๑๑
๑๐. สร้างเมือง	๑๓๕
๑๑. วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่า "กรมสมเด็จ" หรือ "สมเด็จกรม"	๑๖๗

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

เรื่อง	หน้า
๑๒. วินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์	๒๐๔
๑๓. วินิจฉัยเรื่องถายแทง	๒๑๙
๑๔. วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ	๒๓๘
๑๕. เครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้	๒๔๑
๑๖. สร้างพระบรมรูปทรงม้า	๒๕๑
๑๗. อธิบายเรื่องพระบาท	๒๕๗
๑๘. อธิบายว่าด้วยยศเจ้านาย	๒๗๘
๑๙. ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ	๓๑๕
๒๐. ลักษณะการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณ	๓๓๖
๒๑. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๓๔๒
๒๒. ประเพณีประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ	๓๕๘
๒๓. ปาฐกถาเรื่อง "ประเพณีไทย"	๓๖๗
๒๔. อธิบายตำนานเรื่องรำโคม	๓๗๖

ห้องสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

เรื่อง	หน้า
๒๕. ปาฐกถาเรื่อง "พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	๔๑๐
๒๖. อธิบายเรื่องบุหรี่	๔๓๓
๒๗. แฟชั่น	๔๔๖
๒๘. เมืองอู่ทอง	๔๖๐
๒๙. วินิจฉัยนาม	๔๗๑
๓๐. อธิบายเรื่องสอบพระปริยัติธรรม	๔๘๒
๓๑. การอำนวยพร	๕๕๓
๓๒. เทศกาลพระบาท	๕๖๕
๓๓. อธิบายเรื่องเจ้าคุณประตูดิน	๕๙๔

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

ตำนานการเล่นอากรบ่อนเบี้ยและหวย

๑. อธิบายกำเนิดการเล่นถั่วโปและหวย

การเล่นถั่วโป และ หวย เป็นของจีนคิดเล่นขึ้นในเมืองจีนก่อน แล้วพวกจีนที่ไปอยู่ต่างด้าวพาไปเล่น จึงได้แพร่หลายต่อไปในประเทศอื่น ๆ ข้าพเจ้าได้วานพระเจนจีนอักษร (สุดใจ ตัณฑาคาศ) ศาสตราจารย์ภาษาจีนในราชบัณฑิตยสภาให้ช่วยค้นหาเรื่องเหตุเดิมที่จะมีการเล่นขึ้นในเมืองจีน ได้ความในหนังสือยี่จับสี่ซือฮ่าวหั่งจือ เป็นเรื่องพงศาวดารจีน ตอนราชวงศ์ตังฮั่น ว่าเมื่อครั้งราชวงศ์ตังฮั่นเป็นใหญ่ในเมืองจีน แผ่นดินพระเจ้าสุนฮ่องเต้ อันเป็นรัชกาลที่ ๗

๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เสวยราชย์แต่ พ.ศ. ๒๑๙ จน พ.ศ. ๒๔๔ นั้น ขุนนางจีนคนหนึ่งชื่อเตียงกี คิดการเล่นพนันขึ้นอย่าง ๑ เดิมเรียกว่า อีจี แปลว่ากระแปะคิด วิธีเล่นใช้นับ ๔ เป็นเกณฑ์ คือ เอากระแปะหลาย ๆ ถุงกระแปะมากองเข้า แล้วเอาภาชนะอันหนึ่งครอบกองกระแปะนั้นไว้ ให้คนทั้งหลายที่เล่นด้วยกันทายว่าจะเป็นเศษ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือครบ ๔ เมื่อทายกันแล้วจึงเปิดภาชนะที่ครอบออก แล้วนับกระแปะบัดไปทีละ ๔ กระแปะ ๆ บัดไปจนกระแปะในกองนั้นเหลือเป็นเศษ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ ตรงกับที่ผู้ใดทายผู้นั้นก็เป็นถูก ใครวางเงินแทงเท่าใดถ้าถูกเจ้ามือก็ต้องใช้ให้ ใครแทงไม่ถูกเจ้ามือก็ริบเงินที่แทงเสีย

ต่อมาถึงสมัยต่ำปักเฉียว เวดาเมืองจีนแตกกันเป็นภาคเหนือกับภาคใต้ ต่างรัฐบาลกัน ในระวาง พ.ศ. ๙๖๓ จนถึง พ.ศ. ๑๑๓๒ ในสมัย

นั้นการเล่นที่เรียกว่า อีจี้ (ทำนองจะเป็นเพราะเอาสิ่งอันใดกองแทนกระแปะให้สังเกตง่ายขึ้น) จึงเรียกแปลงชื่อว่า "ทัวหี้" แปลว่า เล่นแจง

ต่อมาเมื่อสมัยราชวงศ์ถังเป็นใหญ่ ในระวาง พ.ศ. ๑๑๖๑ จน พ.ศ. ๑๔๕๐ มีผู้แปลงชื่อการเล่น "ทัวหี้" มาเรียกว่า "ทัวจี้" แปลว่าแจงกระแปะ (เพราะกลับเล่นด้วยกระแปะ) แต่ทุกวันนี้เรียกกันเป็นหลายอย่าง เรียกกันว่า "กิมจี้ทัว" แปลว่าแจงกระแปะทอง (เพราะว่ากระแปะที่เล่นนั้นขัดปลั่งเหมือนกับทอง) ก็มี เรียกว่า "ทัว" แปลว่าแจงเท่านั้น (เพราะใช้แจงด้วยเบี้ยหรือสิ่งอื่นอันมิใช่กระแปะ) ก็มี เรื่องมูลเหตุของการเล่นทัว ที่เรามาเรียกกันว่า "ถั่ว" มีมาดังนี้ ที่ไทยเราเรียก "ถั่ว" เห็นจะเป็นแต่เพี้ยนมาจากคำ "ทัว" ภาษาจีน หาใช่เพราะเอาถั่วมากำแทนกระแปะไม่

๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรื่องเหตุเดิมที่จะเกิดการเล่นโป ซึ่งจีนเรียกว่า "ปือ" นั้นยังค้นไม่พบอธิบาย ได้ความแต่ว่าเป็นของคิดขึ้นที่อำเภอเจี้ยวอาน ในมณฑลฮกเกี้ยน และว่ามีขึ้นในสมัยตอนปลายราชวงศ์ใต้เหมง หรือเมื่อต้นราชวงศ์ใต้เช็งเป็นใหญ่ในเมืองจีน ประมาณราว พ.ศ. ๒๑๐๐ เพราะฉะนั้นโปเป็นของมีขึ้นที่หลังถั่วช้านาน โปที่มาเล่นกันในประเทศสยามนี้มี ๒ อย่าง ไทยเราเรียกว่า "โปกำ" เพราะกำเหมือนถั่ว ผิดกันแต่วิธีแทงอย่าง ๑ เรียกว่า "โปปั้น" ใช้ครอบทองเหลืองมีลูกรูปเหมือนลูกบาศรอยู่ข้างใน ปั้นครอบไปจนได้เหลี่ยมแล้วเปิดฝา ชักขาวที่ฉลุอยู่ตรงแต้มไหนถือว่าออกแต้มนั้นนั่นอย่าง ๑ สันนิษฐานว่า ที่จีนเรียกปือ เห็นจะได้แก่โปปั้นอย่างเดียว โปกำจะเป็นของคิดเอาวิธีเล่นถั่วกับเล่นโปประสมกันปรุงขึ้นต่อภายหลัง ได้ความในเรื่องมูลเหตุที่จะเกิด

การเล่นโปแต่เท่านี้

ส่วนเหตุเดิมที่จะเกิดหวยนั้น ได้ความในหนังสือซื่อยังว่า หวยเป็นของเพิ่งคิดขึ้นในแผ่นดินพระเจ้าเตากวาง รัชกาลที่ ๒ ในราชวงศ์ไต้เช็ง เสวยราชย์แต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๕ จนปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๕ (ตรงกับรัชกาลที่ ๒ ต่อรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์) ว่ามีผู้คิดเล่นที่อำเภอว่างง่าม ในมณฑลเจ๋เกียงก่อน จึ่งเรียกว่า "ฮ่วยหวย" ลักษณะการเล่นนั้นทำบ้ายเล็ก ๓๔ บ้าย เขียนชื่อคนโบราณลงบ้ายละชื่อ ชื่อคนโบราณเหล่านั้นคือชื่อว่า "สามหวย" "ง่วยโป๊" เป็นต้น ด้วยเป็นคนมีชื่อเสียงครั้งราชวงศ์ช้องทั้งสิ้น กระบวนเล่นนั้น เจ้ามือเลือกบ้ายอัน ๑ ใส่ลงในกระบอกไม้ไผ่ปากกระบอกเสี้ยแล้วเอาแขวนไว้กับหลังคาโรง ให้คนทายว่าจะเป็นชื่อคนไหนใน ๓๔ ชื่อนั้น ถ้าทายถูกเจ้ามือก็ใช้ ๓๐ ต่อ ถ้าทายผิดก็

๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ รับเอาเดิมพันเล่ย เรื่องมูลเหตุที่หวยเกิดขึ้นในเมืองจีนสืบได้ความดังแสดงมานี้

๒. ตำนานเรื่องตั้งอากรบ่อนเบี้ยในประเทศสยาม

การเล่นถั่วแลโปจะเข้ามาถึงประเทศสยามเมื่อใด ไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้แน่ (ทราบได้แต่หวยซึ่งจะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า) ถึงกระนั้นก็มีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานได้อยู่บ้าง ด้วยปรากฏในเรื่องมูลเหตุว่าการเล่นถั่วเกิดขึ้นในเมืองจีนกว่า ๑๗๐๐ ปีมาแล้ว ส่วนโปนั้นเพิ่งเกิดขึ้นได้ราว ๓๕๐ ปี อาศัยเหตุที่จีนไปมาค้าขายกับประเทศสยามตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ถ้าประมาณว่าพวกจีนได้พาการเล่นถั่วมาถึงประเทศนี้ ตั้งแต่ครั้งราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย และประมาณว่าจีนได้พาโปเข้ามาเล่นเมื่อในรัชกาลพระเจ้า

ปราสาททอง หรือสมเด็จพระนารายณ์ครองกรุงศรีอยุธยา ก็เห็นจะไม่คลาดเคลื่อนห่างไกล และอาจสันนิษฐานได้ต่อไปว่า เดิมเห็นจะไม่มีอากรเพราะคงเล่นกันแต่ในพวกจีน ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่รวบรวมกันเป็นแห่ง ๆ แต่นานมาไทยที่ไปมาค้าขายในบ้านจีนไปเล่นถั่วโปเป็นและชอบเล่นกันมากขึ้น บางทีอาจมีเหตุเกิดวิวาทบาดทะเลาะทำร้ายกันและกันด้วยเรื่องเล่นเบี้ยด้วย รัฐบาลในสมัยนั้นเห็นว่าจะปล่อยให้เล่นถั่วโปกันตามชอบใจดังแต่ก่อนไม่ได้ จึงได้คิดจัดการควบคุม โดยให้เล่นได้แต่ในบ่อนอันมีจำนวนจำกัด และอนุญาตให้แต่จีนบางคน ซึ่งเห็นว่าเป็นคนซื่อตรงและมีหลักฐานมั่นคง เป็นนายบ่อนผู้รับผิดชอบต่อรัฐบาล ให้นายบ่อนมีอำนาจที่จะ "ตั๋ง" (คือชักส่วนลด) จากเดิมพันที่เล่นกันนั้นเป็นผลประโยชน์ และใช้จ่ายในการรักษาบ่อน ครั้นมีนาย

บ่อนขึ้นเช่นนั้น เมื่อปรากฏว่านายบ่อนได้กำไรมาก ก็เป็นธรรมดาที่จะมีผู้ปรารถนาแย่งกันเป็นนายบ่อนมากด้วยกัน ก็เกิดการร้องขอเป็นนายบ่อน โดยยอมแบ่งกำไรให้เป็นเงินหลวงสำหรับใช้ราชการ จึงเกิดอากรบ่อนเบี้ยขึ้นด้วยประการฉะนี้ คือว่า ตั้งผู้ซึ่งยอมให้เงินแก่รัฐบาลมากกว่าเพื่อนเป็นนายบ่อน แต่เดิมนายบ่อนคนหนึ่งก็เห็นจะรับผูกอากรแต่ในหมู่บ้านจีนแห่งหนึ่ง และบางทีจะมีจำกัดด้วยว่าให้เล่นได้แต่จีน (เหมือนเช่นเมื่อแรกตั้งภาษีฝิ่น ยอมให้สูบฝิ่นแต่จีนฉะนั้น) ครั้นนานมามีผู้ขอผูกอากรมากรายหลายแห่งขึ้น และความปรากฏว่าห้ามไทยไว้ไม่อยู่จึงเปลี่ยนให้ผูกอากรบ่อนเบี้ยเป็นเมือง ๆ และยอมให้ไทยเข้าเล่นเบี้ยในบ่อนได้ไม่ห้ามปราม

อากรบ่อนเบี้ยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่จะมีขึ้นเมื่อในรัชกาลไหนทราบไม่ได้แน่ ได้ตรวจดูในจดหมายเหตุฝรั่งแต่งครั้งแผ่นดินสมเด็จ

พระนารายณ์ เช่นหนังสือมองซิเออร์เดอลาลุแบ ราชทูตฝรั่งเศสแต่งเป็นต้น ก็หาปรากฏว่ามีอากรบ่อนเบี้ยไม่ มาพบหลักฐานว่ามีอากรบ่อนเบี้ยต่อเมื่อในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ด้วยกล่าวไว้ในบานแผนกกฎหมาย พระราชกำหนดเก่า บทที่ ๕๒ ตั้งเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๑๑๘ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๙๙ ก่อนพระเจ้าบรมโกศสวรรคต ๒ ปี) ความในพระราชกำหนดนั้นว่า ขุนทิพ กับหมื่นรุดอักษร ยื่นเรื่องราวให้กราบบังคมทูล ตั้งบ่อนเบี้ยขึ้นในเขตวงเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรปราการ รับจะประมูลเงินหลวงขึ้นเสมอปีละ ๓๗๑ ชั่ง (๒๙,๖๘๐ บาท) ทรงพระราชดำริว่าหัวเมืองทั้ง ๓ นั้น เป็นที่ใกล้ส่วนบางช้าง อันเงินอากรส่วนขึ้นพระคลังอยู่เป็นอันมาก และได้มีกฎรับสั่งห้ามอยู่แต่ก่อนว่า มิให้ตั้งบ่อนเบี้ยใน

หัวเมืองเหล่านั้น ซึ่งผู้มีชอบมายื่นเรื่องราวให้กราบบังคมทูลดังนี้ผิดอย่างธรรมเนียม และจะกระทำให้ไพร่ฟ้าอาณาราษฎร ทั้งปวงได้รับความเดือดร้อนขัดสนต่อไป จึงมีพระราชโองการสั่งแก่ออกญารัตนาธิเบศร ผู้ว่าราชการที่สมุหมณเฑียรบาล ให้เอาตัวผู้กราบบังคมทูลฉอประมูลถวายพระราชอาญา ฯ และต่อไปเมื่อหน้าถ้ามีผู้มาร้องขอประมูลพระราชทรัพย์ด้วยการอย่างใด ให้ (เจ้าพนักงาน) พิเคราะห์ดูแต่ที่ชอบที่ควร แล้วจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล และห้ามมิให้ไปเดินเหินเจ้านายและข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน (อันมิใช่เจ้าหน้าที่) ให้กราบทูลให้เบื่อนอันขาด เนื่องความตามพระราชกำหนดที่กล่าวมานี้ พิเคราะห์ดูมีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานเรื่องตำนานอากรบ่อนเบี้ย คือ

ข้อ ๑ ที่ปรากฏในกระแสพระราชดำรัสว่า ได้มีกฎห้ามมิให้ไปตั้งบ่อนเบี้ยในหัวเมืองที่ใกล้ส่วน

ใหญ่ อันเบี้นที่ได้เงินอากรหลวงอยู่บีละมาก ๆ เช่นนั้ ส่อให้เห็นว่าเมื่อรัฐบาลจะตั้งอากรบ่อนเบี้ยขึ้นนั้ ได้มีความคิดจะยอมให้เล่นเบี้ยแต่ในที่บางแห่ง อีกประการหนึ่ง ที่ว่าถ้าให้ไปตั้งบ่อนเบี้ยขึ้นจะกระทำให้ไพร่พ้าประชาราษฎรเดือดร้อนขัดสนฉะนั้ ส่อให้เห็นว่าไม่ปรารถนาจะให้ไทยเล่น

ข้อ ๒ ที่ปรากฏว่าผู้ถวายเรื่องราวขอ "ประมูลเงินขึ้นเสมอบีละ ๓๗๑ ชั่ง" ดังนั้ หมายความว่ารวมทั้งจำนวนเงินอากรเดิมอยู่ในนั้นด้วย คือว่าจะรับทำทั้งอากรบ่อนเบี้ย ซึ่งมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยาแล้ว และขอขยายเขตตั้งบ่อนต่อออกไปตามหัวเมืองทั้ง ๓ นั้น จึงยอมเพิ่มเงินหลวงขึ้นบีละ ๓๗๑ ชั่ง ในข้อนี้เบี้นอันได้ความว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยเวลานั้น รวมทั้งสันเห็นจะไม่เกินบีละ ๓๕๐ ชั่ง (๒๘,๐๐๐ บาท)

ข้อ ๓ ในคำขอประมูลมิได้ออกชื่อเมืองนคร

ชัยศรี เมืองสาครบุรี และเมืองธนบุรี ข้ามไป
ขอตั้งที่เมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม และ
เมืองสมุทรปราการดังนี้ ย่อให้เห็นว่า เมืองนคร
ชัยศรี เมืองสาครบุรี และเมืองธนบุรี เห็นจะมี
บ่อนเบี้ยรวมอยู่ในอากรแต่ก่อนแล้ว เพราะเป็น
ที่มั่นคงอยู่มากทั้ง ๓ เมือง โดยนัยนี้สันนิษฐาน
ว่าเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๙๙ ที่ตั้งพระราชกำหนด
อันกล่าวมานั้น บ่อนเบี้ยเห็นจะมีแต่ที่ในจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา กับ หัวเมืองที่ใกล้เคียง อีกบาง
เมือง คือ เมืองนนทบุรี ๑ เมืองธนบุรี ๑ เมือง
นครชัยศรี ๑ เมืองสาครบุรี ๑ บางทีจะมีที่เมือง
ละเชิงเทราด้วยอีกเมือง ๑ แต่ที่เมืองวิเศษชัย-
ชาญกับเมืองลพบุรีนั้นสงสัยอยู่ และอากรบ่อน
เบี้ยทั้งปวงรวมอยู่ในนายอากรคนเดียว

ข้อ ๔ ที่เงินอากรบ่อนเบี้ยทั้งสิ้นไม่ถึงปีละ
๓๐,๐๐๐ บาท ข้อนี้ย่อให้เห็นว่าคงจะตั้งบ่อนแต่

ตามหมู่บ้านจีน บางทีจะเพิ่งเกิดอากรบ่อนเบี้ยขึ้นเมื่อในรัชกาล พระเจ้าบรมโกศนั้นเองก็เป็นได้ ด้วยเมื่อปีที่ตั้งพระราชกำหนดซึ่งกล่าวมานั้น พระเจ้าบรมโกศเสวยราชย์มาได้ ๒๔ ปี ดูบ่อนเบี้ยยังไม่แพร่หลาย แลเงินอากรก็ไม่เท่าใดนัก ถ้าอากรบ่อนเบี้ยได้ตั้งมาถึงสี่สิบห้าสิบปี เห็นเงินอากรจะมากกว่านั้น

เมื่อล่วงแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศมาแล้วในระวางเวลา ๙ ปี เมื่อก่อนจะเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า อากรบ่อนเบี้ยจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร บ้างหามีจดหมายเหตุปรากฏไม่ ถึงสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ในชั้นแรกมิใคร่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบได้ว่า การอากรบ่อนเบี้ยเป็นอย่างไร สันนิษฐานว่าจะเป็นมาอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา มีการเนื่องในอากรบ่อนเบี้ยอย่าง ๑ ซึ่งปรากฏเกิดขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ เดิมบ้านพวก

๑๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

จนตั้งอยู่ตรงที่สร้าง พระบรม มหาราชวัง ทุกวันนี้ ครั้นเมื่อย้ายพระนครมาสร้างฝั่งตะวันออก จะสร้างพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดให้พวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสำเพ็ง ตั้งบ่อนเบี้ยสำหรับบ้านจีนที่ริมแม่น้ำตรงหน้าวัดเกาะ ครั้นเกิดมีถนนในหมู่บ้านจีน จึงย้ายบ่อนเบี้ยไปตั้งริมถนนสำเพ็งเรียกว่า "กงสี" บ่อนกงสีนั้นได้เป็นหัวหน้าบ่อนเบี้ยทั้งปวงต่อมา จนจัดการถอดบ่อนเบี้ยลงเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ที่ว่าเป็นหัวหน้านั้น คือเป็นพนักงานให้สัญญาอาณัติแก่บ่อนเบี้ยทั้งปวง เป็นต้นว่าถึงตรุษสงกรานต์อันเป็นเวลาที่ราษฎรจะเล่นถั่วโปกันได้ตามชอบใจ นายบ่อนกงสีนั้นเป็นผู้มีหน้าที่ม้าก่อบอกเป็นสัญญาแก่ชาวพระนครว่า "เล่นเบี้ยได้ละ" ครั้นเมื่อถึงตรุษสงกรานต์ นายบ่อนกงสีนั้นก็มีหน้าที่ม้าก่อบอกประกาศให้เด็กเล่นฉะนี้เป็นตัวอย่าง

เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ติดทำศึกสงคราม ไม่มีโอกาสที่จะจัดการทำนุบำรุงผลประโยชน์แผ่นดิน ถึงรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าเงินรายได้สำหรับจ่ายใช้ราชการตกต่ำไปมาก จึงเริ่มจัดภาษีอากรเพื่อบำรุงผลประโยชน์แผ่นดิน การที่จัดในชั้นนั้น จะจัดอย่างไรบ้างยังไม่ทราบ แต่มีปรากฏในหนังสือของครอเฟิดทูต อังกฤษมาแต่อินเดีย ในรัชกาลที่ ๒ แต่งไว้ ว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยในเวลานั้นได้ปีละ ๒๖๐,๐๐๐ บาท มากกว่าเมื่อครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งกล่าวมาแต้วเกือบ ๑๐ เท่า (ทั้งมีเหตุเสียบ้านเมือง และต้องรบพุ่งมาช้านานในระหว่างเวลา ๒๘ ปีนั้น) จึงเห็นว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ คงจัดการแก้ไขอากรบ่อนเบี้ยด้วยเป็นสำคัญอย่าง ๑ ประเพณีที่ยอมให้ตั้งบ่อนเบี้ยตามหัวเมือง ทั่วไปไม่จำกัด และที่แยกอากรบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองออกผูกเป็นเมืองๆ ก็ดี และที่แยกอากรบ่อนเบี้ยในกรุงเทพฯ ออกผูกเป็นแขวงๆ ไม่รวมใน

๑๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นายอากรคนเดียวก็ดี เห็นจะจัดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ เงินอากรบ่อนจึงเพิ่มพูนขึ้นมากถึงเพียงนั้น ถึงรัชกาลที่ ๓ จัดการแก้ไขภาษีอากรต่าง ๆ ต่อมา ประจวบเวลาบ้านเมืองเจริญสุขสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เงินอากรบ่อนเบี้ยก็มากขึ้นเป็นอันดับ จนถึงปีละ ๕๐๐,๐๐๐ บาท ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อทำหนังสือสัญญาเปิดการค้าขายกับฝรั่งต่างประเทศ ต้องเลิกภาษีผูกขาด (Monopoly) หลายอย่าง เงินผลประโยชน์แผ่นดินตกต่ำไปในตอนแรก จึงตั้งภาษีภายในขึ้นทดแทนหลายอย่าง และอย่างหนึ่งนั้นตั้งอากรพนันเพิ่มเข้าในอากรบ่อนเบี้ย บัญญัติว่า ถ้าใครจะเล่นพนันเอาทรัพย์สินกันในการเล่นเหล่านี้คือ ไพ่จีน ๑ ไพ่ไทย ๑ ไพ่แปดเก้า ๑ ไพ่ช้างงา ๑ ต่อแต้ม ๑ พุ่งเรือ ๑ หมากรุก ๑ สะแก ๑ สะกา ๑ ดวด ๑ วิ่งวัวคน ๑ วิ่งวัวระแทะ ๑ วิ่งม้าหรือวิ่งวัวควาย ๑ แข่ง

เรือ ๑ ชนไก่ ๑ ชนนก ๑ กัดปลา ๑ ต้องเสีย
ค่าอนุญาตแก่นายอากรบ่อนเบี้ยในแขวงที่จะเล่น
นั้นก่อนจึงจะเล่นได้ เงินอากรการพนันนั้นบวกขึ้น
ในอากรบ่อนเบี้ย เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เงินอากรบ่อน
เบี้ยก็มากขึ้น ได้ถึงราวปีละ ๕๐๐,๐๐๐ บาท(๑)

ลักษณะการอากรบ่อนเบี้ยในชั้นกรุงรัตนโก-
สินทร์เมื่อก่อนเริ่มเลิกบ่อนเบี้ยในรัชกาลที่ ๕ นั้น
ว่าตามโครงการณ์เป็นดังกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑) เมื่อก่อนสิ้นปี ใครประสงค์จะรับทำ
อากรบ่อนเบี้ยในปีหน้าที่หัวเมืองไหน หรือที่แขวง
ไหนในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ก็ทำเรื่องราวยื่นต่อกรม
พระคลังมหาสมบัติ บอกจำนวนเงินอากรที่จะยอม
ให้แก่รัฐบาล ใครยอมให้เงินมากกว่าเพื่อนก็ได้
เป็นนายอากร

(๑) ตามประมาณของสังฆราชปัลเลอกัว มีในหนังสือเซอยอนเบาริง.

๒) ผู้ที่ได้เป็นนายอากรได้รับประทานตราตั้งเป็นที่ขุนพัฒนสมบัติ (หรือชื่อมั่งร้อยอย่างอื่นแต่ขึ้นต้นชื่อด้วยคำว่าพัฒนทั้งนั้น เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์" ทุกคน) แต่เมื่อออกจากตำแหน่งนายอากรก็ต้องออกจากที่ขุนพัฒน์ด้วย อันเหตุที่ตั้งนายอากรเป็นหมื่นเป็นขุนนั้น เพราะตามกฎหมายลักษณะพิจารณาความในโรงศาลแต่ก่อน ผู้ใดจะแต่งทนายว่าความแทนตัวที่ในโรงศาลไม่ได้ เว้นแต่ข้าราชการที่ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป คือว่าผู้ที่มีตำแหน่งหน้าที่ราชการอยู่เป็นนิจ ถ้าต้องไปว่าความเองจะเสียราชการ จึงยอมให้แต่งทนายได้ ก็ผู้ที่จะเป็นนายอากร (ไม่เลือกว่าอากรใดๆ) ย่อมมีเหตุเกี่ยงแย่งถึงเป็นถ้อยความกับราษฎรเนืองๆ เพื่อจะมิให้เสียหายในการอากรรัฐบาล จึงตั้งนายอากรเป็นหมื่นเป็นขุน

ถือศักดินา ๔๐๐ เวลาเป็นความจะได้แต่งทนายได้

๓) นายอากรจะตั้งบ่อนเบี้ยสักกี่แห่งในเขตท้องที่ของตนก็ตั้งได้ แต่ต้องลงทุนของตนเองทั้งในการปลูกสร้างบ่อนเบี้ย และเสียค่าใช้จ่ายในบ่อนนั้น ข้อนี้ดูเหมือนจะหนักหน้าแทบเหลือกำลังนายอากร ด้วยได้เป็นตำแหน่งเพียง ๑๒ เดือน แต่ความที่จริงหาลำบากอย่างใดไม่ เพราะบ่อนเบี้ยย่อมเป็นที่ประชุมชน เจ้าของที่ดินชอบให้ตั้งโรงบ่อนในที่ของตน ยอมลงทุนปลูกสร้างโรงบ่อนให้เช่าแม้โดยราคาถูก เพราะยังได้ผลประโยชน์จากค่าเช่าที่ ซึ่งผู้อื่นมาตั้งร้านขายของกินและของอื่นๆ ในบริเวณโรงบ่อนอีก ใครได้เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยในท้องที่ไหนก็วางใจได้ว่าคงได้ตั้งบ่อนที่ในท้องที่นั้นเสมอ และได้พวกพนักงานที่รับจ้างทำการในบ่อนด้วยเสมอไป ยิ่งอากรบ่อนเบี้ยตาม หัวเมือง ซึ่งนาย อากรรับผูก รวมไป เบี้น

เมื่องๆนั้น นายอากรไปขายช่วงสิทธิแยกเบี้ยนตำบลๆ ด้วยมีคนคอยรับซื้ออยู่ในท้องที่แทบทุกแห่ง

๔) การพนันที่อนุญาตให้เล่นในบ่อนเบี้ยนั้นมี ๓ อย่าง ได้ยินว่าแต่เดิมยอมให้เล่นถั่วอย่าง ๑ กำตัด[๑] อย่าง ๑ และไพ่งา (คือต่อแต้ม) อย่าง ๑ ต่อมายอมให้เปลี่ยนกำตัดกับไพ่งา ให้เล่นโปปั่นกับโปกำแทน การเล่นที่ในบ่อนเบี้ยชั้นหลังจึงมีโปปั่นซึ่งจีนชอบเล่นอย่าง ๑ ถั่วซึ่งไทยชอบเล่นอย่าง ๑ โปกำสำหรับคนมีทุนน้อยเล่นอย่าง ๑ รวมเป็น ๓ อย่างตามเดิม วิธีที่ให้ไทยและจีนเล่นเบี้ยนั้นผิดกัน เรียกในท้องตราตั้งนายอากรว่า "บ่อนเบี้ยไทย" อย่าง ๑ "บ่อนเบี้ยจีน" อย่าง ๑ วิธีให้ไทยเล่นนั้น นายอากร (คือนายบ่อน) เป็นเจ้ามือ คนเล่นเป็นคนแทง แต่วิธีที่จะให้จีนเล่น

(๑) เล่นด้วยกระบวนนับจำนวนเบี้ยคล้ายกับถั่ว สันนิษฐานว่าจะเป็นถั่วอย่างโบราณ ไทยจำเอามาเล่นกันแต่เมื่อก่อนตั้งอากรบ่อนเบี้ย

นั้น (เข้าใจว่าเหมือนอย่างเช่นเล่นกันในเมืองจีน) คนเล่นที่มีทุนมากผลัดกันเป็นเจ้ามือ แต่ต่อมาในชั้นหลัง เล่นอย่างนายอากรเป็นเจ้ามืออย่างเดียว

๕) รัฐบาลยอมให้นายอากรมีอำนาจบางอย่าง คือจับผู้ประพฤติเกะกะในบริเวณโรงบ่อนกักขังไว้ได้เมื่อก่อนส่งตัวต่อเจ้าพนักงาน อย่าง ๑ ตรวจจับผู้ลักลอบเล่นเบี้ยและการพนันในเขตอากรของตน เอาตัวกักขังไว้ได้เมื่อก่อนส่งตัวเจ้าพนักงานอย่าง ๑ พ้องเรียกเอาสินไหมจากผู้ล่วงละเมิดอากรบ่อนเบี้ยในเขตของตนอย่าง ๑ เรื่องตำนานอากรบ่อนเบี้ยทั้งขึ้นและแก้ไขขยายการ โดยลำดับมาตอนก่อนรัชกาลที่ ๕ สอบสวนทราบความดังแสดงมา

๓. ตำนานเรื่องตั้งอากรหวยในประเทศสยาม

วิธีเล่นหวยเกิดขึ้นในเมืองจีนดังกล่าวมาแล้ว

๒๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ข้างต้น เกิดขึ้นแต่ไม่ช้าก็เข้ามาถึงเมืองไทย เมื่อรัชกาลที่ ๓ เรื่องมูลเหตุที่จะเกิดการเล่นหวยในประเทศนี้ มีในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแสดงไว้ดังนี้ว่า "เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔) น้ำมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ.๒๓๗๕) น้ำน้อยข้าวแพง ถึงต้องซื้อข้าวต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อข้าวกิน ต้องมารับจ้างทำงานคิดเอาข้าวเป็นค่าจ้าง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจนจีนผูกปี้ก็ไม่มีเงินจะให้ ต้องเข้ารับทำงานในกรุงฯ จึงทรงพระราชดำริแคลงไปว่า เงินตราบัว เงินตราครุฑ เงินตราปราสาท[๑] ได้ทำใช้ออกไปก็มาก หาย

---

(๑) คือเงินบาทพดด้วงที่ทำเมื่อในรัชกาลที่๑ รัชกาลที่๒ และรัชกาลที่ ๓

ไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อผีนมา เก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับผีนเผาผีนเสียเป็นอันมาก ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา และจีนหงพระศรีไชยบาน(๑) จึงกราบทูลว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มากไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนั้นเมืองจีนตั้งหวยขึ้นจึงมีเงินมา จึงโปรดให้จีนหงตั้งหวยขึ้น เป็นอากรอีกอย่าง๑ และมีในจดหมายเหตุ(๒) อีกฉบับ๑ ว่า เจ๊สัวหง แรกออกหวยเมื่อเดือนยี่ ปีมะแม ก็ต้องด้วยกระแสพระราชนิพนธ์จึงยุติได้เป็นแน่ว่า การเล่นหวยแรกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๗๙

เรื่องตำนานของการอากรหวย ตามที่เล่ากันมาว่า เมื่อแรกเจ๊สัวหงทำอากรนั้น ตั้งโรงหวยที่ในกำแพงเมืองใกล้สะพานหัน แล้วเลื่อนมาอยู่

(๑) ตำแหน่งเป็นนายอากรสุรา เรียกกันว่า เจ๊สัวหง

(๒) นายกล่ำกล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวทำนิตหวย

๒๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่หน้าวังบูรพาภิรมย์เดียวนี้.

เดิมเจ๊สัวหงออกหวยแต่เวลาเช้าวันละครั้ง ต่อมาไม่ช้าพระศรีวิโรจน์ดิศ เห็นเจ๊สังหงมีกำไรมาก จึงกราบบังคมทูลขอตั้งหวยขึ้นอีกโรง ๑ โรงหวยของพระศรีวิโรจน์อยู่ทางบางลำภู ออกหวยเวลาค่ำวันละครั้ง เพื่อจะมิให้พ้องเวลากับหวยโรงเจ๊สัวหง หวยจึงมีเป็น ๒ โรง เรียกกันว่าโรงเช้าโรง ๑ โรงค่ำโรง ๑ ต่อมาหวยโรงพระศรีวิโรจน์ทำการไม่เรียบร้อย ที่สุดอากรหวยจึงไปรวมอยู่ที่โรงหวยของเจ๊สัวหงแห่งเดียว เดยเป็นเหตุให้ออกหวยได้ ๒ เวลา แต่คงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่า หวยโรงเช้าเวลา ๑ หวยโรงค่ำเวลา ๑ มาจนกระทั่งเลิกอากรหวย เงินอากรหวยนั้นได้ยินว่าเมื่อแรกตั้งอากรหวยในรัชกาลที่ ๓ เงินอากรราวปีละ ๒๐,๐๐๐ บาท เจ๊สัวหงจะได้ทำอยู่กี่ปี แลผู้ใดจะได้ทำต่อมาหาทราบไม่

ปรากฏแต่ว่า ต่อมาจัดให้ว่าประมูลกันคราวละปี เหมือนกับอากรบ่อนเบี้ย เมื่อการออกหวยมีการประมูลกันเบี้ยอากร เงินหลวงก็เพิ่มทวีขึ้นโดยลำดับ

อนึ่งในรัชกาลที่ ๔ มีผู้ขอผูกอากรหวยออกไปตั้งที่เมืองเพชรบุรีอีกแห่ง ๑ ที่พระนครศรีอยุธยาอีกแห่ง ๑ แต่เล่นอยู่ได้ไม่ช้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสทรงสังเกตเห็นราษฎรพากันยากจนลงไป จึงโปรดให้เลิกหวยที่เมืองเพชรบุรี และที่พระนครศรีอยุธยาเสีย แต่นั้นรัฐบาลก็มิได้ยอมอนุญาตให้เล่นหวยในหัวเมืองอีก หวยจึงมีแต่ที่ในกรุงเทพฯแห่งเดียว

พระวิจารณ์

ของ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ
ว่าด้วยหนังสือ "พราหมณศาสตร์ทวาทสพิธี"

หนังสือเรื่องนี้ต้นฉบับที่หอพระสมุดได้มา ว่าเป็นคัมภีร์ใบลาน จานภาษาไทยด้วยอักษรขอม แต่สำเนาที่ส่งมาคัดเขียนเปลี่ยนเป็นอักษรไทย พิจารณาดูเห็นเป็นตำราพิธี ๒ ประเภท เอารวบรวมมาไว้ด้วยกัน ข้างต้นเป็นประเภทพิธี "สมโภชดูกหลวง" ต่อนั้นไปเป็นประเภทพิธีทำประจำปีครบทั้ง๑๒เดือน เรียกว่า "พิธีทวาทสมาส" จึงเขียนคำวิจารณ์แยกกันเป็น ๒ ภาค ตามประเภทของพิธี

วิจารณ์พิธีสมโภชลูกหลวง

พิธีสมโภชลูกหลวงมีที่สอบอยู่ในหนังสือ "คำให้การชาวกรุงเก่า" ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์ (ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘) ในหนังสือนั้นว่า เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีการพิธีสมโภชลูกหลวง คือพระราชโอรสธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ละ ๑๐ ครั้ง เป็นประเพณี คือ

ครั้งที่ ๑ สมโภชเมื่อประสูติได้ ๓ วัน (ยังทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

ครั้งที่ ๒ สมโภชเมื่อพระชันษาได้ ๑ เดือน คือพิธีโกนจุกพระอู่ ที่พรรณนาในตำราฉบับนี้ (ยังทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

ครั้งที่ ๓ สมโภชเมื่อแรกพระทนต์ขึ้น พระชันษาราว ๗ เดือน หรือ ๘ เดือน (ไม่เคยได้ยินว่าทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

ครั้งที่ ๔ สมโภชเมื่อแรกทรงพระดำเนินได้

พระชันษาราวขวบปี ๑ เรียกว่า พิธีจรดบัณฑ์ ที่พรรณนาไว้ในตำรานั้น (ดูเหมือนจะเคยทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เลิกเสียนานแล้ว)

ครั้งที่ ๕ สมโภชเมื่อลงสรงที่ท่าน้ำ เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "พิธีลงท่า" ทำเมื่อพระชันษาล่วง ๓ ขวบแล้ว (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เคยทำพิธีลงสรงแต่ ๒ ครั้ง ทำเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอลงสรงในรัชกาลที่ ๒ ครั้ง ๑ เมื่อสมเด็จพระ-บรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศลงสรงในรัชกาลที่ ๕ อีกครั้งหนึ่ง ทำเป็นการใหญ่โตทั้ง ๒ ครั้ง แต่เจ้าฟ้าองค์อื่นนอกจาก ๒ พระองค์นั้น ทำแต่พิธี "รับพระสุพรรณบัฏ" (ขนานพระนาม) อันเป็นส่วนที่ทำบนบกในพิธีลงสรง ทำเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี เป็นกำหนดทั้งลงสรงและรับพระสุพรรณบัฏ)

สมโภชครั้งที่ ๖ เมื่อโสกันต์พระชันษา ๙ ขวบ บ้าง ๑๐ ขวบบ้าง ๑๑ ขวบบ้าง (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยปรกติพระองค์ชายโสกันต์เมื่อพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงโสกันต์เมื่อพระชันษา ๑๑ ปี เป็นกำหนด)

สมโภชครั้งที่ ๗ เมื่อทรงผนวช พระองค์ชายทรงผนวชเมื่อพระชันษา ๑๕ ปี แต่ว่าพระองค์หญิงทรงผนวชเป็นรูปชี (เมื่อพระชันษา ๑๒ ปี) แต่ว่าพระองค์หญิงผนวชเป็นรูปชีแต่ยังทรงพระเยาว์ไม่เคยได้ยินหรือได้เห็นในหนังสืออื่นนอกจากในคำให้การชาวกรุงเก่า จึงสงสัยว่าจะผิด ถ้าถ้าหากว่าเจาะพระกรรณเพื่อทรงกุณฑล อาจจะเป็นได้ (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีแต่พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร)

สมโภชครั้งที่ ๘ เมื่ออภิเษกสมรส

สมโภชครั้งที่ ๙ มีแต่เฉพาะพระองค์ชาย เมื่อ

๓๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระชันษา ๒๑ (ทรงผนวชเป็นพระภิกษุยังทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

สมโภชครั้งที่ ๑๐ ทำพิธี "มงคลเบญจาภิษก" (เรียกกันเป็นสามัญว่า เบญจเพส) เมื่อพระชันษาได้ ๒๕ ปี (ยังทำกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

ในตำราฉะบับที่หอพระสมุด ฯ ได้มาใหม่มีแต่พิธีสมโภชครั้งที่ ๒ เมื่อขึ้นพระอู่กับพิธีสมโภชครั้งที่ ๔ เมื่อจรดบัณฑ์ ๒ อย่างเท่านั้น ขาดอยู่ถึง ๗ อย่าง พิจารณาต่อไปถึงลักษณะการทำพิธีตามที่กล่าวในหนังสือนี้ ก็ผิดกับที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์หลายประการ จะเปรียบเทียบลักษณะพิธีสมโภชขึ้นพระอู่ให้เห็นข้อผิดกัน

วิจารณ์พิธีสมโภชขึ้นพระอู่

๑. ตำราฉบับนี้ว่าทำพิธีวันเดียว และทำเป็นพิธีพราหมณ์ แต่ตามแบบที่ทำในสมัยกรุงรัตน

โกสินทร์ทำพิธี ๒ วัน คือก่อนวันขึ้นพระอู่ พระสงฆ์สวดมนต์ในเวลาเย็น และเลี้ยงพระเวลาเช้าในวันฤกษ์ขึ้นพระอู่ คือ มีทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์.

๒. ในตำราฉบับนี้ไม่กล่าวถึงการโกนผมไฟไว้จุกให้ลั ชวนนนิษฐานว่า แต่ก่อนเห็นจะไม่ได้ทำการนั้นเป็นส่วนหนึ่งในพิธีขึ้นพระอู่ แต่ตามแบบในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีพิธีจรดพระกรรบิดกรรไตรไว้พระเกศาจุก พระราช กุมารตอนเช้าในวันฤกษ์ขึ้นพระอู่.

๓. ตามตำราฉบับนี้ เริ่มการพิธีด้วยพระครูพราหมณ์เชิญพระราชกุมารขึ้นพระอู่ พี่เลี้ยงนางนมเห่กล่อมเบื้นส่วนหนึ่งในการพิธี แล้วจึงเวียนเทียนสมโภช แต่ตามแบบที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ พระครูพราหมณ์เชิญพระราชกุมารลงสรง และเวียนเทียนสมโภชก่อน แล้วจึงเชิญขึ้น

๔. ลักษณะการเห่กล่อมพระราชกุมารเมื่อ-ขึ้นพระอู่แล้วก็ผิดกัน ในตำราฉบับนี้ว่า

"พระพี่เลี้ยง พระแม่นมข้าข้างละ ๗ ท่า ข้ากล่อมข้างละ ๗ คำ บทต้นว่าคนละคำ"(และลงบทกล่อมไว้ในตำราด้วย)

บทที่ ๑ ว่า "หลับไม้หลับไล่ หลับพระไพรใบเขียว เอย"

บทที่ ๒ ว่า"หลับพระเนตรผู้บุญเรือง หลับเขาพระสุเมรุราช เอย"

บทที่ ๓ ว่าเหมือนอย่างบทที่ ๑ ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง

บทที่ ๔ ว่า "หลับพระเนตรแต่องค์เดียว หลับเขาพระสุเมรุราช เอย"

ตามแบบที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระครูพราหมณ์เชิญพระราชกุมารขึ้นพระอู่แล้ว ตัวพระครูพราหมณ์เองเป็นผู้ชักสายไกวพระอู่ และ

เห่กล่อมพระราชกุมาร ด้วยมนตร์ภาษา สันสกฤต ๓ ฉา ถ้าพระราชกุมารเป็นเจ้าพ้า มีพวกขับไม้ (ถ้วนผู้ชาย) ขับต่อไปอีกตอนหนึ่ง จึงเสร็จการพิธี.

ที่นี้จะว่าด้วยวินิจฉัยต่อไป (ขอบอกไว้เสียก่อนว่าเป็นวินิจฉัยตามความสันนิษฐาน ซึ่งอาจจะผิดได้) สังเกตสำนวนที่แต่งตำราฉบับนี้ดูไม่เก่านัก น่าจะแต่งในสมัยเมื่อแรกกลับตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระ ภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาไม่ช้านัก ในพงศาวดารก็ว่าสมัยนั้นหนังสือตำรับตำราสำหรับการพิธีต่าง ๆ เป็นอันตรายสูญไปเสียเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาโดยมาก ต้องพยายามสืบสวนสร้างขึ้นใหม่ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีมาจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ลักษณะการที่สร้างตำราขึ้นใหม่ในครั้งนั้นมีเค้าเงื่อนอยู่ในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "เรื่องลงสรงโสกันต์"

๓๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (หอพระสมุด ฯ พิมพ์ไว้ในหนังสือ "ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย" ภาค ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓) ว่า เจ้าฟ้าหญิงพินทวดี พระราชธิดา ของพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งอยู่มาในสมัยกรุงธนบุรีจนในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ตรัสบอกรายการพิธีสมโภช ถูกหลวงให้ทำตำรา เพราะพระองค์ท่านเคยได้เข้าพิธีเอง และได้เคยเห็นการพิธีสมโภชเจ้านายพี่น้องของท่านมาแต่ก่อน นอกจากนั้นยังมีในบานแผนกตำราพิธีอื่นที่ผู้หญิงฝ่ายในไม่รู้ เช่น พิธีบรมราชาภิเษกเป็นต้น เลือกหาผู้เคยรู้เคยเห็นขนบธรรมเนียม ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งยังมีตัวเหลืออยู่มารวมกันเป็นคณะ ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในชั้นหลังก็คือ เป็น "กรรมการ" ปรึกษาหาหลักฐานแต่งตำราใหม่

ยังมีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ด้วยพิธีสมโภชพระราชกุมาร ตามประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยามี

๑๐ อย่าง เหตุไฉนจึงมีในตำรานี้แต่ ๒ อย่าง ข้อนี้ถ้าจะสันนิษฐานว่า เพราะหาตำราพิธีสมโภชอย่างอื่นไม่ได้ ได้มาแต่ ๒ พิธีก็เชียนไว้เพียงเท่านั้น ดูก็น่าพิศวง อนึ่งลำดับที่ขาดนั้นก็แปลกอยู่ เพราะขาดพิธีที่ ๑ (สมโภช ๓ วัน) ได้ พิธีที่ ๒ (สมโภชขึ้นพระอู่) ขาดพิธีที่ ๓ (สมโภชเมื่อพระทนต์ขึ้น) ได้ พิธีที่ ๔ (สมโภชเมื่อจรดบั๋ถพี) เหตุใดจึงได้ตำราพิธีสลับกันเช่นนั้น ข้อนี้ส่อให้เห็นทางสันนิษฐานอีกทางหนึ่ง ว่าพิธีที่ ๑ กับพิธีที่ ๓ มีแต่การเวียนเทียนสมโภช ซึ่งเป็นประเพณีรู้กันแพร่หลายอยู่แล้ว แต่พิธีที่ ๒ กับที่ ๔ มีการอย่างอื่นที่ต้องทำอีกหลายอย่าง ไม่ใช่แต่เวียนเทียนสมโภชอย่างเดียว มูลเหตุอาจจะเกิดขึ้นด้วยมีพระราชกุมารประสูติใหม่ จะต้องทำพิธีขึ้นพระอู่เมื่อพระชันษาได้ ๑ เดือน และพิธีจรดบั๋ถพีเมื่อพระชันษาได้ขวบปี ๑ ตามราชประเพณี จึงแต่ง

ตำราพิธีสมโภช ซึ่งต้องการ โดย ด่วน แต่ ๒ อย่าง ก่อน ความที่ว่านี้มีเค้าเงื่อนประกอบอยู่ในตำรานี้เอง ที่เรียกพระราชกุมารว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ" หมายความว่าเป็นเจ้าฟ้า เจ้าฟ้าที่ "เกิดในเศวตฉัตร" คือ ประสูติเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์แล้วนั้น เมื่อสมัยกรุงธนบุรีมีเจ้าฟ้าชายสุพันธวงศ์(พระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ พระองค์หนึ่ง เมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลกรุงธนบุรีอยู่แล้ว ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ไม่มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ "เกิดในเศวตฉัตร" เลย เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีเมื่อประสูติก็เป็น แต่ พระองค์ เจ้า ทรง สถาปนา เป็น เจ้าฟ้าต่อเมื่อพระชันษาได้ ๖ ปีแล้ว ความที่กล่าวมาชวนให้เห็นว่าลักษณะพิธี เจ้าฟ้า ขึ้น พระอู่ กับตำรา พิธีเจ้าฟ้าจรดปัถพีที่ปรากฏในตำราฉบับนี้ เห็นจะ

แต่งขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรี ตำราพิธีอย่างอื่นในเรื่องสมโภชพระราชกุมารจะมาแต่งต่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ แต่พิธีเจ้าฟ้าขึ้นพระอู่กับพิธีเจ้าฟ้าจรดบั๋ดพี่อย่างพรรณนาในตำรานี้ เมื่อล่วงสมัยกรุงธนบุรีแล้วไม่ได้ทำกว่า ๓๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๒ มีเจ้าฟ้าประสูติใน "เศวตฉัตร" ๔ พระองค์ คือ เจ้าฟ้าอาภรณ์ เจ้าฟ้ากลาง (สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์) เจ้าฟ้าปิ่ว และเจ้าฟ้าหญิงซึ่งสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์อีกพระองค์ ๑ จึงได้ทำอีก ถึงรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ แม้พระเจ้าลูกเธอก็มีประสูติเมื่อเสวยราชย์แล้วเพียง ๔ ปี แต่นั้นขาดพระราชกุมารประสูติใหม่ ไม่ได้ทำพิธีสมโภชขึ้นพระอู่และจรดบั๋ดพี่ว่างมากว่า ๒๒ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงกลับมีเจ้าฟ้าเกิดในเศวตฉัตร เมื่อการทำพิธีสมโภชขึ้นพระอู่และจรดบั๋ดพี่เรือมาเสียช้านาน

จึงเป็นมูลเหตุที่จะ แก้แบบพิธี มาเป็น อย่างที่ทำในชั้นหลังดังพรรณนามาแล้ว พิจารณาลักษณะการที่แก้นั้นเห็นได้ว่า ผู้ที่แก้ไม่ใช่ใครอื่นนอกจากพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระองค ทรง เป็น อุดม บัณ ฑิต ทั้ง ทาง พระ พุทธศาสนาและไสยศาสตร์ อาจจะค้นตำรับตำรามาปรับปรุงเป็นระเบียบใหม่ พึงเห็นได้ ในรายการพิธีสมโภชขันพระอู่ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. ให้ มีพิธี สงฆ์ สวดมนต์ เลี้ยง พระเพิ่ม ขึ้นใหม่ ให้สมกับที่เป็นพุทธศาสนิกชน

๒. เอาการโกน ผมไฟไว้จุก ซึ่งเดิมทำต่างหากจากการ พิธีมาเข้าต่อ พิธีสงฆ์ ตาม เค้าพิธีโกนจุก

๓. พิธีโกนจุกมีการรดน้ำทำขวัญ ในพิธีขันพระอู่ ทรง อนุโลมเอา ระเบียบพิธี ดงสรงมาใช้แต่ให้พระราชกุมารดงสรงในขันสาคร ข้อนี้เห็น

ได้ด้วยทำกรง และรูป กุ้งปลาดอยใน น้ำเหมือนกัน กับพิธีดงสรง

๔. ตามตำราเก่าว่า พระอู่เห่กล่อม แล้วจึงเวียนเทียนสมโภช เห็นจะทรงพระราชดำริว่า เหมือนสมโภชพระราชกุมารบรรทม หลับเสียแล้วจึงแก้ระเบียบให้เวียน เทียน สมโภช แต่ยังบรรทมตื่นแล้วจึงเชิญขึ้นพระอู่

๕. ที่พระครูพราหมณ์เชิญ พระราชกุมารขึ้นพระอู่โปรดฯ ให้คงไว้ตามเดิม แต่ที่เลี้ยงนางนมไกวพระอู่เห่เข้าในพิธี โปรดฯ ให้เลิกเสีย อาจจะเป็น เพราะทรง พระ ราช ดำริ ว่าบท เห่ไม่เป็นแก่นสาร จึงเปลี่ยนเป็นให้พระครูพราหมณ์ไกวพระอู่ขับกล่อมด้วยมนตร์ภาษาสันสกฤต ตามเค้าพิธีไกวเปลเห่ช้าเจ้าหงส์ สังเกตรายการที่เปลี่ยนแปลง เห็นได้ว่าต้องเป็นความคิดของผู้รอบรู้อย่างยิ่งทั้งนั้น

๔๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

วิจารณ์พิธีสมโภชจรดปักผี

ลักษณะพิธีจรดปักผีไม่มีในหนังสืออื่น หรือแม้ความรู้เห็นที่จะใช้เทียบทานเหมือนอย่างพิธีสมโภชขวัญพระอู่ เพราะเป็นพิธีที่เลิกเสียช้านานแล้ว มีแต่เค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานว่าเพราะเหตุไรจึงเลิกพิธีสมโภชจรดปักผีเสียด้วยกันกับพิธีสมโภช เมื่อพระทนต์ขึ้นด้วย พิเคราะห์ดูพิธีสมโภชพระราชกุมารอีก ๗ อย่าง ที่ยังทำต่อมา ด้วนมีเหตุเนื่องกับประเพณีบ้านเมืองดังจะพรรณนาต่อไป

๑. เหตุที่ทำพิธีสมโภช เมื่อประสูติได้ ๓ วันนั้น เพราะแต่โบราณทารกที่คลอดใหม่มักตายภายใน ๓ วันโดยมากจนมีคำภาษิตว่า “๓ วันถูกผี ๕ วันถูกคน” ด้วยเชื่อกันว่าผีบันดาลให้มาเกิด เมื่อเกิดแล้วถ้าผีชอบรูปโฉมอยากจะเอาไปเลี้ยงเองก็บันดาลให้ตาย ถ้าไม่ชอบก็ทิ้งไว้ให้มนุษย์เลี้ยง เพราะเชื่อกันอย่างนั้น เวลาทารกคลอดจึงมีอุบาย

กัดกันผีด้วยประการต่าง ๆ เช่น วงสายสิญจน์แขวนยันต์กันผีมิให้เข้ามาใกล้ทารกเป็นต้น และยังมีอุบายอย่างอื่นอีกมาก เมื่อทารกคลอดมาได้พ้น ๓ วัน ถือว่าพ้นเขต "เป็นลูกผี" จึงทำขวัญ แต่ทำกันเพียงในครัวเรือน ด้วยยังไม่วายหวาดหวั่น

๒. เหตุที่สมโภชขึ้นพระอู่ เมื่อประสูติได้เดือน๑ เกิดมีแต่ความมั่นใจว่าทารกนั้นจะรอดอยู่ได้จนโต จึงตั้งต้นเฉลิมอย่างสามัญ เช่น เอาขึ้นนอนเปลเป็นต้น และปลดสายสิญจน์กันผีที่วงเสีย ทั้งบอกกล่าวแก่วงญาติเหมือนอย่างขึ้นทะเบียนสมาชิกใหม่ในสกุล พวกญาติจึงพากันมาทำขวัญ

๓. เหตุที่ทำพิธีสมโภชลงสรง (หรือลงท่า) นั้น น่าสันนิษฐานว่าเนื่องกับหัดว่ายน้ำ แต่มีการให้ขื่อยู่ในพิธีด้วย

๔. เหตุที่ทำพิธีโสกันต์ เกิดแต่เจริญวัยเปลี่ยนสภาพพ้นจากเป็นเด็กเข้าเขตหนุ่มสาว

๕. เหตุที่สมโภชเมื่อผนวช เป็นสามเณรเกิดด้วยประเพณีการศึกษาแต่โบราณ เด็กชายเมื่ออายุพอรักษาตัวเองได้ ให้ไปศึกษาวิชาการต่อพระภิกษุสงฆ์ที่วัด และบวชเป็นสามเณรอยู่ในเวลาศึกษานั้น

๖. เหตุที่สมโภชเมื่ออภิเษกสมรส ก็คือทำพิธีแต่งงานบ่าวสาวนั้นเอง

๗. เหตุที่สมโภชเมื่อทรงผนวช เป็นพระภิกษุเกิดแต่การที่ละเพศคฤหัสถ์ออกเป็นสมณะ เพื่อศึกษาพระธรรมวินัยช่วยอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

๘. เหตุที่สมโภชเบญจเพส เกิดแต่เชื่อกันตามโหราศาสตร์ว่า เมื่ออายุถึง ๒๕ ปี เป็นเขตเคราะห์ร้ายอาจจะมีภัย พิบัติจึงทำพิธีเพื่อสะเดาะเคราะห์

พิธีสมโภช ๘ อย่างที่กล่าวมาแล้ว ด้วยมีเหตุประกอบ แต่การพิธีสมโภชเมื่อพระทนต์ขึ้นกับ

พิธีจรดปักพี่ไม่มีเหตุอื่นนอกจากพื้นขึ้นหรือดินได้ตามธรรมดาเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นจะทรงพระราชดำริว่าไม่มีแก่นสารจึงโปรดให้เลิกเสีย หรือจะเลิกมาแต่ก่อนรัชกาลที่ ๔ แล้วก็เป็นได้

การพิธีสมโภชที่วิจารณ์มานี้ ในต้นฉบับเรียกว่า "พิธีสมโภชสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ" อันหมายความว่า เฉพาะแต่ที่เป็นเจ้าฟ้าลูกเธอ ถ้าเป็นพระองค์เจ้าลูกเธอจะทำพิธีสมโภชผิดกันอย่างไร อธิบายตามความรู้เห็นมาก็ทำทุกอย่างหมดเป็นแต่ฉลองน้อยกว่าเจ้าฟ้า แต่พิธีลงสรงรับพระสุพรรณบัฏนั้นหาทำสำหรับพระองค์เจ้าไม่

วิจารณ์เรื่องมนุษย์ทิ้งถิ่น

จำเดิมแต่มนุษย์รู้จักเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร และอาจจะผูกหัดสัตว์เดียรฉานเลี้ยงไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนได้ ไม่ต้องพาครอบครัวเที่ยวเต็มตำหาอาหารกินเหมือนแต่ก่อน มนุษย์ก็เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่ประจำที่เป็นหลักแหล่ง และไม่ทิ้งถิ่นที่โดยไม่จำเป็นเลย เป็นวิสัยมนุษย์สืบมาจนทุกวันนี้ เหตุที่ทำให้มนุษย์ต้องทิ้งถิ่นมีอย่าง เรียกตามพระบาลีว่า "ทุพภิกขภัย" จะแปลในวิจารณ์นี้ว่า เพราะอาหารไม่พอเลี้ยงชีพอย่าง ๑ "พยาธิภัย" จะแปลว่าเพราะความไข้อย่าง ๑ "โจรภัย" จะแปลว่าเพราะเพื่อนมนุษย์เบียดเบียนอย่าง ๑ "ราช

ภัย" จะแปลว่าเพราะรัฐบาลกดขี่อย่าง ๑ จะพรรณนาอธิบายเป็นอย่าง ๆ ต่อไป. และจะเลือกหาอุทาหรณ์ที่ใกล้ ๆ ปัจจุบันมาชี้ให้เห็นได้ง่าย ๆ ด้วย

อธิบายทุพภิกขภัย

ทุพภิกขภัยเป็นเหตุเกิดโดยธรรมดา Natural Cause เพราะมนุษย์รวมกันอยู่เป็นถิ่นฐานย่อมมีลูกหลานเกิดเพิ่มจำนวนคนขึ้น จำต้องมีอาหารเพิ่มเติมขึ้นให้พอกันกิน เหตุทุพภิกขภัยจึงมีอยู่เสมอ ผิดกับพยาธิภัย โจรภัย และราชภัย ซึ่งมีแต่เป็นครั้งเป็นคราว วิธีที่มนุษย์ป้องกันทุพภิกขภัยย่อม อาศัย อุบาย ๒ อย่าง มาแต่ดึกดำบรรพ์ คือประกอบกสิกรรม เพาะปลูกให้เกิดอาหารมากขึ้นอย่าง ๑ หรือพาณิชยกรรมหาอะไรแลกอาหารจากผู้อื่นอย่าง ๑

ยกตัวอย่างทางกสิกรรม ถ้าในตำบลที่ตั้งถิ่นฐานยังมีที่ดินว่างมาก ก็จับจองที่ว่างโก่นสร้างถากถางทำเบื้นไร่นา แล้วพาครอบครัวของตนไปตั้งบ้านเรือนทำไร่นา หาอาหาร ให้ได้พอ กันกินอยู่ในที่นั้น ครั้นจำเนียรกาลนานมามีลูกหลานเกิดมากขึ้น อาหารเกิดในไร่นาที่นั้นไม่พอกันกิน ลูกหลานที่เติบใหญ่ถึง ขนาด เบื้น ฉกรรจ์ มีครอบครัว ก็แยกไปจองที่ว่างทำไร่นา และบ้านเรือนขึ้นใหม่ เหมือนอย่างพ่อแม่ได้ทำมา แล้วขยายถิ่นฐาน ของมนุษย์ ที่อยู่ในตำบล เดียวกันให้กว้างขวางออกไป และมีไร่นาเพิ่มเติมขึ้นโดยลำดับด้วยประการฉะนี้ จนหมดที่ว่างอันจะพึงเพาะปลูกธัญญาหารได้ ในตำบลนั้น แต่ลูกหลานก็ยังเกิดเพิ่มขึ้น และความต้องการอาหารเพิ่มขึ้นก็ยังมีอยู่เสมอ คนที่เกิดขึ้นหลังก็จำต้องทิ้งถิ่นเดิมไปหาที่ทำไร่นาและ พาครอบครัวย้ายไปตั้ง

ถิ่นฐานอยู่ในตำบลอื่น ที่นั่นก็เกิดเป็นถิ่นฐานที่อยู่ของมนุษย์เพิ่มขึ้นอีกตำบลหนึ่ง แล้วเป็นเช่นนั้นต่อไปอีก จำเนียรเวลาล่วงหลายชั่วคนไปก็ยิ่งมีถิ่นฐานตั้งแพร่หลายออกไป เลยเป็นปัจจัยให้มนุษย์ชาติเดียวกันตั้งเมืองและประเทศเพราะเหตุด้วยทุพภิกขภัยเป็นมูล พึงเห็นเช่นประเทศต่างๆ ในทวีปอเมริกาเป็นตัวอย่าง

ทุพภิกขภัยมีอีกอย่าง ๓ ซึ่งเกิดแต่เป็นครั้งเป็นคราว เช่นบางปีฝนแล้งหรือน้ำท่วม ทำให้ข้าวในนาที่จะกินเป็นอาหารเสียหมดทั้งท้องถิ่น ในกรณีเช่นนี้ไม่เคยได้ยินว่าในเมืองไทยมีใครอดตาย เพราะแต่ก่อนมาชาวนาหรือแม้ชาวบ้านที่อยู่ในเมืองย่อมมียุ้งที่ในบ้านเก็บข้าวสำรองไว้พอกินปี ๑ ทุกบ้าน ถ้านาเสียเพียงปีเดียว ข้าวสำรองมีพอกิน ต่อเสีย ๒ ปีติดๆ กันจึงต้องขวนขวายฉกษณะการ ขวนขวายหาอาหาร ในกรณีเช่นนั้น

ไม่ถึงต้องทิ้งถิ่น เป็นแต่พวกคนขึ้นฉกรรจ์พากัน
ไปตั้งทำนาในตำบลอื่นที่ยังพอจะทำได้ หรือมิ
ฉะนั้นก็พากันเข้าป่าดงเสาะหาของป่า เช่นหวาย
ตะค้าแลน้ำมันยาง เป็นต้น หรือตัดไม้มาขาย
เอาเงินซื้ออาหาร เมื่อฝนพ้ากลับเป็นปรกติก็พา
กันกลับไปอยู่ถิ่นเดิม เพราะฉะนั้นทุพภิกขภัยอัน
เกิดขึ้นแต่เป็นครั้งเป็นคราว ถึงจะใหญ่หลวงก็
หาเป็นเหตุให้มนุษย์ทิ้งถิ่นไม่ เว้นแต่ถึงที่ดินเสีย
จะทำนาต่อไปไม่ได้ มีตัวอย่างดังเช่นที่ทุ่งเขา
ย้อยแลทุ่งเขาสมรบัง เมืองเพชรบุรี ที่ทางรถ
ไฟสายใต้ผ่านไป เมื่อที่ดินยังดีเป็นที่พวกลาวทรง
ดำ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลาวโซ่ง ทำนา
อยู่มาน้ำทะเลกัดดำคลองจนกว้างใหญ่ น้ำเค็มขึ้น
ท่วมที่ดินเสียทำนาไม่ได้ดังแต่ก่อน พวกลาวทรง
ดำต้องทิ้งถิ่นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในแขวงจังหวัด
สุพรรณบุรีก็มี ไปอยู่จังหวัดพิจิตรก็มี แต่ก่อน

มีบ้านถาวทรงดำแต่ที่เมืองเพชรบุรี เดียวนี้ มีหมู่บ้านพวกถาวทรงดำอยู่ถึง ๓ จังหวัด ไปเข้าเค้าเดียวกันกับมนุษย์ทงถิ่นด้วยทุพภิกขภัย ดังพรรณนามาข้างต้น

อธิบายพยาธิภัย

แต่โบราณ เมื่อมนุษย์ยังเข้าใจว่าโรคระบาด เช่นผีดาดหรือดงรากเป็นต้น เกิดด้วยผีกระทำร้าย การที่มนุษย์ทงถิ่นเพราะพยาธิภัยเป็นเหตุเห็นจะมีมาก ปรากฏในเรื่องพงศาวดารถึงพระเจ้าอู่ทองทรงราชธานีหนี "ห่า" คือโรคระบาด ย้ายไปตั้งอยู่ ณ เมืองอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ แม้ในปัจจุบันนี้พวกชาวป่าเถื่อนที่อยู่ตามบนภูเขา เช่น พวกเงาะ พวกยาง และพวกกะเหรี่ยงเป็นต้น ก็ยังทงถิ่นหนีโรคระบาดอยู่อย่าง

เดิม แต่พวกมนุษย์ที่เป็นชาวบ้านชาวเมืองมีความรู้ที่จะรักษาและป้องกันโรคระบาดได้ด้วยวิชา ไม่กลัวโรคระบาดเหมือนแต่โบราณ เหตุที่มนุษย์ทิ้งถิ่นเพราะพยาธิภัยก็น้อยลงโดยลำดับ นอกจากพวกชาวป่าบางจำพวก นับได้ว่าไม่มีใครหนี การทิ้งถิ่นด้วยพยาธิภัยเป็นเหตุจึงเป็นอันสูญไปแล้ว

อธิบายโจรภัย

เหตุที่มนุษย์ทิ้งถิ่นเพราะถูกเพื่อนมนุษย์เบียดเบียนมีหลายชั้น มีทั้งมนุษย์ในถิ่นเดียวกันเบียดเบียน และมนุษย์ต่างถิ่นมาเบียดเบียน

เหตุที่มนุษย์ถิ่นเดียวกันเบียดเบียน เช่นผู้ประพฤติตัวเกกมะเหรก จนเพื่อนบ้านรังเกียจกีดหรือเกิดผิดพ้องกับเพื่อนบ้านจนไม่วางใจว่าจะอยู่เย็นเป็นสุขได้ก็ดี คนขี้ดื้นมักทิ้งถิ่นไปอยู่ที่อื่น

มนุษย์ทั้งสิ้นด้วยเหตุอย่างว่ามานี้ไม่สำคัญ เพราะเป็นส่วนน้อย อาการก็คล้ายกันกับพวกที่ทั้งสิ้นเพราะทุพภิกขภัย ต่างกันแต่เหตุ

เหตุที่มนุษย์ต่างสิ้นเบียดเบียนนั้น อาจจะเป็นเพราะคนร่วมชาติในประเทศเดียวกัน หรือเป็นคนต่างชาติอยู่ต่างประเทศไปเบียดเบียน ถ้าคนในประเทศเดียวกันมักเป็นแต่โจร Robber ปล้นสะดมเฉพาะบ้านในเวลาเจ้าบ้านเผลอ ได้ทรัพย์ที่ถึงมือแล้วก็หนีไป ถ้าเป็นคนต่างประเทศมักเป็นพวก กรรโชกโดยเปิดเผย Raider เก็บเอาทรัพย์สินบรรดามีทั้งตำบล แม้จนจับผู้หญิงและเด็กเอาไปเป็นเชลย บางทีก็เผยชิงเอาที่ดินสิ้นฐานเสียด้วย ภัยอันเกิดแต่กรรโชกเป็นเหตุให้มนุษย์อยู่ตามตำบลต่าง ๆ แสวงหาที่พึ่ง และเป็นปัจจัยให้เกิดอาณาเขตปกครอง ให้มีหัวหน้าสามารถจะเรียกรวมกำลังพอต่อสู้ หรือไปทำทดแทนแก่

พวกกรรโชกให้เข็ดหลาบ ให้มนุษย์อยู่เย็นเป็นสุขดังแต่ก่อน

การเบียดเบียน ๒ อย่างที่ว่ามา โจรปล้นสะดมไม่ถึงเป็นเหตุให้มนุษย์ทิ้งถิ่น แต่การกรรโชกนั้น ถ้าไม่มีกำลังพอป้องกัน มนุษย์ก็ต้องทิ้งถิ่นหนีไปอยู่ที่อื่นให้พ้นภัย ข้อนี้น่าจะเป็นมูลเหตุที่มีมนุษย์ต่างชาติ เช่นพวกเงาะและกะเหรี่ยงเป็นต้น ขึ้นไปเป็นชาวป่าอยู่บนภูเขา มนุษย์พวกเหล่านั้นเดิมก็คงตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามที่ราบ ถูกมนุษย์ชาติอื่นกรรโชก สู้ไม่ไหวก็พากันอพยพหลบหนีขึ้นไปอยู่บนภูเขา ถึงชั้นลูกหลานซึ่งไปเกิดบนเขาไม่เคยอยู่ที่ราบก็เลยเป็นชาวป่า

เหตุที่มนุษย์ต้องทิ้งถิ่นเพราะโจรภัย เบาบางโดยลำดับมา เพราะบ้านเมืองมีรัฐบาลปกครองเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น นับได้ว่าเป็นหมดเหตุไปอีกอย่าง ๑

อธิบายว่าด้วยราชภัย

ที่เรียกว่าราชภัย หมายความว่า ถูกรัฐบาตกระทำร้าย จะเป็นรัฐบาตประเทศเดียวกันก็ได้ หรือรัฐบาตต่างประเทศก็ได้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่ง เป็นภัยอันเกิดขึ้นในประเทศนั้นเองก็ได้ หรือเป็นภัยมาแต่ประเทศอื่นก็ได้ ราชภัยที่เกิดขึ้นในประเทศนั้นเอง ยกตัวอย่างดังเช่นถูกรัฐบาตกะเกณฑ์ใช้สอยจนเหลือกำลัง ต้องทิ้งถิ่นหนีความเดือดร้อนไปอยู่ที่อื่นก็ดี หรือเพราะเกิดรบราฆ่าฟันขึ้นในประเทศนั้นเอง มนุษย์ที่ตกอยู่ในพวกข้างแพ้กลัวพวกชนะจะทำร้าย ต้องทิ้งถิ่นหนีไปอยู่ที่อื่นให้ปลอดภัยก็ดี นับเป็นราชภัยที่เกิดในประเทศนั้นเอง ส่วนราชภัยที่เกิดแต่ต่างประเทศนั้น คือมีข้าศึกต่างประเทศยกมาตีบ้านเมือง ด้วยประเพณีทำการสงคราม อย่างโบราณไม่ได้จ้างผู้ที่ไปรบ ตั้งแต่แม่ทัพถึงไปจนพลทหารให้หมายไป

หาผลประโยชน์เมื่อรบชนะ ด้วยเก็บริบทรัพย์สมบัติของข้าศึกและจับเอาตัวพวกข้าศึกที่เหลือตายเป็นเชลย สำหรับใช้สอยหรือขายต่อไป จึงเป็นเหตุให้มนุษย์พวกที่แพ้ทิ้งถิ่นหนีเอาตัวรอด หรือต้องทิ้งถิ่นด้วยถูกจับเอาไปต่างด้าว

ในเหตุ ๔ อย่าง คือ ทุพภิกขภัย พยาธิภัย โจรภัย และราชภัย พึงเห็นได้โดยอธิบายที่กล่าวมา ว่ามนุษย์ทิ้งขาดจากถิ่นเดิมแต่ด้วยทุพภิกขภัยกับราชภัยเป็นพื้น พยาธิภัยกับโจรภัยหาเป็นเหตุให้มนุษย์ทิ้งขาดจากถิ่นเดิมเท่าใดไม่.

อธิบายเรื่องพัดแฉกงา

๑) พัดแฉกงานี้มิใช่ของหลวงสร้างขึ้น เป็นของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี ตันสกุล บุรณศิริ) คิดทำขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๕ แล้วทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อนี้มีลายลักษณ์อักษรอยู่ในเรื่องประวัติเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาปีจอ ฉศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เมื่อท่านถึงอสัญกรรม

๒) พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพัดแฉกงาให้สมเด็จพระมหาสมณ—

๕๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงถือเป็นพระองค์แรก แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นตำแหน่งเจ้าคณะรองคณะกลาง (สมัยนั้นคณะธรรมยุติกาเป็นส่วนหนึ่งในคณะกลาง ยังไม่ได้ตั้งขึ้นเป็นคณะหนึ่งต่างหาก) ๑

๓) สมเด็จ กรม พระยาปวเรศฯ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นมหาสังฆปรินายก แล้วสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ต่อนั้นสมเด็จพระ—อริยวงศาคตญาณ (ปุสฺสเทว สา) วัดราชประดิษฐ์ ได้รับอภิเษกเป็นทสมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่ได้ รับ พระ ราช ทาน พัด แฉก งา มา จน ตลอดพระชันษา

๔) ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น พระราชทานพัดแฉกงาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา

วชิรญาณวโรรส ทรงถือ (จะเป็นเมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น หรือพระราชทานในงานพิธีเลื่อนเป็นกรมหลวง ข้อนี้จำไม่ได้แน่) แต่ยังเป็นตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกา จนถึงรัชกาลที่ ๖ จึงได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปรินายก เมื่อได้ทรงถือพัดแฉกงามาแล้วช้านาน

๕) เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนากรมหลวงชินวรศิริวัฒน วัดราชบพิธ เมื่อยังเป็นกรมหมื่นและเป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะกลางขึ้น เป็นสมเด็จพระสังฆราช ได้พระราชทานพัดแฉกงาพร้อมกับเป็นสมเด็จพระสังฆราช

๖) พัดแฉกงานั้น ท่านผู้ที่ได้พระราชทานานๆ จะใช้สักครั้ง ๑ ว่าตามที่จำได้ดูเหมือนจะ

๕๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ใช้แต่ใน งานพิธีถือ น้ำพระพิพัฒน สัตยา กับวันรับพระกฐินหลวงเท่านั้น โดยปรกติใช้แต่พัดแฉกตาดตามยศสมเด็จพระมหาสังฆปรินายก หาใช้พัดแฉกงาในงานอื่นไม่

พรรณนาพิธีตั้งสังฆราชโรมันคาธอลิก

ตามที่ได้เห็นครั้งตั้งบาดหลวง เดวัล เป็นสังฆราชมะละกา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗

การทำพิธีตั้งสังฆราช (Bishop) มีข้อบังคับดังนี้ คือ

๑. ถ้ามิได้ทำพิธีในกรุงโรมอันเป็นที่สถิตของโป๊ปไซร้ ต้องทำพิธีในวัดอันเป็นที่สถิตตามตำแหน่งของสังฆราชองค์นั้น หรือแม้ที่สุดในวัดอันอยู่ในอาณาเขตที่สังฆราชองค์นั้นจะปกครอง

สังฆราชมะตะกามีอาณาเขตได้ปกครองตลอดแหลมมลายูของอังกฤษ วัดอันเป็นที่สถิตตามตำแหน่งอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ แต่บาดหลวงเดวัดเป็นอธิการวัดอัสสัมชัญในเมืองปีนังอยู่ก่อน (ดูเหมือนจะได้เป็นผู้สร้างโบสถ์ใหม่ในวัดนั้นด้วย) จึงขอให้ทำพิธีที่วัดอัสสัมชัญเมืองปีนัง

๒. ต้องมีสังฆราชซึ่งครองอาณาเขตอื่นมาทำพิธี ๓ องค์ (ทำนองเป็นอุปัชฌาย์องค์หนึ่งเป็นกรรมวาจาสององค์) ครั้งนั้นสังฆราชแปโรส์ที่กรุงเทพฯ มาเป็นอุปัชฌาย์ สังฆราชเมืองพม่ากับสังฆราชเมืองฮ่องกงมาเป็นกรรมวาจา

๓. พิธีควรทำในวันอาทิตย์ หรือในวันอันเป็นอภิลักขิตสำหรับบูชาอรรคสาวก (Apostle) องค์ใดองค์หนึ่ง ถ้าจะทำในวันอื่นนอกจากนั้นต้องได้รับอนุญาตพิเศษของโป๊ป จึงทำในวันฤกษ์ (Festival) อื่นได้

ครั้งนี้ทำพิธีในวันอาทิตย์ที่ ๑๕ เมษายน ค.ศ. ๑๙๓๔

๔. วันก่อนจะทำพิธีนั้นทั้งสังฆราชที่จะเป็นอุปัชฌาย์และผู้จะเป็นสังฆราช ควร (Fast) เว้นบริโภคอาหาร

๕. ในโบสถ์ที่จะทำพิธี ให้จัดที่บูชาแยกเป็น ๒ แห่ง ที่บูชาใหญ่สำหรับสังฆราชผู้เป็นอุปัชฌาย์ แห่ง ๑ ที่บูชาน้อยสำหรับผู้จะเป็นสังฆราชแห่ง ๑

ครั้นใช้ที่บูชาพระประธานเป็นที่บูชาใหญ่ ตั้งสังฆราชอาสน์ (Throne) สำหรับสังฆราชอุปัชฌาย์ไว้ข้างซ้าย จัดที่บูชาน้อยข้างขวาเป็นที่บูชาสำหรับผู้ที่จะเป็นสังฆราช

๖. เครื่องครอง (Vestments) ของสังฆราชอุปัชฌาย์นั้น แม้จะตรงกับวันสำหรับครองเครื่องดีใดก็ดี ในการพิธีนี้ต้องครองเครื่องพิ

ขาว ส่วนผู้จะเป็นสังฆราช เมื่อไปเข้าพิธีต้องแต่งอย่างบาดหลวงสามัญ

ในข้อนี้สังเกตดูเครื่องครองของสังฆราชที่แต่งทำพิธีเป็นแพรพื้นขาวปักดายทองอย่างหรูหราใหม่เอี่ยม น่าจะเป็นของสร้างขึ้นสำหรับงานหรือมิฉะนั้นก็จะเป็นของเก็บสงวนไว้สำหรับใช้แต่ในงานเช่นนี้

ตอนที่ ๑ พิธีเบื้องต้น

๗. ในการพิธีครั้งนี้ประชุมคนมาก เชิญผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่เจ้าเมือง กรมการ กงสุลต่างประเทศ พ่อค้า แลพวกถือศาสนาโรมันคาธอลิกทุกชั้นทั้งชายหญิง ส่วนพวกนักบวชเป็นบาดหลวงหรือหลวงชีในอาณาเขต ใครมาได้เห็นจะมาทั้งนั้น มีคนแน่นเต็มโบสถ์ ตั้งเก้าอี้นั่ง ๒ ข้างไว้ทางเดิน กลางโบสถ์ที่มุข ๒ ข้างเป็นที่พวกบริษัท

ในศาสนาชั้นต่ำยิ่นดู ที่บนเตียงข้างหลังประตูด้านหน้าโบสถ์ พวกชาวดนตรีและนักร้องสำหรับประโคมอยู่รวมกัน ในถานวัดปักธงประดากสีต่าง ๆ รายตลอด รัฐบาลก็ให้ โปลิศไป คอยจัดรถและกันผู้คน นับได้ว่าเป็นการใหญ่อย่างหนึ่ง

๘. ถึงเวลาเช้า๘นาฬิกาดั่นระฆังใหญ่สำหรับวัดให้เสียงเบ็น สัญญาเดิน กระบวนแห่จากกุฏิมาเข้าโบสถ์ทางด้านหน้า ขณะนั้นชาวดนตรีก็เริ่มประโคม และกระบวนแห่นั้นมีคนถือไม้กางเขนด้ามยาวนำหน้า แล้วถึงกระบวนสามเณรเดิน ๒ แถว ประณมมือ แล้วถึงพวกบาดหลวงเดินเช่นเดียวกัน (สังเกตดูพวกสามเณรมีแต่ชาวอินเดียกับจีน แต่บาดหลวงเบ็นฝรั่งแทบทั้งสิ้น มีจีนสัก คนหนึ่ง หรือสองคน เท่านั้น) ต่อนั้นถึงพวกฐานานุกรม (Deacons) ในการพิธี แล้วผู้จะเบ็นสังฆราช และ สังฆราช กรรมวาจา ทั้ง ๒ สังฆราชอุปัชฌาย์มาที่สุดกระบวน เมื่อกระบวนแห่เข้า

ไปถึงเขตฉานหน้าพระ พวกกระบวนหน้าแยกไป ๒ ข้าง ไปอยู่ตามตำแหน่งที่ของตน ๆ เข้าไปในฉานหน้าพระตั้งแต่พวกฐานานุกรม สังฆราชกับผู้จะเป็นสังฆราช ขึ้นบันไดไปถึงฉานหน้าฐานชุกชั้นมัสการพระเป็นเจ้า แล้วกลับลงมา สังฆราชอุปัชฌาย์แยกไป นั่งเหนืออาสน์ทางด้านซ้าย สังฆราชกรรมวาจาเดินเคียง ๒ ข้างผู้จะเป็นสังฆราช พาไปยืนที่หน้าพระ ณ ที่บูชาน้อยข้างฝ่ายขวา ตลอดเวลานี้มีเสียงประโคม ลักษณะการประโคมนั้นมีแต่เครื่องดนตรีบ้าง ประสานกับเสียงขับร้องบ้าง และประโคมเป็นระยะเข้ากับการสวดบ้างแต่โดยลำพังบ้าง บรรเลงในช่องว่างการพิธีบ้าง จนตลอดงาน ดูเหมือนจะแก่ซ้อม ทั้งร้องและดนตรีไพเราะน่าฟัง

๙. เมื่อสังฆราชอุปัชฌาย์ไปนั่งอาสน์ และผู้จะเป็นสังฆราชไปยืนที่หน้าพระน้อยแล้ว ฐานานุ-

กรมกับสามเณรผู้เป็นพนักงานไปขนเครื่องครองในการพิธีตามข้อบังคับ ซึ่งจัดวางไว้ที่หน้าพระทั้ง ๒ แห่งมาให้ท่านทั้ง ๒ นั้นผลัดเครื่องครองเดิม เมื่อจะผลัดแต่ละสิ่งต้องเอก และ จุมพิต (Kiss) ก่อน เห็นจะเว้นแต่รองเท้าสิ่งเดียว

๑๐. เมื่อเปลี่ยนเครื่องครองแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์แต่งเครื่องยศเต็มที่ ใส่หมวกตาดบัวกทอง ถือไม้เท้ายาวปลายเป็นขอ ขึ้นไปนั่งบนตั่งซึ่งยกมาตั้งที่ชานฐานชุกชีเหนือคันบันไดหันหน้าออกมาข้างนอก ส่วนผู้ที่จะเป็นสังฆราชและสังฆราชกรรมวาจาก็มานั่งตั่งซึ่งตั้งเรียงกัน ๓ ตัวที่ลานหน้าพระเชิงบันไดหันหน้าเข้าไปทางอุปัชฌาย์ พวกฐานานุกรมกับสามเณรที่มีหน้าที่รับใช้ต่างยืนรายรอบตามตำแหน่งของตน

๑๑. คำสวด และ คำพูดในการพิธี เป็น ภาษา

ถาดิน การที่สวดและพูดนอกจากที่กล่าวเพียงสั้นๆใช้อ่านหนังสือทั้งนั้น มีพนักงานถือสมุดตำราและฐานานุกรม คอย พลิก หน้า สมุดให้ สังฆราชเสมอ

เริ่มพิธีด้วยสังฆราชกรรมวาจาองค์เป็นอาวุโสลุกขึ้นยืนกล่าวเสนอต่อสังฆราชอุปัชฌาย์ ว่าคาสนมณฑล (Church) ขอให้เจ้าคุณสถาปนา (Consecrate) บาดหลวงเดวัดองค์นี้เป็นสังฆราชผู้รับผิดชอบ (ในการรักษาศาสนา) สังฆราชอุปัชฌาย์ถามว่าได้รับอาชญามาแต่โป๊ปแล้วหรือ ผู้เสนอตอบว่าได้รับแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์จึงสั่งให้หัวหน้าฐานานุกรม อ่านอาชญา ประกาศแก่ที่ประชุม ก็ในอาชญานั้นมีข้อไขอันหนึ่งว่า ผู้จะเป็นสังฆราชต้องให้ปฏิญาณสัญญาว่า จะซื่อตรง (Faithful) ต่อโป๊ป เพราะฉะนั้นเมื่ออ่านอาชญาจบ ผู้จะเป็นสังฆราชก็ลุกยืนขึ้นกระทำปฏิญาณ

สัญญา เป็นที่สุดแห่งพิธีบ่องต้นเพียงนี้

ตอนที่ ๒ พิธีสอบถาม

๑๒. ทันสังฆราชอุปัชฌาย์กล่าวแก่ผู้จะเป็นสังฆราชว่า ตามบัญญัติของชนกาจารย์เจ้า(Holy Fathers) แต่ปางก่อนบัญญัติไว้ว่า เมื่อจะสถาปนาใครเป็นตำแหน่งสังฆราช จะต้องพิสูจน์เสียก่อนซึ่งความศรัทธามั่นคงในไตรสรณะ (Holy Trinity) และซึ่งความทรงศีลธรรมว่าสมควรแก่ตำแหน่งที่จะปกครองคณะแล้วหรืออย่างไร อีกประการหนึ่ง จะต้องสั่งสอนให้รู้หน้าที่ของผู้เป็นสังฆราชรักษาศาสนาของพระเป็นเจ้าด้วย ตัวท่านพร้อมที่จะยอมประพฤติตามบัญญัตินั้นหรือไม่ ผู้จะเป็นสังฆราช ลุกยืนขึ้นกล่าวรับว่าเต็มใจที่จะประพฤติตามบัญญัติทุกประการ สังฆราชอุปัชฌาย์จึงยกข้อศีลธรรมอันเป็นวัตรปฏิบัติสำหรับสังฆราชขึ้นถาม และผู้ที่จะเป็นสังฆราช ลุกยืน

ขึ้นรับทีละข้อ เมื่อครบ ๘ ข้อแล้ว สังฆราชอุปัช-ฌาย์จึงอำนวยพรและพวกบาดหลวงอื่นที่เป็นคณะปรกอยู่ในวงพิธีก็ร้องสาธุการ (Amen) แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์ยกข้อคดีนิกายโรมันคาธอลิกเชื่อถือผิดกับนิกายอื่นถามเป็นความ ๘ ข้อ ผู้จะเป็นสังฆราชลุกยืนขึ้นรับว่าเชื่อมั่นในคดีนั้นจนครบทุกข้อ สังฆราชอุปัชฌาย์ก็อำนวยพร และคณะปรกสาธุการเหมือนหนหลัง เมื่อหมดข้อถามทั้งปวงแล้ว ผู้จะเป็นสังฆราชเข้าไปคุกเข่าจุมพิตมือสังฆราชอุปัชฌาย์ เป็นเสร็จพิธีส่วนสอบถาม

ตอนที่ ๓ พิธีขอพร

๑๓. ต่อนี้สังฆราชอุปัชฌาย์เริ่มพิธีทำวัตรพระ (Mass) อันนิกายโรมันคาธอลิกย่อมทำเป็นนิจ แต่เมื่อเอามาทำเนื่องในการตั้งสังฆราชดัดเป็นตอน ๆ ในระวางนั้น เอาพิธีตั้งสังฆราชแทรกเข้าเรียงไปเป็นอย่าง ๆ ขณะเมื่อสังฆราชไปยัง

หน้าพระน้อยเปลี่ยนเครื่องครองอีกอย่างหนึ่ง (ทำนองจะเป็นเครื่องอย่างนักบุญแต่งมาแต่ก่อน คือสวมเกือกหนีบกับเท้าเปล่าเป็นต้น) แล้วไปช่วยสวดทำวัตรพระด้วย.

๑๔. เมื่อ สวด ทำวัตร พระไปหมด ระยะ ลง สังฆราชอุปัชฌาย์ ลงนั่ง ตั่ง ที่หน้าพระ เหมือน หนหลัง ผู้จะเป็นสังฆราชเข้าไปยืนตรงหน้า สังฆราชอุปัชฌาย์จึงบอกหน้าที่๗อย่างของสังฆราชว่าจะต้องกระทำกิจเหล่านี้ คือ ๑. วินิจฉัย (Judge) ความในพระคัมภีร์ (Gospel) ๒. แปล(Interpret) ความในพระคัมภีร์ ๓. สถาปนาความศักดิ์สิทธิ์ (Consecrate) ๔. ให้บรรพชา (Ordain) ๕. บูชายันต์ (Oblation) ๖. ให้น้ำรับคนเข้าศาสนา (Baptize) ๗. รับคำมั่นของผู้ถือศาสนา (Confirmation) เมื่อบอกหน้าที่แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์ลุกขึ้นยืนกล่าวชวนบริษัททั้งปวงให้ขอ พรพระเป็นเจ้า กับทั้ง นักบุญ ทั้งปวง

ให้ประสิทธิ์แก่ผู้จะเป็นสังฆราช.

๑๕. เวลาขอพรนั้นผู้จะเป็นสังฆราชต้องนอนพังพาบ (Prostrate) บนพื้นบันไดหน้าฐาน ชุกชี หันศีรษะไปทางข้างหน้าพระ สังฆราชและผู้อื่นทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ชายและหญิงบรรดาที่ถือโรมันคาธอลิกลงคุกเข่าทั้งนั้น ส่วนผู้ที่มิได้ถือลัทธินั้น ที่เป็นผู้มีอัชฌาศัยก็ลุกขึ้นยืนแสดงกิริยาเคารพ แต่พวกถือลัทธิโปรเตสตันต์ที่ไม่มีอัชฌาศัยนั่งเฉยเสียก็มี คำสวดขอพรพวกนักร้องชาวดนตรีเป็นพนักงานสวด ออกนามนักบุญรายตัว สวดอยู่ช้านานสัก ๒๐ นาทีจึงจบตอนขอพร

ตอนที่ ๔ พิธีตั้ง

๑๖. เมื่อเสร็จขอพรแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์ยืนที่หน้าพระ ผู้จะเป็นสังฆราชเข้าไปคุกเข่าตรงหน้า สังฆราชอุปัชฌาย์กับสังฆราชกรรมวาจาช่วยกันเอาสมุดพระคัมภีร์มากาง แล้ววางคว่ำลง

ตรงคอต่อข้างหลังผู้จะเป็นสังฆราช (ให้บาดหลวงองค์หนึ่งจับไว้จนตลอดพิธีตอนนี้) แล้วสังฆราชทั้ง ๓ เอามือของตนทั้ง ๒ ข้างวางบนศีรษะผู้จะเป็นสังฆราช ออกอุทานพร้อมกันว่า "ท่านจงรับพระวิญญาณบริสุทธิ์" (Holy Ghost) แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์สวดขอพรพระเป็นเจ้าอีกบทหนึ่ง แล้วสวดอารัมภกถาอ้างถึงการเริ่มตั้งบาดหลวง(High Priest) มีมาแต่ครั้งพระเป็นเจ้าทรงตั้งนักบุญโมเสย่อมมีเครื่องครอง และ เครื่องหมาย สำหรับสังฆราชสืบมาแต่ครั้งนั้นสำหรับใช้เมื่อกระทำการตามตำแหน่ง และบัดนี้ข้าของพระเป็นเจ้าผู้ที่ได้รับเลือกเป็นบาดหลวงจะได้รับเครื่องครองและเครื่องยศตามตำแหน่ง อันบ่งรัอยประดับประดาด้วยเพชรพลอยและทอง ขอพระเป็นเจ้าจงบันดาลให้ของมหรรฆภัณฑ์ทั้งนั้นฉายรัศมี เข้าไปบำรุงศีลธรรม (Morals) และความประพฤติ (Deeds)

ให้สำเร็จประโยชน์ รักษาศาสนาและศักดิสิทธิ์ (Sanctify) ด้วยน้ำมันสวรรค์ (Celestial Ointment) ที่ได้รับอภิเษกนั้น.

เมื่อสังฆราชอุปัชฌาย์สวดคำนำ (Preface) แล้ว ให้เอาผ้าขาวพันม้วนรอบศีรษะผู้จะเป็นสังฆราชเพื่อจะมิให้น้ำมันเจิมไหลลงมาเปื้อนหน้า แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์ชักสวดเพลงบูชา (Hymn) เข้าเครื่องดนตรีและร้องประสานเสียง กำลังสวดนั้นสังฆราชอุปัชฌาย์ไปนั่งที่ตั่ง และผู้จะเป็นสังฆราชเข้าไปคุกเข่าตรงหน้า สังฆราชอุปัชฌาย์รดน้ำมันบนศีรษะผู้จะเป็นสังฆราช

เมื่อสิ้นคำสวดตอนหนึ่งแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์สวดคำนำต่อไปอีกตอนหนึ่ง ความในตอนนี้ขอพรพระเป็นเจ้าให้ บันดาลฤทธิ์น้ำมันอภิเษกให้แล่นทั่วสรรพางค์กายของสังฆราชใหม่ ปลูกคุณธรรมและความศักดิสิทธิ์ต่าง ๆ (พรรณนารายข้อ

ยืดยาว) แล้วชักสวดสรรเสริญ (Anthem) ต่อไป ในเวลากำลังสวดตอนนั้น สังฆราชอุปัชฌาย์เอาน้ำมันวาดรูปไม้กางเขนที่กลางใจมือสังฆราชใหม่ก่อนแล้วทาน้ำมันนั้นทั่วทั้งฝ่ามือ และให้เอาผ้าขาวพันมือไว้

ที่นั้น สังฆราชอุปัชฌาย์เรียกเอาไม้เท้า และเครื่องยศมาเสกอำนวยพรและประน้ำมนต์ แล้วส่งมอบให้สังฆราชใหม่และให้โอวาทว่า ท่านจงรับไม้เท้าสำหรับการควบคุมคณะ (Pastorial Staff) นี้สำหรับการชำระบาป (ของคณะ) จงใช้อำนาจนั้นอย่างเข้มงวด แต่ใช้ด้วยความกรุณาและตัดสินด้วยปราศจากโทสะ แต่นั้นเรียกเอาแหวนมาเสกประน้ำมนต์และมอบให้สังฆราชใหม่ ด้วยคำโอวาทว่า ท่านจงรับแหวนนี้ไว้ใช้เป็นประกันความศรัทธา (Faith) และความซื่อสัตย์ ทั้งป้องกันมิให้เกิดทุจริตในคณะศาสนา

อันอุปมาเหมือนภริยาของพระเป็นเจ้าฉะนั้น ต่อนี้เรียกเอาสมุดพระคัมภีร์ (ที่เอากางครอบต้นคอสังฆราชใหม่ไว้นั้น) มาเสกแล้วมอบแก่สังฆราชใหม่และให้โอวาทว่าท่านจงรับเอาพระคัมภีร์นี้ไปสั่งสอนบริษัทของท่าน

เมื่อสังฆราชใหม่รับพระคัมภีร์แล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์และสังฆราชกรรมวาจาต่างจุมพิตสังฆราชใหม่ แล้วสังฆราชกรรมวาจาพาสังฆราชใหม่กลับไปยังหน้าพระน้อย เปลื้องผ้าพันที่ศีรษะล้างน้ำมันที่ศีรษะและที่มือ สังฆราชอุปัชฌาย์ก็กลับไปนั่งอาสน์และล้างมือเช่นเดียวกัน พวกนักร้องและชาวดนตรีทำเพลงบูชาต่อไปอีกตอนหนึ่ง พอท่านสังฆราชต่างๆได้พักหายเหนื่อย เป็นเสร็จพิธีตั้ง.

ตอนที่ ๕ พิธีสักการะ

๑๗. ตอนนี้เริ่มด้วยสังฆราชเมืองพม่าซึ่งเป็น

กรรมวาจาองค์๑ นั้น ขนเทศน์บนธรรมาสน์เทศน์ในภาษาอังกฤษกล่าวความสรรเสริญเกี่ยวกับคุณของสังฆราชองค์ใหม่ และแสดงความเที่ยงแท้ของศาสนาคริสตังตามลัทธินิกายโรมันคาธอลิกด้วยประการต่าง ๆ เทศน์อยู่ราว ๒๐ นาที.

๑๘. เมื่อเทศน์จบแล้วสวดทำวัตร (Mass) ต่อไป ตอนนี้สังฆราชอุปัชฌาย์บูชาที่หน้าพระใหญ่ สังฆราชใหม่บูชาที่หน้าพระน้อย จนจบบทสักการะ (Offertory) หยุดอีกครั้งหนึ่ง

๑๙. สังฆราชอุปัชฌาย์ขึ้นนั่งตั่งที่หน้าฐานชุกชี สังฆราชใหม่เข้าไปคุกเข่าถวายเครื่องไทยธรรม มีเทียนไขขนาดใหญ่ ๒ เล่ม น้ำองุ่นใส่ถังขนาดย่อมพอยกได้ ๒ ถัง กับขนมปังสุกห่อตะกั่ว ๒ ก้อน.

๒๐. แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์กับสังฆราชใหม่ทำวัตรตอนปลุกขนมปังกับน้ำองุ่น (Communion)

ด้วยกันที่หน้าพระใหญ่ต่อไปจนจบพิธีตอนนี้.

ตอนที่ ๖ พิธีเฉลิมศักดิ์

๒๐. สังฆราชอุปัชฌาย์ขึ้นนั่งตั่งและสังฆราชใหม่เข้าไปคุกเข่าตรงหน้าเหมือนหันหลัง ที่สังฆราชอุปัชฌาย์เรียก เอาหมวก พันตาด บุกทอง (Mitre) สำหรับสังฆราชมาเสกและพรมน้ำมนต์แล้วสวมศีรษะให้สังฆราชใหม่ กล่าวว่าหมวกนี้จงเป็นหมวกเกราะ (Helmet) ป้องกันตัวท่านเพื่อต่อสู้ศัตรูอันจะทำลายศาสนา แล้วเรียกเอาถุงมือขาวคู่ ๑ มาเสกและประพรมน้ำมนต์แล้วสวมมือให้สังฆราชใหม่ กล่าวว่าถุงมือนี้จงรักษาความสะอาดปราศจากบาปอันตามกทั้งปวงอย่าให้มีในคณะศาสนา.

๒๒. เมื่อให้เครื่องยศเสร็จแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์ดุกมาจูงสังฆราชใหม่ขึ้นไปนั่งบนตั่งแทนตัว ส่วนตัวเองถอยไปยืนอยู่ข้าง ๆ แล้วให้สัญญา

แก่นักร้องและชาวดนตรีให้ทำเพลง (To Deum) เป็นทำนองทำขวัญ ในเวลาที่กำลังทำเพลงนั้น ให้สังฆราช กรรมวาจาทั้ง ๒ พา สังฆราชใหม่เดินอำนวยพรแก่บริษัทที่ในโบสถ์ แล้วออกไปเดินอำนวยพรแก่บริษัทที่อยู่ภายนอกจนรอบโบสถ์แล้วกลับเข้าไปนั่งที่ตั้งอย่างเดิมจนจบเพลงทำขวัญ.

๒๓. ต่อนี้สังฆราช อุปัชฌาย์ให้สัญญาทำเพลงสรรเสริญ (Anthem) ในเวลาทำเพลงให้สังฆราชใหม่เป็นประธานในการสวด สังฆราชอีก ๓ องค์ยืนเสียข้าง ๆ เมื่อจบแล้วสังฆราชใหม่เดินเข้าไปคำนับสังฆราชทั้ง ๓ และทำจุมพิตแสดงสันติภาพ (Kiss of Peace) กิริยาที่จุมพิตแก่กันและกันในการพิธีนั้น เป็นแต่ทั้งสองฝ่ายเอาแก้มไปเคียงกันให้เฉเห็นเหมือนอย่างว่าจุมพิต หาได้จูบด้วยปากไม่ และการจุมพิตสันติภาพไม่ใช่เฉพาะแต่สังฆราชต่อสังฆราชเท่านั้น จุมพิตส่ง

๗๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ต่อกันไปในบรรดานักบวชที่ไปอยู่ในมณฑลพิธีทั่วทุกคน ต่อนั้นการสวดพระคัมภีร์อกเด็กน้อยพอมีเวลาตั้งกระบวนแห่แล้วแห่กลับไปกุฏิเหมือนอย่างเมื่อขามา แปลกแต่สังฆราชอุปัชฌาย์กับสังฆราชใหม่เดินเคียงคู่กันที่สุดกระบวน ฯ

ส่วนเรื่องพิธีตั้งสังฆราชเท่านี้

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

คัดจากเรื่อง "สาสน์สมเด็จ"

ลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ

สมเด็จกรมพระยานริศร ฯ

อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีเก็บเงินภาษีอากร

---

๑. หลายปีมาแล้วเมื่อ เซอร์ เอดวาร์ด กุก ยังเป็นที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง วันหนึ่งมาหาหม่อมฉันที่วังวรดิศ พูดขึ้นว่าแกตรวจดูจำนวนเงินแผ่นดินที่ได้ประจำปีย้อนถอยหลังขึ้นไปถึงรัชกาลที่ ๕ เกิดประหลาดใจด้วยเห็นจำนวนเงินรายได้ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๙๖ (พ. ศ. ๒๔๓๙) เพิ่มขึ้นปีละมาก ๆ หลายปี ไปตรวจดูทางการภาษีอากรก็

ไม่ปรากฏว่าในระวางนั้น รัฐบาลได้ตั้งภาษีอากรอย่างใดขึ้นใหม่ หรือเพิ่มพิกัดอัตราภาษีเก่าอย่างใดขึ้นอีก คิดไม่เห็นว่าเงินแผ่นดินเพิ่มขึ้นมากมายด้วยสาเหตุใด ถามพวกข้าราชการกระทรวงพระคลังที่รับราชการอยู่ในเวลานั้นก็ไม่มีใครรู้แก่กว่าบางทีหม่อมฉันจะทราบเหตุ เพราะตัวหม่อมฉันทำราชการในสมัยนั้นจึงมาถาม หม่อมฉันตอบว่าเหตุที่เงินแผ่นดินได้มากขึ้นตั้งแต่ พ. ศ. ๒๔๓๙ นั้นหม่อมฉันทราบอยู่ พอจะบอกอธิบายได้ แต่นึกขวยใจอยู่หน่อยด้วยเรื่องนั้นเกี่ยวข้องกับตัวหม่อมฉันอยู่บ้าง ขออย่าให้แกเข้าใจว่าหม่อมฉันเล่าอวดคดีสำหรับตัว เพราะที่จริงเป็นความคิดและช่วยกันทำหลายคน แล้วหม่อมฉันจึงเล่าเรื่องตามที่เป็นมาให้เซอร์ เอดวาร์ด กุ๊ก ฟัง ก็พอใจ แต่เรื่องที่หม่อมฉันเล่านั้นยังไม่เคยจดลงเป็นลายลักษณ์อักษร เพราะเซอร์ เอดวาร์ด

ก็บอกจำนวนเงินด้วยวาจา หม่อมฉันจำจำนวนไว้ไม่ได้ พึ่งมาพบบัญชีจำนวนเงินที่เพิ่มขึ้นครั้งนั้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ หม่อมฉันเห็นว่าควรจะเขียนทูลบรรเดงในจดหมายประจำสัปดาห์ละได้ เรื่องอันเป็นมูลเหตุมีดังกล่าวต่อไปนี้

๒. เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้หม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) นั้น ทรงพระราชดำริถึงลักษณะการปกครองหัวเมืองที่จะจัดต่อไปภายหน้าเป็นยุติ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑ จะรวมการบังคับบัญชาหัวเมือง ซึ่งเคยแยกกันอยู่ ๓ กระทรวง คือ มหาดไทย กลาโหม กรมท่า ให้มารวมขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว

ข้อ ๒ จะรวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลตามสม

ควรแก่ภูมิลำเนาให้สะดวกแก่การปกครอง และมีสมุหเทศาภิบาลบังคับบัญชาการทุกมณฑล

ข้อ ๓ การเปลี่ยนแปลงที่ทรงพระราชดำรินั้น จะค่อย จัดไป เป็นชั้น ๆ มิให้เกิดยุ่งเหยิง ในการที่เปลี่ยนแปลง

ในปีแรกหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงเป็นแต่ศึกษาหาความรู้ราชการในกระทรวง กับออกไปตรวจตามหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งภายหลังจัดเป็นมณฑลอยุธยา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก กับทั้งเมืองสุพรรณบุรี (เวลานั้นเมืองนครชัยศรียังมีขึ้นอยู่ในกรมท่า) เพื่อหาความรู้มาคิดกะรายการที่จะจัดต่อไป ในปีต่อมาถึง ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๓๖) เผอิญเกิดเหตุวิวาทกับฝรั่งเศส จะต้องส่งทหารไปเมืองอุบลทางเมืองปราจีน เพื่อจะให้สะดวกแก่การส่งทหารจึงโปรด ฯ ให้ตั้งมณฑลปราจีนขึ้นก่อน และทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉท

(ศุกร ชูโต) เป็นสมุหเทศาภิบาลคนแรก ต่อมาอีกปีหนึ่ง จึงได้ตั้ง มณฑลอยุธยา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และตั้งมณฑลอื่นในปีต่อ ๆ มา

๓. ในสมัยนั้น การเก็บภาษีอากร ทั้งที่ในกรุงเทพ ฯ และตามหัวเมือง ยังใช้วิธีที่กระทรวงพระคลังเรียกประมูลให้มีผู้รับผูกขาดไปเก็บภาษีอากรต่าง ๆ ทุกปี พระยาฤทธิรงค์ฯ ได้ไปจัดมณฑลปราจีนบุรีก่อนมณฑลอื่นอยู่ปีหนึ่ง รู้การในท้องที่ดีกว่าสมุหเทศาภิบาลคนอื่น เมื่อมีการประชุมสมุหเทศาภิบาลครั้งแรกใน พ. ศ. ๒๔๓๙ พระยาฤทธิรงค์ ฯ มาบอกหม่อมฉันว่าอากรค่าน้ำในมณฑลปราจีน เงินหลวงที่ได้เข้าพระคลังยังน้อยกว่าที่ควรจะได้อยู่มาก เพราะนายอากรที่รับผูกขาดไปมีอำนาจที่จะเก็บเฉพาะปีหนึ่ง ต้องรีบรัดเก็บเงินให้ได้ภายในเวลาที่คนมีอำนาจ ใคร

เข้าว่าประมูลก็ต้องกะจำนวนไว้ ให้ต่ำด้วยกลัวขาดทุน ยกตัวอย่างดังอากรค่าน้ำ เมืองปราจีนบุรีมีผู้รับประมูลเสมอ เพียงปีละ ๒๔๐๐ บาท เท่านั้น แม้จำนวนเงินเพียงเท่านั้น ใครเป็นนายอากรยังต้องไปใช้อุบายต่าง ๆ เลี่ยงพระราชบัญญัติ เช่น เก็บเงินเหมาตามครัวเรือนเป็นต้นเพื่อจะให้ได้เงินโดยเร็ว แต่ที่จริงนั้น นายอากรเก็บค่าน้ำได้แต่ราษฎรที่อยู่ใกล้ ๆ พวกที่อยู่ห่างไกลออกไปนายอากรไม่สามารถจะไปเก็บถึง ยังหลีกอากรค่าน้ำอยู่ได้โดยมาก พระยาฤทธิรงค์ฯ เห็นว่าถ้าให้เทศาภิบาลเก็บอากรค่าน้ำ ให้ส่วนลดแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านที่จัดตั้งขึ้นใหม่ใช้เป็นพนักงานเก็บจะได้เงินหลวงเพิ่มขึ้นอีกมาก หม่อมฉันเห็นชอบด้วย จึงนำความไปทูลกรมขุนศิริชัยสังกาศ ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังอยู่ในเวลานั้น ท่านไม่ทรงเห็นชอบด้วย ตรัสว่า "นายอากรไม่

ส่งเงิน ฉันเอาตัวมาขังเร่งได้ ถ้าเทศาฯไม่ส่งเงิน ฉันเอามาขังไม่ได้ เงินหลวงก็จะสูญ" เมื่อท่านตรัสอย่างนั้นหม่อมฉันก็จนใจ ต่อมาเมื่อใกล้จะสิ้นปี วันหนึ่งกรมขุนศิริธัช ฯ เสด็จมาหาหม่อมฉันที่กระทรวงมหาดไทย ตรัสถามว่า ที่พระยาฤทธิรงค์ ฯ จะรับเก็บอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรีนั้น จะรับได้จริง ๆ หรือ หม่อมฉันทูลถามว่าเหตุใดจึงจะโปรดให้พระยาฤทธิรงค์ฯเก็บ ตรัสบอกว่าเดี๋ยวนี้นายอากรเดิมร้องขาด ขอลดเงินอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี ผู้อื่นก็ไม่มีใครเข้าประมูล ดูเหมือนจะนัดแนะกันโกงกระทรวงพระคลัง จึงทรงพระดำริจะเปลี่ยนมาให้เทศาฯเก็บ หม่อมฉันทูลถามว่าจะต้อง พระประสงค์ให้ส่ง จำนวนเงินสักเท่าใด ตรัสตอบว่าเพียงเท่าที่นายอากรผูกขาดไปปีก่อน อย่าให้เงินหลวงลดลงก็จะพอพระหฤทัย หม่อมฉันจึงบอกไปยังพระยาฤทธิรงค์ฯ ๆ

ตอบมาว่าจะรับเก็บและจะส่งเงินหลวงให้ได้เท่าที่นายอากรผูกขาด และแนะมาให้หม่อมฉันทำความตกลงกับกระทรวงพระคลังข้อหนึ่งว่า ถ้าเทศาฯ เก็บเงินอากรค่าน้ำได้มากกว่าจำนวนที่นายอากรรับผูกขาดขึ้นไปเท่าใด ขอให้กระทรวงพระคลังอนุญาตให้กระทรวงมหาดไทยใช้เงินที่เพิ่มขึ้นนั้นปลูกสร้างสถานที่ว่าการและที่พักข้าราชการในมณฑลปราจีนซึ่งต้องการเงินอยู่ หม่อมฉันไปทูลกรมขุนศิริธัชฯ ก็ทรงยอมตามคำพระยาฤทธิรงค์ฯ แต่การที่มอบอำนาจให้เทศาฯ เก็บอากรค่าน้ำครั้งนั้นอยู่ข้างแปลก ด้วยกรมขุนศิริธัชฯ มีรับสั่งให้ออกท้องตรานกวายุภักษ์กระทรวงพระคลังตั้งให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเบ็ญขุนมัจฉาฯ (สร้อยว่ากระไรหม่อมฉันจำไม่ได้) ตำแหน่งนายอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี พระยาฤทธิรงค์ฯยังคุยอวดอยู่จนแก่ ว่ามีตัวแกคนเดียว

ที่เป็นพระยากินพานทองแล้วได้เลื่อนที่เป็นขุน และว่ายังเก็บท้องตรา กระทรวง พระคลัง ฉบับนั้นไว้เป็นที่ระลึก เพราะเหตุใดกรมขุนศิริธัช ฯ ท่านจึงทรงทำเช่นนั้น มาคิดดูภายหลังจึงเห็นว่าท่านเตรียมเผื่อพระยาฤทธิรงค์ ฯ จะทำไม่ได้ดังรับ ปีหน้าจะได้ตั้งคนอื่นได้สะดวก ไม่ต้องขอโอนหน้าที่จากกระทรวงมหาดไทย แต่พระยาฤทธิรงค์ ฯ เก็บเงินค่าน้ำเมืองปราจีนบุรีได้มากกว่าจำนวนเงินที่นายอากรเคยรับผูกขาดหลายเท่า กระทรวงมหาดไทยก็เริ่มแลเห็นว่าการที่จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล อาจจะจัดการเก็บภาษีอากรเป็นวิธีรัฐบาลเก็บเอง ให้เงินผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มขึ้นได้อีกมาก แต่ยังไม่ทันไปพูดจากับกระทรวงพระคลัง กรมขุนศิริธัช ฯ เสด็จออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังเสียก่อน จึงยังไม่ได้จัดการแก้ไขอย่างไร

๔. พอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยเสด็จมาเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ทรงทราบเรื่องพระยาฤทธิรงค์ฯ เก็บค่าน้ำก็เลื่อมใส ในการที่เปลี่ยนแปลงนั้น อนุญาตให้เทศาเริ่มจัดการเก็บภาษีอากร และต่อมากรมหมื่นมหิศรฯ ทรงจัดการให้กรมสรรพากร เป็นพนักงานจัดการ เก็บภาษีอากร และหาฝรั่งผู้ชำนาญเข้ามาจัดระเบียบการ ได้มิสเตอร์แกรมมาเป็นเจ้ากรมสรรพากรใน โอนไปขึ้นอยู่ในกระทรวงนครบาล ได้มิสเตอรไยด์ (ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระยาอินทรมนตรีฯ) เป็นเจ้ากรมสรรพากรนอก โอนไปขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ตั้งหน้าจัดวิธีเก็บภาษีอากรด้วยเด็ดขาด เปลี่ยนมาเป็นรัฐบาลเก็บเองเป็นลำดับมา แต่การที่จัดนั้นค่อยจัดขยายออกไปเป็นมณฑลๆ จำนวนเงินจึงได้เพิ่มขึ้นเป็นรายปี ดังปรากฏอยู่ในบัญชีต่อไปนี้

จำนวนเงินรายได้ในระหว่าง ร.ศ. ๑๑๔ จน ร.ศ. ๑๒๙ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) จำนวนเงินแผ่นดินรายได้ ๑๘,๐๗๔,๖๙๐ บาท

ร.ศ. ๑๑๕ ๒๐,๖๔๔,๕๐๐ บาท + ๒,๕๖๙,๘๑๐ บาท

ร.ศ. ๑๑๖ ๒๔,๙๐๘,๐๐๑ บาท + ๔,๓๗๓,๕๐๑ บาท

ร.ศ. ๑๑๗ ๒๘,๔๙๖,๐๒๙ บาท + ๓,๖๗๘,๐๒๘ บาท

ร.ศ. ๑๑๘ ๒๙,๙๒๐,๓๖๕ บาท + ๑,๔๒๔,๓๓๖ บาท

ร.ศ. ๑๑๙ ๓๕,๖๑๑,๓๐๖ บาท + ๕,๖๙๐,๙๔๑ บาท

ร.ศ. ๑๒๐ ๓๖,๑๕๗,๙๖๓ บาท + ๕๔๖,๖๕๗ บาท

ร.ศ. ๑๒๑ ๓๙,๑๕๒,๑๒๔ บาท + ๒,๙๙๕,๑๖๓ บาท

๕๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ร.ศ. ๑๒๒ ๔๓,๔๕๘ บาท + ๔,๓๐๖,๖๙๓ บาท

ร.ศ. ๑๒๓ ๔๖,๐๔๖,๔๐๔ บาท + ๒,๕๘๗,๕๘๗ บาท

ร.ศ. ๑๒๔ ๕๑,๖๕๗,๕๓๙ บาท + ๕,๖๑๒,๑๗๕ บาท

ร.ศ. ๑๒๕ ๕๗,๐๑๔,๘๐๕ บาท + ๕,๓๕๕,๒๒๖ บาท

ปีต่อไปก็ยังขึ้นต่อไปอีก แต่มาถึงตอนนี้มีเหตุอื่นประกอบเช่นการค้าขายเจริญ และรายได้เพิ่มขึ้นในภาษีอากร ที่ยังผูกขาด เช่นอากรฝิ่น และสุราเป็นต้น

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

คัดจากเรื่อง "สาส์นสมเด็จ"

วินิจฉัยประเพณีแต่งงานอย่างโบราณ

ในบทเสภา (ฉบับหอสมุดพิมพ์) มีเรื่องแต่งงานบ่าวสาวอยู่ในเล่ม ๑ (หน้า ๑๐๕) เมื่อพลายแก้วแต่งงานกับนางพิมพ์ตอน ๑ เมื่อขุนช้างแต่งงานกับนางวันทอง (หน้า ๒๕๓) ตอน ๑ กับในเล่ม ๓ เมื่อแต่งงานพระไวยกับนางศรีมาลา(หน้า ๒๐๙) อีกตอน ๑ พรรณนาถึงกระบวนพิธีแต่งงานบ่าวสาวอย่างโบราณอยู่ข้างถ้วนถี่ ตรงกับที่ได้เคยเห็นแต่ก่อนบ้าง เคยได้ยินเล่ากันมาบ้าง จึงเก็บเนื้อความมาแต่งวินิจฉัยต่อไปนี้ ยกเอากระบวนในตอนแต่งงานพลายแก้วกับนางพิมพ์ดังนี้

เป็นหลัก เอาความในตอนอื่นประกอบ

๑) เมื่อนางทองประดี (แม่เจ้าบ่าว) ไปขอนางพิมพ์ต่อนางศรีประจันต์ (แม่เจ้าสาว) หาผู้ใหญ่สูงอายุในตำบลนั้นชื่อตาสน ตาเสา ยายมิ่ง อันเป็นที่นับถือด้วยกันทั้งสองฝ่าย (จึงเรียกว่าเถ้าแก่) ไปด้วย ๔ คน เมื่อนางทองประดีขอถูกสาว นางศรีประจันต์ว่า "ตูจะขอถามความท่านยาย ถูกชายนั่นดีหรืออย่างไร ไม่เล่นเบี้ยกินเหล้าเมากันชา ฝิ่นฝ่ามันสูบบ้างหรือไม่ จะสูงต่ำดำขาวคราวใคร ตูยังไม่เห็นแก่ตาว่าตามจริงฯ ครานั้นตาสนกับตาเสา กับทั้งยายเม้าและยายมิ่งว่านานไปท่านจะได้พึ่งพิง ถูกทองประดีดีจริงนะคนนี้" ฯลฯ บทตรงนี้ต่อว่าผู้ปกครองนั้นเป็นผู้ขอเถ้าแก่เป็นแต่ผู้รับประกัน

๒) เมื่อแม่ยอมยกถูกสาวให้แล้ว ผู้ปกครองทั้ง ๒ ฝ่าย ปรึกษากันต่อไปถึงกำหนดทุนสิน และ

หาฤกษ์กำหนดวันงาน แต่นั้นทางฝ่ายเจ้าบ่าว
ก็แต่งตัวไม้เรือนหอแล้วขนเอาไปเตรียมไว้ที่บ้าน
เจ้าสาว ฝ่ายข้างเจ้าสาวก็เตรียมทำของเลี้ยง

๓) ครั้นถึงวันฤกษ์เรือก เจ้าบ่าวบอกแขก
ขอแรงพวกพ้องพากันไปยังบ้านเจ้าสาวแต่ดึก พอ
ได้แสงอรุณก็ตั้งพิธีทำขวัญเสา แล้วยกเสาปลูก
เรือนหอจนแล้วเสร็จในวันนั้น ข้างฝ่ายเจ้าสาว
เลี้ยงอาหารพวกปลูกเรือน

เรื่องปลูกเรือนหอให้แล้วในวันเดียวนี้ เคย
ทราบว่าทำกันเป็นสามัญมาแต่ก่อน บางตระกูล
ก็อแปลกออกไป ถึงให้ใช้แต่ไม้หมากทำเสา
เรือนหอก็ม่ ส่วนเครื่องแต่งเรือนเป็นของฝ่ายเจ้า
สาวจะต้องหา เป็นประเพณีทั่วไป สันนิษฐานว่า
เรือนหอแต่งงานนั้นทำสำหรับให้อยู่เพียงชั่วคราว
พอผู้ปกครองฝ่ายหญิงวางใจ เช่นมีลูกด้วยกัน
แล้วก็ดี หรือเห็นว่ารักใคร่คุ้นเคยกันสนิทสนม
แล้วก็ดี ก็ยอมให้พากันไป ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็น

อิสระต่างหาก หรือไปอยู่บ้านของเจ้าบ่าว อันเป็นผู้มีถิ่นฐานของตนเองอยู่แล้ว เพราะเหตุนั้นจึงไม่ทำเรือนหอ อย่างมั่นคงแต่แรก แต่โดยปรกติต้องปลูกเรือนหอ อยู่ด้วยกันที่บ้านเจ้าสาวก่อนทั้งนั้น ประเพณีที่ยอมให้เจ้าสาวไปอยู่บ้านเจ้าบ่าวแต่แรกแต่งงาน น่าจะมีแต่ในตระกูลสูง เช่นเจ้าบ่าวต้องปกครองบ้านเมืองหรือศักดิ์สูง ไม่สมควรจะไปอยู่บ้านตระกูลเจ้าสาวซึ่งศักดิ์ต่ำ

๔) ในวันต่อจากวันปลูกหอมา ในบทเสภาว่า "ครั้นรุ่งเช้าขึ้นพลันเป็นวันดี ทองประดี่จัดเรือกันยาใหญ่ เอาขันหมากลงบันทุกขลุกขลุ่ยไป หามโหร่ใส่ท้ายกันยา (คนยก) ขันหมากเอกเด็ดเอา (หญิง) ที่รูปสวย นุ่งยกห่มผวยจับผิวหน้า ก็ออกเรือด้วยพลันทันเวลา ครู่หนึ่งถึงท่าศรีประจันต์" การแห่ขันหมากอย่างว่านได้เคยเห็นมาหลายครั้ง แต่เสียดายอยู่ที่ไม่เคย

เห็นสิ่งซึ่งเรียกกันว่าขันหมาก และยังไม่รู้ว่าขันหมากนั้นเอาไปทำอะไร (ถ้าพระองค์ท่านประทานอธิบายไม่ได้ ขอให้ดองทรงสืบดู บางทีจะยังมีตัวผู้รู้ ถึงกระนั้นขันหมากในชั้นหลังก็น่าจะไม่เหมือนอย่างโบราณเช่นว่าในเสภา) จะดองสันนิษฐานดู

คำที่เรียกว่า "ขัน" นั้นแปลกอยู่ ไทยข้างใต้เช่นชาวกรุงเทพฯ หมายความว่าภาชนะอย่างรูปคล้ายมะพร้าวกรึ่งซีก แต่ไทยข้างเหนือเช่นชาวเชียงใหม่เขาหมายความว่า ภาชนะอย่างมีเชิง เช่นที่ไทยใต้เรียกว่า "พาน" นั้น ที่จริงเมื่อคิดดูก็เห็นว่าจะมาแต่มูลอันเดียวกันนั้น คือแต่เดิมมนุษย์ใช้กะลามะพร้าวเป็นภาชนะใช้สอย ต่อมาเมื่อรู้จักหล่อโลหะใช้ก็ทำภาชนะนั้นด้วยโลหะเรียกกันว่า "ขัน" ทั้งไทยใต้และไทยเหนือ ต่อมาอีกมีผู้คิดทำเชิงต่อขันให้สูงขึ้น ไทยเหนือ

เรียกคงอยู่ว่า "ขัน" ตามเดิม ไทยได้เดิมเรียกว่า "ขันเชิง" ต่อมาเมื่อมีขันเชิงชนิดที่ใช้สำหรับแต่วางของแห้ง จึงเรียกกันว่า "พาน" ที่ว่านี้โดยเดา แต่ประหลาดอยู่ที่มีเครื่องราชูปโภคสิ่งหนึ่งซึ่งใช้ทั้ง ๒ คำนั้น รวมกันเรียกเป็นชื่อว่า "พานพระขันหมาก" ข้อนี้ส่อให้สันนิษฐานดังกล่าวมา

ถ้าว่าเฉพาะในบทเสภา ที่เรียกกันว่าขันหมากเห็นว่าจะเป็นพานหมาก สำหรับเลี้ยงแขกที่เชิญมาในวันแต่งงานนั้นเอง จะใส่หมากด้วยขันหรือด้วยพานก็ได้ ขันหมากเอกสำหรับแขกที่ศักดิ์สูง งานไหนมีขันหมากเอกมากก็ยิ่งมีหน้ามีตา เพราะจะมีคนสูงศักดิ์มาช่วยมาก จึงได้ตกแต่งขันหมากเอกให้หรูหรา ผิดกับขันหมากสามัญ หญิงสาวที่ถือขันหมากไปตอนเช้าก็เห็นจะเป็นสาวใช้ที่ตั้งพานหมากเลี้ยงแขกในตอนเย็นนั่นเอง

๕) เมื่อเรือขันหมากถึงบ้านเจ้าสาว บทเสภาว่า "จึงจอดเข้าหน้าสะพานใหญ่ ตาผลวิ่งไปเอาไม้กั้น เสี่ยเงินทองให้ขึ้นไปพลัน จนขันหมากนั้นขึ้นบนบันได (เรือน)" ความตรงนี้วินิจฉัยข้อต้นต่อถึงเหตุที่มีเครื่องดนตรีประโคมไปในเรือขันหมาก ข้อหลังต่อถึงที่ตาผลเอาไม้กั้น อันประเพณีงานของพวกชาวบ้านที่ประโคมเครื่องดนตรีไปในเรือ โดยปรกติมักเป็นการบอกบุญ เหมือนเช่นแห่กฐินหรือผ้าป่า ประสงค์จะชักชวนพวกชาวบ้านให้มาช่วยกันทำบุญ แต่แห่ขันหมากไม่มีกิจเช่นนั้น จึงเห็นว่าเครื่องดนตรีนั้นน่าจะสำหรับประโคมบอกให้ยินดีเมื่อไปถึงบ้านเจ้าสาว ไม่เช่นนั้นก็จะต้องไปตะโกนเรียกให้เปิดประตูบ้านรับข้อที่มีผู้มากดกันก็มิใช่อื่น คือผู้เป็นโทวาริกรักษาประตู ต้องดูแถให้รู้ว่าใครมาและใครมาให้

ทราบกิจเสียก่อนแล้วจึงเปิดประตูรับ พิธีส่วนนี้คงมาแต่มูลเหตุเช่นว่ามา

๖) เมื่อพวกนำขันหมากขึ้นเรือนเจ้าสาวแล้วมีในบทเสภาต่อไป (แต่ในบทตอนชุนช้างแต่งงานกับนางวันทอง ความตรงนี้ชัดเจนดีกว่า จึงคัดเอาดง) ว่า "ขันหมากตั้งเรียงเคียงกันมา เถ้าแก่นำหน้าขึ้นนั่งพรม เถ้าแก่ที่เรือนก็ต้อนรับ จึงนับโตะเตียบใหญ่ใส่ขนม ทั้งหมูไก่เหล้าเข้มเต็มขวดกลม กล้วยส้มร้อยสิ่งตามสัญญา ทุนสินเงินตราผ้าไหว้เอาออกนับรับใส่โตะสามขา เถ้าแก่สองข้างต่างสนทนา ขนของเข้าเคหาด้วยทันใด แถมพกยกให้ตามทำนอง เอาข้าวของคาวหวานมาตั้งให้ เสียงดูอึมหนำสำราญใจ เถ้าแก่กลับไปด้วยฉับพลัน" ความตอนนี้ต่อว่าเถ้าแก่ (ทั้ง ๔ คนที่ไปเมื่อวันขอ) เป็นผู้นำขันหมากไป ทางฝ่ายเจ้าสาวก็หาเถ้าแก่ไว้รับ เถ้าแก่คนกลางทั้ง

๒ ฝ่ายเป็นพนักงานตรวจตราสิ่งของที่ฝ่ายเจ้าบ่าวจะต้องให้ ให้ถูกตามสัญญา และสิ่งของที่ให้นั้นเป็นของกินสำหรับเลี้ยงแขกประเภท ๑ เงิน "ทุน" (ซึ่งผู้ปกครองให้ฝ่ายละครึ่ง) สำหรับคู่บ่าวสาวจะได้ใช้ ในการตั้งตัวประเภท ๑ "สินสอด" ของเจ้าบ่าวให้แก่ตัวเจ้าสาวประเภท ๑ "ผ้าไหว้" คือผ้านุ่งกับผ้าห่มจัดเป็นสำรับ สำหรับคู่บ่าวสาวให้ผู้ใหญ่ในสกุลทั้ง ๒ฝ่าย เวลาไปไหว้เมื่อแต่งงานกันแล้ว เมื่อฝ่ายเจ้าสาวรับเครื่องขันหมากเสร็จแล้วเลี้ยงอาหาร และแจกของแถมพกแก่พวกที่ไปรับขันหมากทั่วกัน

๗) ถึงเวลาเย็น (วันขันหมากไปนั้น) ทำพิธีสงฆ์ นิมนต์พระมาสวดมนต์ ตัวเจ้าบ่าวกับเจ้าสาวต่างมีเพื่อนบ่าวและเพื่อนสาวรวมฝ่ายละ ๑๐ คน ตัวหัวหน้าเรียกว่า "บ่าวนำ" และ "สาว

นำ” ห้อมล้อมพาตัวเจ้าบ่าวกับเจ้าสาวไปนั่งตั้งวงแยกกันอยู่ข้างหน้าพระสงฆ์ (กระบวรพิธีตรงนี้เหมือนกันทั้งบทตอนแต่งงาน พลายแก้วและแต่งงานพระไวย แต่บทเสภาตอนแต่งงานพระไวยพรรณนาชัดเจนกว่า จึงคัดมาลง) “ครั้นถึงน้อมนั่งฟังพระธรรม พระสดับก็ (ปลัดสังฆราช) จับมงคลคู่ใส่ สายสิญจน์โยงศรีมาลามาพระไวย พอฆ้องใหญ่หึ่งดังตั้งชัยนโต หนุ่มสาวเคียงข้างเข้านั่งอัด พระสงฆ์เบิดศาลบัตรชัดน้ำโร่ พรำลงข้างสีกาห้าหกโอ ท่านยายโพสาวนำน้ำเข้าศาอิดอัดยัดเยียดเบียดกันกลม เอาหนามซ่มแทงท้องร้องอุยหน่า ที่ไม่ถูกเท้ายันดันเข้ามา ท่านยายสาออกมานั่งบังกันไว้ มหาดเล็กโดนโดนโดนกระแทก โอยพ่อจะแตกทนไม่ได้ ท่านยายสาเต็มที่ลุกหนีไป จนพระไวยศรีมาลามาชิดกัน” บทตอนนี้แสดงประเพณีแต่งงานอย่างโบราณที่ผิด

กับที่ทำกันขั้นหลังเป็นข้อสำคัญคือ

ก. พระสวมมงคลคู่ให้บ่าวสาว

ข. การรดน้ำแต่งงานพระเป็นผู้รด

ค. รดน้ำด้วยเอาโอคักน้ำ "ซัด" เปียกทั้งตัว จนถึงต้องผลัดผ้าแต่งตัวใหม่ทั้งเจ้าบ่าวเจ้าสาว

ฆ. การที่พวกเพื่อนบ่าวสาวเข้ารับน้ำมนต์เป็นอุบายที่จะแกล้งเบียดตัวเจ้าบ่าวกับตัวเจ้าสาวให้เข้าไปชิดติดกัน.

รดน้ำอย่างว่ามานี้ในบทเสภาเรียกว่า "ซัดน้ำ" (เห็นจะเป็นภาษาไทยคำเดียวกับ "สาดน้ำ" นั่นเอง) แต่น่าสันนิษฐานว่าจะเป็นประเพณีเดิมของไทยชั้นพลเมือง จึงประพฤติกันแพร่หลาย การที่ให้ผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติรดน้ำดังนี้แก่คู่บ่าวสาวน่าจะเป็นประเพณีที่พวกพราหมณาจารย์พามาแต่อินเดียอนุโลมต่อพิธีอภิเษก เห็นจะใช้

แต่ในมณฑลบุคคลชั้นสูงเช่นเจ้านายเป็นต้น.

เมื่อเสร็จพิธีชักน้ำ ถวายไทยธรรมพระสงฆ์แล้ว เวลาค่ำมีการเลี้ยงแขก จัดเลี้ยงเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่ตัวนายลงไปจนบ่าวไพร่

๘) รุ่งเช้าเลี้ยง พระที่ได้สวดมนต์เมื่อวันก่อน ตัวเจ้าบ่าวกับเจ้าสาวต้องตักบาตรด้วยกัน เลี้ยงพระแล้วเป็นเสร็จการพิธี แต่การที่ส่งตัวเจ้าสาวรอหาฤกษ์หนึ่งภายหลังวันทำพิธี ดูราวกับเพื่อจะเกี้ยกล่อมให้ เจ้าสาวยอมไปสู่ชาย หายอดสู่เสียก่อน ในระหว่างนั้นเจ้าบ่าวต้องนอนคอยอยู่ที่เรือนหอ สองสามวันผู้ปกครองจึงพาตัวเจ้าสาวลอบไปส่งให้เจ้าบ่าวในเวลาค่ำวันหนึ่ง เรียกกันว่า "ส่งตัวเข้าหอ" ไม่บอกให้ใครแม้จนตัวเจ้าบ่าวรู้ล่วงหน้าก่อน

เมื่อเขียนวินิจฉัยประเพณีแต่งงานอย่างโบราณที่ปรากฏในบทเสภาแล้ว นึกขึ้นถึงเรื่อง

ที่ได้ยินเล่ากันมาว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ผู้มีศักดิ์สูงเช่นเจ้านาย ถ้าอยากได้ลูกสาวใครสามารถจะพาพรรคพวกไปฉุดเอาตัวหญิงนั้นไปเป็นเมียตามอำเภอใจ และเล่ากันพิสดารต่อไปว่า ครั้งหนึ่งลูกเธอไปฉุดลูกสาวเขา ผู้ปกครองผู้หญิง (ทำนองจะเป็นข้าราชการ) ถวายฎีกา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า "ทำไมลูกของข้าไม่สมกับลูกของเจ้าหรือ" ผู้ถวายฎีกาก็ต้องนิ่งไป คำเล่านี้ไม่น่าเชื่อว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเห็นชอบหรือแม้แต่เพิกเฉยในการที่พระเจ้าลูกเธอเที่ยวข่มเหงผู้อื่นเช่นนั้น น่าจะเป็นเพราะไม่มีใครกล้ากราบทูลให้ทรงทราบด้วยกลัวการแก้แค้นของผู้มีอำนาจยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่เรื่องฉุดลูกสาวเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้นมีแน่ ยายผ่องมารดาของหม่อมเฉื่อย แกเล่าให้หม่อมฉันฟัง ว่าเมื่อแกเป็นสาว พระยาเพชร

ปาณีบิดาของแกกลัวเจ้านายจะฉุด ให้พาไปฝากไว้ ในที่พระราชวัง จนเมื่อจะแต่งงานจึงให้ไปรับออกมา แกเคยไปเห็นที่ในวังผักหัดเด็กดี เมื่อแกมีลูกสาวจึงส่งเข้าไปไว้ในวังแต่เด็กทุกคน เพื่อจะระงับการฉุดลูกสาว เป็นเหตุอันหนึ่งซึ่งทูลกระหม่อมทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีการาษฎรด้วยพระองค์เองทุกสัปดาห์ จึงสงบแต่รัชกาลที่ ๕ มา

เมื่อหม่อมฉันอ่านหนังสือเรื่องประเทศต่าง ๆ ไปพบกล่าวถึงประเพณีแต่งงานของมนุษย์พวกที่อยู่ตามทะเลทราย ว่าเจ้าบ่าวขี่ม้าคุมพรรคพวกไปรับตัวเจ้าสาวขึ้นหลังม้าพาไป เหมือนอย่างว่าสามารถชิงเอาไปเป็นเมียได้ ด้วยมีฤทธิเดชมากแล้วนึกต่อไปถึงพระอินทร์ชิงลูกสาวท้าวเวปจิตติในนิทานธรรมบท (มีรูปภาพเขียนไว้ในพระอุโบสถวัดราชบูรณะ) และเรื่องอิเหนาท้าว

กะหมังกุหนิงยกกองทัพไปตีเมืองดาหา เพราะเหตุท้าวดาหาไม่ยอมยกนางบุษบาให้ ส่อให้เห็นว่าแต่โบราณนิยมกันว่า ถ้าใครสามารถอาจจะหาเมียได้ ด้วยพลการ นับว่าเป็นผู้วิเศษ มูลของการฉุดลูกสาว น่าจะมาแต่ประเพณีซึ่งนิยมกันแต่ดึกดำบรรพ์ดังกล่าวมา พวกพราหมณาจารย์เอาเข้ามาแถลงจึงมาเกิดขึ้นในประเทศนี้ แต่ว่าชั้นเดิมเห็นจะประพฤติแต่ในระหว่างตระกูลอันยศศักดิ์สมกัน และพาไปเป็นเมียหลวง และเฉพาะแต่ในกรณีที่ผู้ปกครองไม่ยอมยกให้ โดยดีเท่านั้น ครั้นนานมาเมื่อความรู้และความเฉลียวใจในจารีตโบราณเลือนคลาย ก็กลายเป็นวิธีสำหรับผู้มีอำนาจเที่ยวฉุดคร่าหาเมียน้อยเล่นตามชอบใจ.

วินิจฉัยอธิบายคำว่า "ครัว"

๑. คำว่า "ครัว" เห็นจะเป็นภาษาไทย เดิมหมายความแต่ว่า สถานที่สำหรับประกอบอาหาร เพราะธรรมดามนุษย์ย่อม "อยู่กิน" ด้วยกันเป็นสกุล คือ "อยู่" ในบริเวณเดียวกัน และ "กิน" อาหารด้วยกัน บริเวณหนึ่งจะมีที่อยู่หลังเดียวหรือหลายหลัง แล้วแต่จำนวนคนในสกุลมากหรือน้อย แต่ครัวที่จะประกอบอาหารนั้น ถึงคนในสกุลจะมีเท่าใด ถ้ากินด้วยกันก็มีครัวแต่บริเวณละครัวเดียว คงเป็นเช่นนี้มาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์.

๒. ครั้นถึงสมัยเมื่อมนุษย์อยู่รวมกันมากถึงตั้งเป็นบ้านเป็นเมือง เกิดกิจที่ผู้ปกครองจะต้องรู้จำนวนคนในบ้านเมืองว่ามีสักเท่าใด จะเรียกรวมคนมานับก็ยาก จะเที่ยวสืบถามก็ไม่แน่ จึงคิดวิธีสำรวจด้วยนับ "ครัว" เพราะเป็นของต้องมีสกุลละหลัง ๑ เป็นแน่นอน เอาจำนวน "ครัว" เป็นเกณฑ์ปริมาณจำนวนคน ว่าที่บ้านมีเท่านั้นครัว (บางทีคิดถือกันว่าสกุลหนึ่ง ๕ คน เป็นปริมาณปานกลางจะมีมาแต่โบราณแล้ว) คำว่า "ครัว" จึงเกิดอธิบายเป็น ๒ อย่างต่างกัน หมายความว่าสถานที่สำหรับประกอบอาหารก็ได้ และหมายความว่าจำนวนคนในสกุล ๑ ก็ได้ จึงเกิดคำเรียกให้เข้าใจง่ายว่า "ครัวไฟ" หมายความว่าสถานที่ประกอบอาหาร และ "ครัวเรือน" หมายความว่าคนร่วมสกุลซึ่งอยู่ด้วยกัน

๓. คำว่า "ครัวไฟ" หรือว่า "ครัว" ซึ่งหมายความว่าสถานที่ประกอบอาหาร คนอื่นนอกจากผู้ที่อยู่ในบริเวณนั้นเอง มิใคร่มีกิจจะต้องพูดถึง แต่คำว่า "ครัวเรือน" หรือเรียกโดยย่อว่า "ครัว" หมายความว่าคนร่วมสกุลซึ่งอยู่ด้วยกัน มีที่ใช้ในกิจต่าง ๆ มาก เช่นใช้ในหนังสือจดหมายเหตุหรือพงศาวดารว่า "เทครัว" หรือ "อพยพครอบครัว" หรือไปรบศึกได้เชลยมาเท่านั้นครัว แม้ในศิลาจารึกก็มีว่าถวายคนเป็นข้าพระเท่านั้นครัว คำว่า "ครัว" ที่ใช้ในหนังสือเก่า ดูเหมือนจะมีแต่หมายความว่าบริ—มาณคนทั้งนั้น

๔. เมื่อเร็ว ๆ นี้ หม่อมฉันได้ทราบความว่ามีสกุล ๑ เดิมอยู่แยกย้ายกันหลายแห่ง ที่หลังคิดจะไปรวมอยู่แห่งเดียวกัน แต่ไม่สามารถจะรวม

ได้ เพราะ "แม่ครัว" คนประกอบอาหารต่างบ้านไม่ยอมไปอยู่ด้วยกัน เจ้าของบ้านไม่อาจทั้งแม่ครัวของตนก็ไม่ไปอยู่ด้วยกันได้ หม่อนฉันได้ ยินเรื่องนี้เป็นเหตุให้ ปรารภถึง อธิบาย คำว่า "ครัว" ดังวินิจฉัยที่ถวายมา และคิดต่อไปว่า คำที่เรียกว่า "พ่อครัว" และ "แม่ครัว" เดิมคงหมายความว่าผู้เป็นใหญ่ใน "ครัวเรือน" คือ สกุล ภายหลังเอามาใช้ประกอบกับ "ครัวไฟ" คำว่า "พ่อครัว" และ "แม่ครัว" จึงกลายเป็น "กุ๊ก"

๕. คิดต่อไปถึงการที่ "แยกครัว" เมื่อพ่อแม่ แต่งงาน ลูกแล้วให้ ไป ตั้งบ้านช่องอยู่ต่างหาก อันต้องมีครัวขึ้นใหม่ ครัวที่ตั้งใหม่นั้นย่อมประดิษฐ์ขึ้นตามความนิยมของคนต่างสกุล ซึ่งมาร่วมครัวกัน รสชาติคงผิดกับครัวเดิมทั้ง ๒

ฝ่าย เพราะฉะนั้นการที่จะแยกครัวย่อมง่ายกว่าที่จะรวมหลายครัวเข้าเป็นครัวเดียวกัน ถ้าในบ้านเดียวมีครัวไฟเป็นหลาย ครัวก็คงสิ้นเปลืองยิ่งขึ้น ไม่ต้องบ่วยกล่าวไปถึงที่กุกจะวิวาทกัน.

เรื่องสร้างตลาดสำหรับเมือง

ฉันเป็นเสนาบดีมหาดไทยแล้วไม่ช้า เจ้าพระยาภัยราชา (โรลังยัคมินส์) ก็เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อเจ้าพระยาภัยราชารับราชการได้สักสองปี พอเรียนรู้วิธีปกครองของเมืองไทยแล้วกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญนั้น การกระทรวงพระคลังสำคัญมาก เพราะเป็นกระทรวงที่จะต้องคิด อ่าน การหา และการจ่ายเงิน แผ่นดินให้มีทุนทรัพย์พอใช้ ในการทำนุบำรุงบ้านเมือง "การเงิน" เป็นวิชาซึ่งฝรั่งที่ได้ร่ำเรียนรู้เชี่ยวชาญ เห็นว่าถ้ามีฝรั่งผู้เชี่ยวชาญการเงินเป็นที่ปรึกษากระทรวง

พระคลังสักคน ๑ จะเป็นประโยชน์มาก พระเจ้าอยู่หัวตรัสปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดีเห็นชอบตามคำแนะนำนั้น จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยราชาคิดหาตัวผู้เชี่ยวชาญการเงินมารับราชการ เจ้าพระยาอภัยราชาเคยคุ้นกับดอร์ดโครเมอที่เมืองอียิปต์มาแต่ก่อน เห็นว่าดอร์ดโครเมอถนัดในการเลือกสรรผู้คน จึงวานดอร์ดโครเมอให้ช่วยเสาะหาผู้ซึ่งสมควรจะเป็นที่ปรึกษากระทรวงพระคลังให้ ดอร์ดโครเมอเลือกได้ผู้เชี่ยวชาญคน ๑ เป็นอังกฤษชื่อ มิตเชล อินเนส (Mitchel Innes) ซึ่งทำงานในรัฐบาลอียิปต์อยู่กับดอร์ดโครเมอแล้ว ให้ยืมมารับราชการในเมืองไทยมีกำหนด ๓ ปี มิสเตอร์มิตเชลอินเนสมาถึงเมืองไทย กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยเสนาบดีกระทรวงพระคลังก็โปรดแม้ตัวฉันก็เริ่มชอบกันกับมิสเตอร์มิตเชล อินเนสมาตั้งแต่แรกมาถึง

เมื่อมิสเตอร์มิตเชลอินเนสศึกษาระเบียบการพระคลังมหาสมบัติรู้แล้ว เขียนบันทึกความเห็นถวายกรมหมื่นมหิศร ฯ ว่า ลักษณะ "การเงิน" ของเมืองไทยอย่างเช่นเป็นอยู่ในเวลานั้น ถ้าว่าตามคติโบราณก็นับว่าดีอยู่ เพราะพิกัดเก็บภาษีอากรจากราษฎรก็ไม่เรี่ยวแรงถึงเดือดร้อน ได้เงินแผ่นดินมาเท่าใดก็ใช้จ่ายในวงเงินที่มี ต่อเงินเหลือจ่ายจึงจะทำการจรทำนุบำรุงบ้านเมือง เมืองไทยจึงไม่มีหนี้สินอยู่เมืองเดียวเท่านั้นในบรรดาประเทศที่ถึงวัฒนธรรม แต่วิธีการเงินเช่นที่เมืองไทยใช้อยู่นั้น จะบำรุงบ้านเมืองให้เจริญเร็วทันเวลาเหมือนอย่างประเทศอื่นไม่ได้ ยกตัวอย่างดังเช่นการสร้างทางรถไฟ ถ้าใช้เงินเหลือจ่ายทำทางรถไฟต่อออกไปปีละน้อย ๆ เช่น ทำ อยู่การสร้างทางรถไฟในเมืองไทย แม้เพียงสาย แรก

ที่ได้กะไว้ว่าจะทำแต่กรุงเทพ ฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมา กว่าจะสำเร็จก็ช้านานหลายสิบปี ประโยชน์ต่าง ๆ ที่จะได้จากรถไฟให้บ้านเมืองมีความเจริญก็เกิดช้าไปด้วยกันหมด ถ้าทำรถไฟให้สำเร็จเร็วขึ้น บ้านเมืองก็จะเจริญรุ่งเรืองเร็วขึ้นตามกัน แต่เช่นนั้นจำจะต้องใช้วิธีกู้เงินมหาชน (Public Loan) ตามอย่างประเทศอื่นมาเป็นทุนทำรถไฟ การสร้างสิ่งอื่นซึ่งจะได้ดอกผลพอใช้ดอกเบี้ยและต้นเงินไม่ขาดทุน ก็ควรใช้วิธีกู้เงินทำทุนอย่างเดียวกัน ขอให้รัฐบาลพิจารณาดูว่า ใช้วิธีเดิมรักษาชื่อเมืองไทยว่าไม่มีหนี้สินต่อไปดี หรือจะยอมเป็นหนี้กู้เงินมหาชนมาทำการบำรุงบ้านเมืองให้เจริญเร็วทันตาโลก ไหนจะดีกว่ากัน กรมหมื่นมหิศรฯ นำบันทึกนั้นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี เห็นพร้อมกันว่าถ้ากู้เงินมาทำการที่เกิดดอกผลก็ไม่ควรรังเกียจ แต่การที่ไม่เกิด

ดอกผล เช่นซื้อเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์เป็นต้น มิให้กู้เงินมาใช้ เมื่อตกลงดังนี้แล้วก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ กระทรวงพระคลังคิดกู้เงินมาใช้ทำทางรถไฟแทนใช้เงินเหลือจ่าย การกู้เงินที่กล่าวมานี้เป็นมูลของนิทานที่จะเล่าต่อไป

วันหนึ่ง มิสเตอร์ มิดเซลอินเนส มาหาฉันที่กระทรวงมหาดไทย ว่ามีคดีที่อยากปรึกษาฉันต่อตัวอยู่เรื่อง๑ แล้วเล่าอธิบายความว่าตามประเพณีที่รัฐบาลกู้เงินมหาชน (Public Loan) นั้น เขาย่อมพิมพ์งบประมาณเงินแผ่นดินประจำปีโฆษณาให้ปรากฏ ว่าเงินรายรบรายจ่ายและหนี้สินของประเทศมีอยู่เท่าใด ให้มหาชนเชื่อความมั่นคง (Credit)ของประเทศนั้น จึงอาจกู้เงินได้ง่าย การที่รัฐบาลไทยจะกู้เงินมหาชนในยุโรปก็จำจะต้องโฆษณางบประมาณของเมืองไทยเหมือนอย่างที่รัฐบาลประเทศอื่นๆเขาทำกัน การเงินของเมือง

ไทยก็มีงบประมาณ (ซึ่งกรมพระนราธิปประพันธ-พงศ์ทรงคิดแบบขึ้นเมื่อทรงบัญชาการกระทรวงพระคลัง) ประจำปี เป็นแต่หาเคยเอาออกพิมพ์โฆษณาให้มหาชนรู้เห็นไม่ ถ้าเอางบประมาณซึ่งใช้อยู่จัดระเบียบที่ยังคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง ให้เข้ารูปตามในยุโรปแล้ว ก็พอจะใช้พิมพ์โฆษณาได้ แต่มีรายการในแบบงบประมาณเดิมอยู่ข้อ ๑ ซึ่งมิสเตอร์มิดเชลอินเนสเกรงว่าจะเกิดลำบากเมื่อแก้ไข คือในงบประมาณกำหนดว่าพระเจ้าแผ่นดินอาจจะเอาเงินแผ่นดินไปใช้ใน (พระคลังข้างที่) สำหรับพระองค์เองได้ร้อยละ ๑๕ ของรายได้แต่ตรวจดูบัญชีตามจริงก็ไม่ได้ทรงใช้เงินส่วนพระองค์มากถึงอย่างนั้น ถึงกระนั้นที่ปรากฏอยู่ในงบประมาณว่า ๑๕ เปอร์เซนต์ของรายได้เงินแผ่นดินดูเป็นเงินมากมายเต็มที ทั้งจะยิ่งมากขึ้นไปอีกในเวลาบ้านเมืองเจริญ ผิดกับประเพณี

ประเทศอื่น ๆ ซึ่ง เขา กำหนดเงิน สำหรับ พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้สอยส่วนพระองค์ เป็นจำนวนเงินจำกัดปีละเท่านั้น ๆ ถ้างบประมาณเมืองไทยที่โฆษณาปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินได้เงินสำหรับใช้สอยส่วน พระองค์ เท่านั้น ๆ เปอร์เซนต์ ของ รายได้เงินแผ่นดิน ชาวยุโรปเห็นจะรังเกียจว่ามากมายเหลือเกินนัก แต่จะเปลี่ยนเป็นกำหนดจำนวนเงินมีจำกัดเหมือนเช่น ประเทศอื่น ก็เหมือน ลดเงินสำหรับพระองค์ทรงใช้สอยให้น้อยลง เกรงพระเจ้าอยู่หัวจะทรงรังเกียจ จึงขอปรึกษาฉันว่าจะทำอย่างไรดี

ฉันตอบว่าตัวฉันไม่เคย เกี่ยวข้อง ด้วยการเงินของที่พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย จะทายว่าพระเจ้าอยู่หัว จะพอ พระราชหฤทัยรับ อย่างไร นั้นลำบากอยู่ แต่ฉันรู้เป็นแน่อย่างหนึ่ง ว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงถือประโยชน์ของ บ้านเมือง เป็นใหญ่ยิ่ง

กว่าประโยชน์ส่วนพระองค์อยู่เป็นนิจ ไม่เคยทรงประพฤติ อย่างใดโดย เห็นแก่พระองค์ ยิ่งกว่าบ้านเมือง ถ้ากระทรวงพระคลังทูลชี้แจงให้ตระหนักพระราชหฤทัยว่าจะเป็นคุณแก่บ้านเมือง ถึงจะต้องสละประโยชน์ส่วนพระองค์ก็คงไม่ทรงขัดขวาง ที่มิสเตอร์มิตเชลอินเนสมาปรึกษาครั้งนั้นฉันไม่ได้กราบทูลให้พระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ต่อมาราว ๑๐ วันมิสเตอร์มิตเชลอินเนสมาหาฉันอีก ครานี้กิริยาอาการ เบิกบาน ผิดปรกติ ถึงเลือด ขึ้นหน้าเดินรี่มาแต่ไกลเข้ามาแต่ประตูห้อง พอจับมือกันก็ออกปากว่า "No country has a king like yours." ไม่มีเมืองไหนที่จะมีพระเจ้าแผ่นดินเหมือนของท่าน ครั้นนั่งลงแล้วเล่าให้ฟังว่าเมื่อพูดกับฉันวันนั้นแล้ว ไปปรึกษากับกรมหมื่นมหิศรฯเห็นว่าควร จะทูลถาม พระเจ้าอยู่หัว แต่ว่า จะทรง รังเกียจการพิมพ์งบประมาณเงินแผ่นดินโฆษณาแก่

มหาชนหรือไม่ เสียขั้นหนึ่งก่อน ถ้าโปรดให้โฆษณางบประมาณแล้ว เมื่อถึงเวลาพิจารณารายการจึงจะทูลเรื่องเงินพระคลังข้างที่สำหรับทรงใช้สอยส่วนพระองค์ต่อไป แต่พอกรมหมื่นมหิศรฯ ถวายจดหมายฉบับแรกก็ได้รับพระราชหัตถเลขาตอบทันที ว่าในการกู้เงินมหาชนนั้นจำเป็นต้องโฆษณางบประมาณเงินแผ่นดินอยู่เอง หาทรงรังเกียจไม่ แต่ยังมีต่อไปอีกอย่างหนึ่งเนื่องกับการโฆษณางบประมาณนั้น คือเงินแผ่นดินที่แบ่งให้พระเจ้าแผ่นดินใช้สอยส่วนพระองค์ ต้องมีจำกัดจำนวนเงินบอกไว้ให้ปรากฏในงบประมาณ จะว่าแต่เท่านั้น ๆ เปอร์เซนต์หาควรไม่ ให้กระทรวงพระคลังแก้ไปให้ตรงตามแบบฝรั่งด้วย ส่วนจำนวนเงินที่จะถวายให้ทรงใช้สอยมีน้อยมากเท่าใด ก็ให้กระทรวงพระคลังพิจารณาดูตามเห็นสมควร ถวายเท่าใดก็จะยอมรับเท่านั้นโดยไม่

รังเกียจ สุดแต่ให้สำเร็จประโยชน์ของบ้านเมืองเป็น ประมาณ มิสเตอร์มิตเชลอินเนสว่าตามประเทศอื่นมักปรากฏแต่ว่าพระเจ้าแผ่นดินอยากได้เงินใช้ส่วนพระองค์ให้มากขึ้น เสนาบดีกับสภาราษฎร (Paliament) คอยขัดขวางไม่ยอมถวายตามพระประสงค์ เมืองไทยนี้พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจสิทธิขาดจะสั่งให้เป็นอย่างไรก็ได้ตามพระราชหฤทัย แต่พระเจ้าอยู่หัวกลับยอมสละผลประโยชน์ส่วนพระองค์พระราชทานแก่บ้านเมือง แล้วยังซ้ำให้เสนาบดีกะจำนวนเงินจะถวายเท่าใดก็จะทรงรับเท่านั้น ดังนี้ ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่นที่จะทำเหมือนอย่างพระเจ้าอยู่หัว จึงนับถือเป็นอย่างยิ่ง เมื่อมิสเตอร์มิตเชลอินเนสได้ทราบความในพระราชหัตถเลขาก็คิดถึงฉันเพราะได้มาปรึกษาก่อนผู้อื่น จึงรีบมาอวดก่อนผู้อื่น ฉันก็ยินดีอนุโมทนาด้วย

เมื่อกระทรวงพระคลังถวายร่างงบประมาณ

ที่จะพิมพ์โฆษณาขึ้นปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี กำหนดเงิน พระคลังข้างที่ สำหรับทรงใช้สอยเป็นส่วนพระองค์พระเจ้าอยู่หัวปีละ ๖,๐๐๐,๐๐๐ บาท พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอมรับตามที่กะนั้น ฝ่ายพวกเสนาบดีไม่อยากจะให้พระเจ้าอยู่หัวต้องได้รับความเดือดร้อน เมื่อรู้ว่ายอดเงินที่กะไม่น้อยกว่าที่พระคลังมหาสมบัติจ่ายให้พระคลังข้างที่ประจำปีมาแต่ก่อนก็พอใจ จึงเป็นอันตั้งกำหนดจำกัดเงินสำหรับพระเจ้าแผ่นดินเมืองไทย ซึ่งเคยทรงสิทธิเรียกเงินใช้ได้เท่าหนึ่งเท่าใดตามพระราชหฤทัยมาแต่ก่อน ให้ทรงเรียกใช้สอยได้เพียงปีละ ๖,๐๐๐,๐๐๐ บาทขึ้นเป็นครั้งแรก.

การที่รัฐบาลกู้เงินมหาชนนั้น ต้องไปว่ากู้ที่ "ตลาดเงิน"(Money Market)ประเทศใดประเทศหนึ่งที่มีเงินมาก ผู้จะให้กู้เขาย่อมตรวจตราพิจารณาก่อนว่าประเทศที่จะกู้เงินนั้นมีหนี้สินอยู่เท่าใด เงิน

แผ่นดินที่ได้มีเท่าใด และการจับจ่ายใช้เงินแผ่นดิน มีเงินเหลือจ่ายพอจะใช้ดอกเบี้ยเงินกู้ได้หรือไม่ ถ้าประเทศใดมีหนี้สินมาก หรือว่าวิธีการเงินของประเทศนั้นไม่สู้มั่นคง เขาก็รังเกียจ บางทีเรียกดอกเบี้ยแรง บางทีต้องให้เอาภาษีอากรอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นประกัน บางทีเห็นประเทศนั้นไม่มีหลักฐานมั่นคง ก็ไม่ยอมให้กู้ทีเดียว เมืองไทยกู้เงินมหาชนครั้งแรกที่คลาดเงินเมืองถอนตอน จำนวนเงินที่กู้เพียง(ทรงค้างไว้)ปอนด์ คิดเป็นเงินไทยโดยอัตราปอนด์ละ(ทรงค้างไว้)บาท รวมเป็นเงินไทย(ทรงค้างไว้)บาท ยอมให้ดอกเบี้ย(ทรงค้างไว้)เปอร์เซนต์ และกำหนดจะใช้ต้นเงินใน(ทรงค้างไว้)ปี ก็กู้ได้โดยสะดวก ด้วยเจ้าของเงินพิจารณาในงบประมาณเห็นว่าเมืองไทยไม่มีหนี้สิน และใช้จ่ายเงินแผ่นดินเป็นระเบียบเรียบร้อย ก็ยอมให้กู้ด้วยความเชื่อถือ มิได้เรียกประกันอย่างใด

แต่นั้นการสร้างทางรถไฟในเมืองไทยก็ใช้สร้างด้วยเงินกู้สืบมา

(๓)

ต่อมา เมื่อมิสเตอร์มิตเชลอินเนสกลับไปแล้ว ดูเหมือนจะเป็นในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ ปีที่ฉันเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง ค่ำวันหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาฉันเข้าไปเฝ้าในที่รโหฐาน เผอิญเป็นวันเจ้าพนักงานพระคลังข้างที่ถวายงบประมาณจ่ายเงินพระคลังข้างที่สำหรับปีหน้าให้ทรงตรวจ พระเจ้าอยู่หัวตรัสปรารภแก่ฉันว่า ทรงรู้สึกอัดอัดด้วยเงินพระคลังข้างที่ไม่พอจะใช้ ครั้นจะปรับทุกข์กับกระทรวงพระคลังก็ได้ ฉันพระโอษฐ์แล้วว่าจะยอมรับเพิ่งปีละหกล้าน จะเป็นพูดไม่แน่นอน ตรัสปรึกษาฉันว่าจะทำอย่างไรดีจึงจะได้เงินพอใช้ ฉันได้ฟังพระเจ้าอยู่หัวตรัสก็ฉงนด้วยเมื่อตั้งกำหนดจำกัดเงิน พระคลังข้างที่ปีละหก

ด้านบาทนั้น ในที่ประชุมเสนาบดีเข้าใจกันทุกคนว่า จำนวนเงินมากกว่าที่กระทรวงพระคลังเคยจ่ายให้พระคลังข้างที่อยู่แต่ก่อน วางใจว่าพระเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงเดือดร้อน ไฉนเงินจึงไม่พอทรงใช้ ฉันจะทูลถามก็เห็นว่าจะล่วงเกินไป จึงกราบทูลเพียงรับว่า "ข้าพระพุทธเจ้าจะตริตรองดู" ต่อมาวันหลังฉันเชิญพระยาศุภกรณ์บรรณสาร (นุ่ม วสุธาร) รองอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ซึ่งชอบกันกับฉัน มาเล่าให้ฟังถึงที่พระเจ้าอยู่หัวทรงปรารภ แล้วถามพระยาศุภกรณ์ฯว่าจำนวนเงินหกล้านก็มิใช่น้อย และฉันเข้าใจว่ามากกว่าที่พระคลังเคยจ่ายถวายมาแต่ก่อนด้วย เหตุไฉนจึงไม่พอทรงใช้ พระยาศุภกรณ์ฯจึงชี้แจงให้ทราบว่า ในงบประมาณเดิมที่กำหนดเงินพระคลังข้างที่ว่า ๑๕ เปอร์เซนต์ของรายได้เงินแผ่นดินนั้น ไม่ได้รับจริงอย่างนั้น เป็นแต่เอาจำนวนเงิน

ตามบาญชี ที่ปรากฏว่าใช้สอยในราชสำนักปีละเท่าใดคิดถัวกันตั้งเป็นเกณฑ์ กำหนดเป็นอัตราจ่ายเงินให้พระคลังข้างที่ปีละเท่านั้น แต่ปีใดเงินไม่พอใช้ ก็เรียกเพิ่มเติมได้ ไม่มีจำกัด ก็แต่เงินพระคลังข้างที่นั้น มิใช่แต่สำหรับพระองค์พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย ยังต้องเอาไปใช้ในการอื่นอีกหลายอย่าง เป็นต้นว่าเงินงวดประจำปีที่พระราชทานเจ้านายเช่นตัวฉัน และเบี้ยหวัดเงินเดือนราชบริพารฝ่ายใน ตลอดจนรับแขกเมืองก็ใช้เงินพระคลังข้างที่ แม้แต่ก่อนมาเงินพระคลังข้างที่สอยตัวสำหรับพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอยก็เป็นแต่ส่วนหนึ่งในจำนวนเงินพระคลังข้างที่ และไม่มากมายเหลือเฟือเท่าใด ครั้นทำงบประมาณแบบใหม่ จำกัดกำหนดเงินพระคลังข้างที่ปีละหกล้านบาท ถ้าดูแต่ยอดจำนวนเงินก็เห็นมากกว่าที่กระทรวงพระคลังเคยจ่ายประจำปีมาแต่ก่อน แต่

ที่จริง พระเจ้าอยู่หัวได้เงินพระคลังข้างที่น้อยลงกว่าเช่นเคยมาแต่ก่อน เพราะกระทรวงพระคลังตัดรายจ่ายเงินแผ่นดินซึ่งกระทรวงพระคลังเคยจ่ายในบรรดาการซึ่งเนื่องกับราชสำนัก เช่นเงินเดือนข้าราชการ ค่าใช้สอยในการเสด็จประพาส การก่อสร้างซ่อมแซมรักษาพระราชวังต่าง ๆ แม้ที่สุดจนการเลี้ยงช้างเผือก รวมทุกอย่างมาให้พระคลังข้างที่จ่ายในเงินหกล้านนั้น ผลของงบประมาณใหม่จึงกลายเป็นฉดเงิน พระคลังข้างที่น้อยลงกว่าแต่ก่อน เพราะถูกพ่วงรายจ่ายเพิ่มเข้ามาก พระเจ้าอยู่หัวก็มีเงินสำหรับทรงใช้สอยน้อยลง จึงทรงรู้สึกว่าอัตคัด ฉันได้ฟังก็ออกเสียใจ ด้วยเรื่องจำกัดเงินพระคลังข้างที่ พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงแนะนำ และทรงยอมบริจาคด้วยพระองค์เองดังเล่ามาแล้ว ใคร ๆ ก็ชื่นชมพระกรุณาคุณมาด้วยกันทั้งนั้น เมื่อกะรายการในงบประ-

หอสมุดแห่งชาติ

มาณใหม่ที่มิสเตอร์มิตเชลอินเนส์ยายรายการต่างๆอันเนื่องด้วยราชสำนักไปพ่วงเข้าในพระคลังข้างที่ ก็ทำตามแบบในประเทศอังกฤษ เสนาบดีกระทรวงพระคลังควรจะ ปรึกษา กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ซึ่งเป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่เสียอีกชั้นหนึ่ง เมื่อเห็นจะเกิดลำบากแก่พระคลังที่อย่างใด ชี้แจงแก่มิสเตอร์มิตเชลอินเนส์ก็คงคิดแก้ไขผ่อนผันได้เรียบร้อย โดยจะต้องเพิ่มเงินขึ้นเป็นเจ็ดล้านก็คงจะไม่มีใครขัดขวาง เพราะมิสเตอร์มิตเชลอินเนส์ก็รู้สึกพระคุณของพระเจ้าอยู่หัวมาก แต่ไปเข้าใจกันเสียว่า เงินหกล้านบาทคงพอแก่การ มิได้พิจารณาดูรายการลงไปให้ละเอียด จึงมาเกิดลำบากเมื่อภายหลัง

ฉันถามพระยาศุภกรณ์ฯต่อไป ว่าเมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกอัดอัดและทรงถือขัดมานะไม่ตรัสแก่กระทรวงพระคลังอยู่อย่างนี้ กรมพระคลัง

ข้างที่คิดอย่างไรบ้าง หรือไม่ที่จะช่วย ปลดเปลื้องความลำบากของพระเจ้าอยู่หัว พระยาศุภกรณ์ฯ บอกว่าถ้าได้เงินจากพระคลังไม่พอทรงใช้ ก็มีทางเดียวที่จะแก้ไขเหมือนคนทั้งหลายอื่นเขาทำกัน คือตัดเงินรายจ่ายลง ประหยัดการใช้จ่ายเข้มงวดแข่มให้มีเงินเหลือจ่ายทุก ๆ ปี และเอาเงินเหลือจ่ายนั้นไปเพาะปลูกให้เกิดดอกผล ทำเช่นนั้นจำต้องทรงรู้สึกขัดแคลนในตอนแรก เมื่อเกิดดอกผลก็จะมีเงินสำหรับทรงใช้สอยมากขึ้น ๆ เป็นลำดับไป ถึงเงินพระคลังถวายเพียงปีละหกล้านก็จะไม่ทรงเดือดร้อน ฉันได้ฟังก็เข้าใจว่าในเวลานั้นคงเป็นเพราะพระคลังข้างที่ ประหยัดเงิน เพื่อจะทำการหาดอกผล พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงอัดอัด เมื่อพูดกับพระยาศุภกรณ์ฯ แล้วฉันคิดต่อมาว่า เห็นการอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจจะหาผลประโยชน์ส่วนพระองค์พระเจ้าอยู่หัวให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง

ด้วยสมัยนั้นเป็นเวลากำลังกระทรวงมหาดไทย คิดสร้างหัวเมือง ที่ว่านี้บางทีผู้อ่านจะฉงน ด้วยหัวเมืองก็มีมาแล้วแต่โบราณ เหตุไฉนจึงสร้างหัวเมืองในสมัยเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงจะเล่าเรื่องสร้างหัวเมืองแทรกลงตรงนี้ให้เข้าใจเสียก่อน

(๔)

แต่ก่อนมาหัวเมืองมีแต่เขตจังหวัดเป็นยุติ ส่วนตัวเมืองนอกจากที่เป็นเมืองมีป้อมปราการแล้วไม่ตั้งประจำอยู่ที่ตรงไหนเป็นนิจ ใครได้เป็นเจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนที่อยู่เรียกว่า "จวน" ที่ตรงไหนตัวเมืองก็ย้ายไปอยู่ที่ตรงนั้น เพราะธรรมเนียมแต่ก่อนเจ้าเมือง ว่าราชการที่จวน เช่นเดียวกันกับเสนาบดีในกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น และเจ้าเมืองต้องหาที่ตั้งจวนกับทั้งสร้างจวน ด้วยทุนของตนเอง

ด้วย เพราะฉะนั้นใครได้เป็นเจ้าเมืองถ้าไปหาซื้อที่ทำจวนในหมู่บ้าน หรือตำบลเดียวกันกับจวนเจ้าเมืองคนก่อนไม่ได้ ก็ต้องไปสร้างจวนในที่หมู่บ้านหรือตำบลอื่น เมืองก็ย้ายไปอยู่ห่างกับเมืองเดิมมากบ้างน้อยบ้าง ถึงเมืองที่มีป้อมปราการเช่นเมืองนครราชสีมาเป็นต้นก็บังคับเพียงให้เจ้าเมืองตั้งจวนอยู่ภายในกำแพงเมืองเท่านั้น เวลาเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองก็ต้องหาที่ตั้งจวนใหม่และย้ายที่ว่าการเมืองไปยังจวนของเจ้าเมืองคนใหม่ จวนเจ้าเมืองก็เป็นอย่างเดียวกันกับบ้านคฤหบดีนั่นเอง ผิดกันแต่ต้องมีศาลาโถงปลูกไว้ข้างนอกรั้วหน้าบ้านหลัง ๑ เรียกว่า "ศาลากลาง" เป็นที่ประชุมกรมการเวลามีการงาน และโดยปรกติใช้เป็นที่ชำระความอีกอย่าง ๑ มีเรือนจำนักโทษอยู่ข้างในรั้วบริเวณจวน นอกจากนั้นก็เป็นอย่างบ้านอันหนึ่ง เมื่อ

ตวเจ้าเมืองพ้นตำแหน่งไปแล้ว จวนแตะที่ตั้งจวน เป็นทรัพย์ส่วนตัว ก็เป็นมรดกรื้อขายให้ปันเป็นของผู้อื่นต่อไป เมืองจึงไม่ตั้งประจำอยู่แห่งเดียว เป็นนิจด้วยประการฉะนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ปีแรกฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ ยังเป็นเช่นว่าอยู่ทั้งนั้น ได้เห็นเมืองพิจิตรเป็นอย่างแปลกประหลาดกว่าเพื่อน ด้วยเจ้าเมืองกรมการล้วนอยู่เรือจอดเรียงกันไปตามตลิ่ง ที่ยศชั้นสูงเช่นเจ้าเมืองแลปลัดเป็นต้น อยู่ "เรือมอ" อย่างเช่นพวกมอญใช้ไปมาค้าขาย เป็นเรือ อย่างใหญ่อยู่ในเรือได้ทั้งครัวเรือน ที่ยศต่ำลงมาก็อยู่ "เรือเบ็ดเหนือ" เป็นเรือประทุนขนาดย่อมลงมา ถ้าครอบครัวไม่มากก็อยู่ได้ทั้งครัวเรือนเหมือนกัน ที่บนบกเห็นมีแต่ศาลากลางมุงจากหลัง ๑ กับเรือน

ขัดแตะมุงจากและพะเพิงเป็นที่อาศัยของพวกไพร่ นอกจากนั้นแลเห็นแต่พงแขมไปรอบข้าง ฉันถามว่าเหตุใดจึงมาเป็นเมืองเรือดอยอยู่เช่นนั้น เขาบอกให้ทราบว่าเมืองพิจิตรเดิมนั้น (ชื่อว่าเมืองสระหลวง) เป็นเมืองโบราณ มีป้อมปราการตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่านสายเก่าห่างเมืองใหม่ข้ามบึงไปทางตะวันตกสัก ๒๐๐ เส้น แต่เมื่อมีคลองเรียงเกิดขึ้น สายน้ำน่านไหลมาเสียทางคูคลองเรียงมากขึ้น ลำน้ำน่านตอนที่ตั้งเมืองพิจิตรเก่าก็ตื้นเขินขึ้นทุกปี จนถึงในรัชกาลที่ ๕ นี้ ที่เมืองพิจิตรเก่าใช้เรือไม่ได้ จึงต้องย้ายเมืองมาตั้งทางคลองเรียงที่ตรงที่ (จอดเรือ) ตั้งเมืองนั้นเป็นที่ว่างอยู่กลางหมู่บ้านราษฎร ทั้งข้างเหนือข้างใต้ไปมาถึงกันได้สะดวก แต่เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมทุกปี และมักมีเหตุไฟไหม้พงลุกลามมาถึงตรงนั้น จะตั้งเมืองบน

บกไม่สะดวกจึงต้องอยู่เรื่อย เคยต้อง "ย้ายเมือง"
หนีไฟมาหลายครั้งแล้ว

(ทรงค้างไว้เพียงเท่านี้)

NATIONAL LIBRARY

เรื่องสร้างเมือง

(๑)

พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้าเจ้า อยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดฯให้ฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ฉันยังไม่คุ้นเคยกับราชการกระทรวงนั้น ตอนแรกรับตำแหน่งต้องศึกษาการงานในหน้าที่อยู่ในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือนเมษายนจนถึงเดือนตุลาคม จึงทูลลาขึ้นไปเที่ยวดูการปกครองหัวเมืองทางฝ่ายเหนือ ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขึ้นไปจนเมืองอุตรดิตถ์ สวรรคโลก สุโขทัย ขากลับล่องเรือจากเมืองตากลงมาจนถึงเมืองอ่างทอง แล้วขึ้นเดินบกไป ตรวจเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่สุด ฉันไปตรวจหัวเมืองครั้ง

นั้นเป็นครั้งแรก ตั้งแต่ผ่านเมืองนครสวรรค์อันเริ่มเข้าเขต "เมืองเหนือ" ขึ้นไป ออกประหลาดใจด้วยทราบว่าเจ้าเมืองต่างๆ มักมากระซิบถามพระยาวรพุฒิโภคัย (ชุ่ม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในข้าราชการที่ไป กับฉันว่ามีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นหรือฉันจึงขึ้นไปเมืองเหนือ เพราะแต่ก่อนมาเสนาบดีเคยขึ้นไปแต่เวลามีราชการสำคัญ เช่น เกณฑ์กองทัพเป็นต้น ฉันขึ้นไปด้วยราชการอันใด พระยาวรพุฒิฯ บอกว่าฉันเป็นแต่จะไปตรวจดูหัวเมืองต่าง ๆ ก็มิใคร่เข้าใจ ฉันได้ฟังก็เห็นชัน เพราะความจริงก็เป็นเช่นว่า แต่ก่อนมาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกฉันแต่แก่ชรายายุตั้ง ๖๐ ปีแล้ว จึงออกไปหัวเมืองไกลต่อเวลามีราชการสำคัญเกิดขึ้น แต่ตัวฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่ออายุได้เพียง ๓๐ ปี พวกหัวเมือง

เอาไปคิดเทียบ กับท่านผู้ใหญ่ สูงอายุแต่ ปางก่อน ก็คงนึกว่าฉันขึ้นไปเที่ยวตรวจหัวเมืองตามนิสัยคนหนุ่มคะนอง เห็นจะไม่มีใครคิดเห็นความตามใจจริงของฉัน ว่าเพราะยังไม่รู้ว่าการปกครองตามหัวเมืองเป็นอย่างไร จึงออกไปเที่ยวดูให้รู้เห็นด้วยตาของตนเอง เอามาเป็นทุนสำหรับคิดจัดการบ้านเมืองต่อไป

แต่เมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ได้ไปทำการแปลกอย่าง๑ ซึ่งน่าจะเล่าฝากไว้ตรงนี้ด้วย แต่เบื้องต้นต้องย้อนกล่าวถึงเมื่อแรก กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เป็นตำแหน่งรองอธิบดีบัญชาการกระทรวง พระคลังก่อน ท่านทรงตรวจบัญชีเงินส่วย ซึ่งหัวเมืองต้องส่งเข้ามากรุงเทพฯ คั่งค้างอยู่มากนัก จึงกราบทูลขอให้ตั้งกรมเงินส่วย (หรือเรียกว่ากรมอะไรฉันจำไม่ได้แน่) ขึ้นทั้งในกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหม ใน

กระทรวงมหาดไทยเจ้ากรมเป็นที่พระวรพุฒิโภ—
คัย ในกระทรวงกลาโหม เจ้ากรมเป็นที่พระอุทัย
เทพธน สำหรับเร่งรัดรวมเงินส่วยหัวเมืองส่งพระ
คลังมาแต่ก่อนฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
หลายปีแล้ว เมื่อแรกฉันว่าการกระทรวงมหาด
ไทยได้ทูลแถลงต่อหน้าแก่กรมพระนรา ฯ ว่าที่จะ
จัดการปกครองหัวเมืองเห็นจะต้องใช้เงินมาก ขอ
ให้กระทรวงพระคลังหาเงินไว้จ่ายราชการในกระ
ทรวงมหาดไทยอย่าให้ขัดแคลน จึงจะสามารถ
ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้นได้ ท่านตรัสว่า
ข้อนั้นก็เห็นอยู่แล้ว คงจะช่วยโดยเต็มความ
สามารถ แต่ตัวฉันก็รู้อยู่ว่าเงินแผ่นดินรายได้
ยังมีน้อยมิใคร่พอใช้ ถ้าเงินรายได้ยังไม่เพิ่ม
พูนขึ้น ก็เห็นจะยังจ่ายให้ไม่ได้มาก ถ้าฉันจัด
การหัวเมืองให้เกิดผลได้เงินแผ่นดินมากยิ่งขึ้น
ท่านจะจ่ายรายได้ที่เพิ่มขึ้นนั้นให้กระทรวงมหาด

ไทยบำรุงบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่ กว่ากระทรวงอื่น มีความเข้าใจกันมาดังนี้ เมื่อฉันจะขึ้นไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น กรมพระนรา ฯ ตรัสแก่ฉันว่า เงินส่วยของหลวงยังค้างเจ้าเมืองกรมการ และเจ้าหมู่นายกองที่คุมคนทางหัวเมืองเหนืออยู่มาก ถ้าฉันช่วยเร่งรัดให้ได้เงินมาบ้างก็จะดี ฉันทูลผัดว่าขอตริตรองก่อน แล้วมาคิดใคร่ครวญดูเห็นว่า ฉันเพิ่งจะขึ้นไปตรวจหัวเมืองเป็นครั้งแรก ตัวฉันกับพวกเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมืองก็ยังไม่รู้จักกันโดยมาก ถ้าไปประเดิมเริ่มใช้อำนาจด้วยเร็กเร่งเงินส่วยซึ่งติดค้างให้เกิดเดือดร้อนแก่เจ้าเมืองกรมการพวกที่เป็นหนี้หลวง ก่อน จัดการอย่างอื่นให้เกิดความยินดี ดูหาสมควรไม่ แต่คิดไปอีกทางหนึ่งก็แลเห็นว่าถ้าได้เงินมาถวายกรมพระนรา ฯ ในครั้งนั้น จะเป็นประโยชน์แก่กระทรวงมหาดไทย ด้วยจะขอให้กระทรวงพระคลัง

เพิ่มเงินให้ง่ายขึ้น ฉันจึงปรึกษาพระวรพุฒิโภ-
คัยซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาเมื่อฉันไปอยู่กระทรวง
มหาดไทย ว่าจะหาทางกลางอย่างไรดีให้ ได้เงิน
มาให้กระทรวงพระคลังบ้าง แต่อย่าให้เกิดเดือด
ร้อนแก่พวกข้าราชการหัวเมือง พระยาวรพุฒิฯ
เห็นว่าถ้าลดจำนวนเงินหนี้ให้แก่ผู้เอาเงินสดมาส่ง
ให้เป็นส่วนมากขึ้นจนถูกหนี้เห็นประโยชน์ เห็น
จะมีผู้เต็มใจส่งเงินสดชำระหนี้หลวงให้พ้นตัวมาก
ด้วยกัน คงจะได้เงินมาให้กระทรวงพระคลังไม่
น้อยนัก ฉันไปทูลความวิตกของฉันกับทั้งความ
คิดของพระยาวรพุฒิฯ แก่กรมพระนราฯ ทูลถาม
ท่านว่ากระทรวงพระคลังจะลดหนี้ให้แก่ผู้ส่งเงิน
สดชำระหนี้ได้สักเชิงสักเท่าใด ท่านตรัสว่าเงิน
ส่วยนั้นมันติดค้างทบทอดมานานนักแล้ว ถ้าช้า
ไปที่สุดก็คงสูญ ถ้าได้เงินสดเพียงสักครึ่งหนึ่ง
ก็จะพอพระหฤทัย ฉันก็รับว่าจะไปลองหาเงิน

มาถวาย จึงให้พระยาวรพุฒิฯ เอาบัญชีเงินส่วยค้างขึ้นไปด้วย เมื่อไปถึงเมืองไหนที่มีเงินส่วยติดค้าง ฉันให้พระยาวรพุฒิฯบอกแก่ผู้เป็นภูกหัวว่า เมื่อก่อนฉันจะขึ้นไปครั้งนั้น ได้พูดกับกระทรวงพระคลังตกลงกันว่าจะให้โอกาส แก่บรรดาผู้ที่มีเงินส่วยของหลวงติดค้างอยู่ตามหัวเมือง ถ้าใครเอาเงินสดมาชำระหนี้หลวงได้ สิ้นเชิงในเวลาเมื่อฉันขึ้นไป กระทรวงพระคลังยอมให้ฉันลดหนี้ใช้ครึ่งหนึ่ง พวกที่เป็นหนี้เงินส่วยรู้ก็พากันยินดีที่จะได้ส่วนลดมาก ใครสามารถจะใช้หนี้ได้ต่างก็เอาเงินสดมาชำระด้างหนี้ของตน บางคนถึงไปกู้ยืมผู้อื่นเอามาส่งก็มี เว้นแต่ที่ขัดสนไม่สามารถจะหาเงินมาชำระหนี้ได้ แต่ฉันไม่สั่งให้เกาะกุมมาเร่งรัดก็ไม่มีใครเดือดร้อน สมัยนั้นยังไม่ใช้ธนบัตร ได้เงินบาทกว่า ๒๐๐,๐๐๐บาท ถึงต้องหาเรือกำ ๑ บรรทุกเงิน ถวายกรมพระ

นรา ฯ ท่านก็ทรงยินดี แต่ไม่เป็นประโยชน์แก่กระทรวงมหาดไทยอย่างฉันกระหยิ่มใจ เพราะต่อมาไม่ช้ากรมพระนราฯ ก็ออกไปเสียจากกระทรวงพระคลัง ท่านผู้ที่มาเป็นแทนยังใหม่ไม่กล้าแก้ไขการงาน เป็นแต่พยายามรักษาแบบแผนตามเดิม ความคิดที่จะร่วมมือในระหว่างกระทรวงพระคลังกับกระทรวงมหาดไทย ก็ร้างราไปสัก ๓ ปี จนกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง จึงกลับร่วมมือกันมีผลเป็นประโยชน์ใหญ่หลวง จึงสามารถสร้างเมืองต่าง ๆ ดังจะเล่าต่อไปข้างหน้า

(๒)

ตั้งแต่ฉันไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้นนับเวลามาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ ปีที่เขียนนิทานนี้พอครบ ๕๐ ปี ในสมัยเมื่อฉันไปหัวเมืองต่าง ๆ เป็นอย่างไร เจ้าเมืองกรมการพนักงานปกครอง หัวเมืองเป็น อย่าง

ไร และวิธีการปกครองตามหัวเมืองเป็นอย่างไร ในสมัยนั้นรู้เหตุอันน้อยแล้ว จึงจะเขียนเล่าไว้ "หัวเมือง" คือเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ที่ฉันได้ไปในครั้งนั้นรวม ๒๒ เมืองด้วยกัน

๑ อยุธยา
๒ อ่างทอง (ย้ายจากที่เดิม)
๓ พรหมบุรี
๔ สิงหบุรี (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
๕ อินทะบุรี
๖ สรรค์บุรี (มีปราการ)
๗ ชัยนาท (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
๘ มโนรมย์
๙ อุทัยธานี (ย้ายจากที่เดิม)
๑๐ พยุหคีรี (ตั้งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ร.๔)
๑๑ นครสวรรค์ (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
๑๒ พิจิตร (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

๑๓ พิษณุโลก (มีปราการ)

๑๔ พิชัย (มีปราการ)

๑๕ อุตรดิตถ์ (ตั้งใน ร. ๔ ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

๑๖ สวรรคโลก (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

๑๗ สุโขทัย (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

๑๘ ตาก (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

๑๙ กำแพงเพชร(ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

๒๐ ชาณุวรลักษณ (ตั้งใน ร. ๕)

๒๑ บรรพตพิสัย (ตั้งใน ร. ๔)

๒๒ สุพรรณบุรี (มีปราการ)

เป็นเมืองมีมาก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ ๑๘ เมือง ตั้งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ๔ เมือง เป็นเมืองมีปราการ ๑๔ เมือง ไม่มี ๘ เมือง ย้ายจากที่เดิม ๑๑ เมือง คงอยู่ที่เดิม ๑๑ เมือง แต่ตัว

"เมือง" คือที่ตั้งบังคับการจังหวัดมิได้อยู่ที่เมืองเดิมโดยมาก ยังตั้งอยู่ที่เมืองเดิม แต่พระนครศรีอยุธยา กับเมืองพิษณุโลก เมืองพิชัยและเมืองสุพรรณบุรี ๔ เมืองเท่านั้น

พระนครศรีอยุธยาเวลานั้นข้างในพระนครเป็นป่ารกมีแต่วัดร้างที่ตรงปราสาทราชมนเทียรก็เป็นป่า คนตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ตามริมแม่น้ำตลอดรอบพระนคร แต่คลองเมืองทางด้านเหนือพระนครยังกว้าง มีแพที่อยู่ของพวกพ่อค้าและเรือบรรทุกสินค้าจอดขายรายเรียงกันไปทั้ง ๒ ฟาก เป็นตลาดใหญ่ในท้องน้ำแห่งหนึ่ง—— (ทรงค้างไว้)

เมืองอ่างทอง ดูเหมือนจะตั้งเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร เดิมชื่อว่าเมืองวิเศษชัยชาญ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำน้อยที่ลงมาจากเมืองสรรค์ อยู่มาแม่น้ำน้อยตื้นขึ้น ฤดูแล้งใช้เรือไม่สะดวก ย้ายเมืองออกมาตั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านอ่างทอง จึงเปลี่ยน

ชื่อเป็นเมืองอ่างทอง

เมืองพรหมบุรี มีแต่ครั้งพระเจ้าอู่ทอง เรียกชื่อ (ในกฎหมายลักษณะลักพาบทหนึ่ง) ว่า "เมืองพรหมนคร" ในกฎมณเฑียรบาลก็ว่าเป็นเมืองสำหรับหลานหลวงครอง แต่ไม่ปรากฏว่าเคยมีป้อมปราการอยู่ตรงไหน.

เมืองสิงหบุรี เดิมตั้งอยู่ริมแม่น้ำจักรศรี เป็นลำน้ำใหญ่อยู่ห่างแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางตะวันตกสัก ๑๐๐ เส้น ในกฎมณเฑียรบาลเรียก "เมืองศรีราชา" ว่าสำหรับลูกหลวงครอง เป็นเมืองใหญ่มาก ยังมีกำแพงและวัดคือวัดพระนอนจักรศรีเป็นต้นปรากฏอยู่ อยู่มาแม่น้ำจักรศรีตื้นตันนักกลายเป็นเมืองดอน ต้องขุดคลองอาศัยใช้เรือมาออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่เมืองพรหมบุรี เมื่อเวลาฉันขึ้นไป พระพิศาลสงครามเจ้าเมืองสิงหบุรีมาตั้ง

บ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตเมือง—พรหมฯ เอาเป็นที่ว่าราชการเมืองสิงหบุรีไปจากที่นั่น ดูเหมือนเจ้าเมืองสิงห์ฯ อยู่ในเมืองพรหมฯ เช่นนั้นมาหลายคนแล้ว.

เมืองอินทรบุรี ยังไม่มีชื่อปรากฏในสมัยพระเจ้าอู่ทอง กล่าวแต่ว่ามีเมืองสระพุงกับเมืองคลองพลับอยู่ในแถวนั้น ฉันก็ยังค้นไม่พบว่าอยู่ที่ไหน เห็นจะตั้งเมืองอินทร์ฯ ขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) จึงกล่าวในกฎมณเฑียรบาลว่าเป็นเมืองสำหรับหลานเธอครอง และในพงศาวดารก็ปรากฏว่ามีเจ้าหลานเธอทรงพระนามว่า "เจ้านครอินทร์" ซึ่งได้ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อภายหลัง แต่ก็ไม่มีเมืองโบราณปรากฏอยู่ในแขวงเมืองอินทร์ฯ

เมืองชัยนาท เป็นเมืองโบราณพวกกรุงสุโขทัยสร้างทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่

ปากคลองแพรก (ทางไปเมืองสุวรรค์)ลงไปข้างใต้ ยังมีพระมหาธาตุและวัดร้างปรากฏอยู่หลายวัด แต่เมื่อฉันขึ้นไปนั้น เมืองชัยนาทคือบ้านเรือนเจ้าเมืองกรมการตั้งอยู่ทางฟากตะวันออกตรงข้ามกับเมืองเดิม จะย้ายข้ามมาแต่เมื่อไรหาทราบไม่ แต่เมืองชัยนาทแปลกกับเมืองอื่นที่ได้ไปเห็นครั้งนี้อย่าง ๑ ที่ตามริมแม่น้ำมีแต่หมู่บ้านเป็นหย่อม ๆ อยู่ห่าง ๆ กัน แม้ที่ตั้งเมืองก็เป็นแต่อย่างหมู่บ้านหย่อมหนึ่งเช่นนั้น หามีตำบลบ้านใหญ่ที่เหย้าเรือนตั้งติดต่อกันไปยืดยาวไม่ ถ้าเป็นแต่แล่นเรือไป ก็ไม่มีที่จะสังเกตว่าตรงนั้นเป็นเมืองชัยนาท เห็นจะเป็นด้วยมีที่ดอนแต่ริมตลิ่งข้างหลังขึ้นไปเป็นที่ลุ่มทำนาไม่ได้ ราษฎรจึงตั้งภูมิลำเนากระจัดกระจายไปอยู่ตามทต่าง ๆ ห่างเมืองไปโดยมาก.

๑๔๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เมืองมโนรมย์ เดิมอยู่ในอาณาเขตจังหวัดชัยนาท เหตุที่จะตั้งขึ้นเป็นตัวเมืองต่างหากมีเรื่องตำนานแปลกอยู่ เล่ากันมาในท้องถิ่นเมืองนั้นว่า เมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ขุนศรีสิทธิกรรม์ปลัดกรมโขลงในกรมช้าง ไปพบช้างเผือกพังที่ในแขวงเมืองศรีสวัสดิ์ และจัดการคล้องช้างเผือกตัวนั้นได้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นไปรับถึงเมืองนครสวรรค์ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๑๐๑ เมื่อตงมาถึงพระนครมีสมโภช แล้วขึ้นระวางเป็นพระ — อินทรไอยรา ฯ ส่วนขุนศรีสิทธิกรรม์ผู้ทำความชอบให้ได้ช้างเผือก ทรงพระกรุณาตรัสถามว่าอยากได้บำเหน็จอย่างไร ขุนศรีสิทธิกรรม์กราบทูลว่า "อยากเป็นเจ้าเมือง" สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงพระสรวลตรัสว่า "มันอยากเป็น

เจ้าเมืองก็ให้มันเป็น" จึงโปรดให้แบ่งท้องที่ในแขวงเมืองชัยนาท เห็นจะตรงที่บ้านเดิมของขุนศรีสิทธิกรรม์คนนั้นคง ขึ้นเป็นเมืองมโนรมย์แต่ให้มีอาณาเขต "เพียงสุดเสียงข้างร้อง" จังหวัดมโนรมย์จึงเล็กกว่าหัวเมืองอื่นหมดทุกสิ่น ใครเป็นเจ้าเมืองก็ยังมีนามว่าหลวงศรีสิทธิกรรม์สืบมาจนบัดนี้

เมืองอุทัยธานีก็เรียงแปลกไปอีกอย่าง ๑ ตัวเมืองอุทัย ฯ เป็นเมืองดอน ตั้งอยู่เชิงเขา บรรทัดที่เป็นแดนกับเมืองมอญ แต่มีที่ราบทำนาได้มาก ทั้งมีธารน้ำไหลลงมาจากภูเขา อาจจะทำเหมืองชักน้ำมาใช้ในการทำนา ไม่มีเวลาที่นาจะเสีย จึงมีคนไปตั้งทำนามากจนเกิดเป็นเมืองด้วยเหตุนั้น แต่เมืองอุทัย ฯ อยู่บนที่ดอนเรือขึ้นไปไม่ถึง จะขายข้าวต้องเอาบรรทุกเกวียนมาทางบก ระยะทางราวสัก ๕๐๐ เส้น เอามาขายที่

คลองสะแกกรังปลายแดนเมืองชัยนาทต่อกับเมืองมโนรมย์ ซึ่งเรือบรรทุกข้าวขึ้นไปถึงในฤดูน้ำ เพราะฉะนั้นจึงมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไปตั้งยุ้งที่บ้านสะแกกรัง รับซื้อข้าวจากพวกชาวนาที่เมืองอุทัยฯเอาขึ้นยุ้งไว้ขายเอากำไรในฤดูน้ำเมื่อเรือซื้อข้าวขึ้นไปถึง ที่บ้านสะแกกรังก็เป็นตลาดใหญ่อยู่แห่ง ๑ เล่ากันว่าในเวลาครั้ง ๑ (ดูเหมือนจะเป็นในรัชกาลที่ ๓) ข้าราชการชาวกรุงเทพ ฯ คน ๑ ได้เป็นที่พระยาพิชัยสุนทรผู้ว่าราชการเมืองอุทัยธานี เมื่อขึ้นไปถึงเมืองคิดเห็นว่า ถ้าตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านสะแกกรัง จะหาเลี้ยงชีพโดยชอบธรรมได้ดีขึ้น และจะว่าราชการเมืองอุทัย ฯ ไปจากนั้นก็ได้ไม่ลำบากอันใด พระยาอุทัย ฯ คนนั้นเป็นเพื่อนกันกับพระยาชัยนาทในเวลานั้น จึงขอตั้งบ้านเรือนที่คลองสะแกกรัง เพื่อจะค้าขายข้าวหาผลประโยชน์ด้วย แต่ต่อมา (จะเป็นเมื่อใดไม่

ทราบแน่) กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าเจ้าเมือง อุทัย ฯ ไม่ควรจะมาอยู่ในแขวงเมืองชัยนาท แต่ ถึงเวลานั้น พวกเจ้าเมือง กรมการ เมืองอุทัย ฯ ตั้ง บ้านเรือนเป็นหลักเป็นแหล่งมั่นคงเสียแล้ว จะไป ไปเห็นจะเดือดร้อนนัก จึงให้ ตัดเขตบ้านสะแก-กรังทางฝั่ง คลองฟากใต้กว้างสัก ๑๐๐ เส้นตั้งแต่ ท้าย บ้าน สะแกกรังไป จน จดแดน เมือง อุทัย ธานี เดิม โอนที่นั้นจากเมืองชัยนาทไปเป็นแขวงเมือง อุทัยธานี ๆ จึงตั้งอยู่ที่สุดปลายแดน ทางฝั่งคลอง สะแกกรังฟากเหนือ ตรงบ้านเจ้าเมืองอุทัย ฯ ข้าม ก็เป็นแดนเมืองมโนรมย์ ข้างใต้ บ้านดงมาตัก คุ้งน้ำหนึ่งก็เป็นแดนเมืองชัยนาท แต่ตรงบ้าน สะแกกรังนั้นน้ำในคลองลึกตลอดปี มีทั้งแพและ เรือที่คนอยู่จอดตลอดทั้ง ๒ ฟาก บนบกก็มีบ้าน เรือนและยุ้งข้าวตั้งเรียงรายตลอดไป และมีวัดก็ หลายวัดทั้ง ๒ ฟาก ภูมิฐานเรียกได้ว่าเป็นเมือง

ครึกครื้นกว่าเมืองชัยนาทมาก เพราะเป็นตลาดที่ค้าขายอย่างสำคัญแห่ง ๑ ทางฝ่ายเหนือ

เมืองพยุหะคีรี เป็นเมืองตั้งขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๕ เดิมเรียกว่าบ้านพยุแด่น อยู่ในแขวงจังหวัดนครสวรรค์ เป็นที่ที่แร่เหล็กมาก แต่โบราณเก็บเอาแร่ที่บ้านพยุแด่นนี้มาถลุงเป็น "เหล็กหางกุ้ง" เรียกเช่นนั้นเพราะเหล็กที่ถลุงแล้วรูปคล้ายกับกุ้งข้างตอนหาง ใช้ทำของเครื่องเหล็กสำหรับทำการต่าง ๆ ในสมัยเมื่อก่อนมี "เหล็กเทศ" คือเหล็กต่างประเทศเข้ามาขายราคาถูกกว่าเหล็กถลุงในเมืองไทย ที่บ้านพยุแด่นจึงเป็นที่มีผู้คนอยู่มากมาแต่เดิม และมีเหตุอีกอย่าง ๑ ด้วย ระยะทางแต่เมืองมโนรมย์ขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์ห่างมากนัก ประสงค์จะให้มีที่อาศัยของเรือขนต่อง ทั้งเรือราชการคือเป็นที่ส่งพันเรือไฟเป็นต้น และเรือราษฎรที่ไปมาค้าขาย จึงตั้งเมืองพยุหคีรีขึ้น ประหลาดอยู่ที่ในแขวงเมืองพยุห-

ศิริมภูเขาแห่ง ๑ หินเป็นแม่เหล็ก ไม่เคยได้ยินว่ามีที่ไหนอีกในเมืองไทยนี้

เมืองนครสวรรค์ เดิมชื่อว่า "เมืองพระบาง" สร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัย เมืองเดิมอยู่ทางฟากตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยาตรงหลังตลาดปากน้ำโพบัดนี้ เป็นเมืองมีปราการไม่สู้ใหญ่โตนัก แต่ทว่าตั้งอยู่บนเนินเขา ฤดูน้ำ ๆ ท่วมไม่ถึงเหมือนกับที่แห่งอื่น ๆ ในแถวปากน้ำโพนั้น แต่กระนั้นก็ต้องทิ้งให้เป็นเมืองร้าง เห็นจะเป็นเมื่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะในแม่น้ำตรงหน้าเมืองเกิดหาดทรายรุกล้ำน้ำไกลออกไปเสมอ ที่ในเมืองถึงฤดูแล้งก็กันดารน้ำ จนพวกชาวเมืองพากันย้ายไปอยู่ที่อื่น ถึงที่สุดเจ้าเมืองกรมการก็ต้องย้ายไปด้วย เมื่อฉันขึ้นไปครั้งนั้น "เมืองนคร—สวรรค์" คือหมู่บ้านของเจ้าเมืองกรมการ ย้ายลงไปตั้งอยู่ที่ตำบลทางฟากตะวันออก แม่น้ำเจ้าพระ

ยา ห่างปากน้ำโพลงมาข้างใต้ สัก ๒๐๐ เส้น ด้วยตรงนั้นเป็นท้องคุ้ง แต่อยู่ใกล้ภูเขา น้ำไม่กัดตลิ่ง มีน้ำบริบูรณ์ และอาจจะใช้เรือได้สะดวกตลอดปี จะย้ายลงมาตั้งแต่เมื่อไรฉันหาทราบไม่ แต่เข้าใจว่าคงย้ายลงมาแต่ก่อนเกิดคลาดใหญ่ที่ปากน้ำโพ

ปากน้ำโพเป็นที่สำคัญทางฝ่ายเหนือ เพราะแม่น้ำสายใหญ่ทางข้างเหนือลงมาต่อแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตรงนั้นถึง ๔ สาย คือแม่น้ำพิงลงมาจากเมืองเชียงใหม่ ผ่านปากน้ำวังเมืองนครลำปาง แล้วผ่านเมืองตาก เมืองกำแพงเพชรลง มาสาย ๑ แม่น้ำยม ลงมาจากเมืองแพร่ผ่านเมืองสวรรคโลก สุโขทัย และเมืองพิจิตรเก่า มาออกแม่น้ำน่าน ที่ปากน้ำเกยชัยใกล้กับปากน้ำโพสาย ๑ แม่น้ำน่าน ลงมาจากเมืองน่าน ผ่านเมืองอุตรดิตถ์ เมืองพิษณุโลก และเมืองพิจิตรใหม่ มา

ออกที่ปากน้ำโพสาย ๑ แม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ ไปประสบแม่น้ำทั้ง ๔ สายซึ่งกล่าวมาแล้วที่ปากน้ำโพ เพราะฉะนั้นปากน้ำโพจึงเป็นตลาดที่แลกเปลี่ยนสินค้าเมืองเหนือกับเมืองใต้ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีพ่อค้าพวก ๑ ซึ่งมีทุนทรัพย์ไปตั้งประจำอยู่ที่ปากน้ำโพ คอยรับซื้อสินค้าซึ่งขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ ไว้ จำหน่ายส่งขึ้นไปตามหัวเมืองทางข้างเหนือ และซื้อสินค้าซึ่งลงมาจากข้างเหนือไว้จำหน่าย ขายส่งลงมากรุงเทพ ฯ ได้กำไรด้วยช่วยเจ้าของสินค้ามิให้ต้องเที่ยวร่อนเร่เสาะหาคนซื้อให้ ได้ความลำบาก เพราะฉะนั้นพวกชาวกรุงเทพ ฯ ที่เอาสินค้าขึ้นไปขายเมืองเหนือก็มักไปขายเพียงที่ปากน้ำโพ แล้วซื้อสินค้าเมืองเหนือที่ปากน้ำโพเอาลงมาขายกรุงเทพ ฯ พวกชาวเมืองต่าง ๆ ทาง ข้างเหนือ ก็มักทำเช่นนั้นเหมือนกัน ที่ปากน้ำโพจึงมีแพที่อยู่ของพวก

พ่อค้าจอดเรียงรายต่อกันไปยืดยาว พ้นที่จอดแพออกไปทางแม่น้ำพิงก็มีเรือแม่ปะและเรือชะต่ากราบแป้นที่ลงมาจากเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง และเมืองตาก จอดเรียงแถวกันไปทั้ง ๒ ฟาก ทางแม่น้ำน่านก็มีเรือเบ็ดประทุนกับเรือมอซึ่งลงมาจากเมืองสวรรคโลก สุโขทัย เมืองพิจิตร และเมืองอุตรดิตถ์ พิษณุโลก จอดเรียงกันไปทั้ง๒ ฟาก เรือต่าง ๆ ที่ขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองต่าง ๆ ทางข้างใต้ก็จอดต่อลงมาทางแม่น้ำเจ้าพระยา น่าเรียกว่า "เมืองลอย" อยู่ที่ปากน้ำโพ มีผู้คนเกลื่อนกล่นอยู่เป็นนิจ ก็เลยเป็นเหตุให้เกิดวัดที่ทำบุญกับทั้งโรงร้านขายของขึ้นบนตลิ่งตามที่สามารถจะทำได้ ในที่เช่นนั้น

เรือชนิดหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า "เรือมอ" นั้น ใช้แปลกกับเรืออื่น ๆ แต่เดี๋ยวนี้ดูเหมือนจะสูญไปหมดแล้ว จึงน่าพรรณนาไว้ ให้พิสดารสัก

หน่อย เป็นเรือขนาดใหญ่ยิ่งกว่าชนิดอื่น หัวท้ายทำรูปเหมือนอย่างเรือกราบ แต่มีแคร่นอกปากแบ่งเป็น ๓ ตอน หัวเรือบักเสาดาดหลังคาเป็นปะรำโถง ที่สำหรับถูกเรือพักเวลาเมื่อเรือจอดแต่ปะรำนี้รื้อออกหมดเมื่อถ่อเรือ ตอนกลางทำประทุนเป็นที่บรรทุกสินค้า และให้พวกถูกเรือนอนข้างปากประทุนทางหัวเรือ พวกเจ้าของเรือนอนทางปากประทุนข้างท้าย ตอนท้ายเรือตั้งเสาดาดหลังคาและมีฝาอยู่ประจำ เป็นห้องที่อยู่ของเจ้าของเรือ ทั้งเป็นที่ถือจะกูดสำหรับคัดท้ายเมื่อเรือแล่น และมีกระดานเลียบสำหรับคนถ่อเรือตลอดดำทั้ง๒แคม ฉันเข้าใจว่าเป็นเรือแบบในเมืองมอญ พวกมอญเอามาทำใช้ในเมืองไทย จึงเป็นเรือที่พวกมอญใช้มากกว่าคนอื่น ลักษณะใช้เรือมอที่ว่าแปลกกับเรืออื่นนั้น เพราะเจ้าของเรือ อพยพครอบครัวลงอยู่ในเรือด้วยกัน

หมด แม้จนถูกเด็กเด็กแดงก็เอาไปด้วย พอปลายฤดูน้ำ ซื้อสินค้าใน กรุงเทพ ฯ บรรทุกขึ้นไปขายเมืองเหนือ ตั้งแต่ปากน้ำโพไปจนเมืองอุตรดิตถ์ ขายสินค้าหมดแล้ว พอถึงฤดูแล้งก็ไปเที่ยว หาที่ ว่างตาม ชายตลิ่ง แม่น้ำน่านใน จังหวัดพิษณุโลกลงมาจนในจังหวัดนครสวรรค์ เพราะที่ชายตลิ่งแถวนั้น เมื่อฤดูน้ำ ๆ ท่วมพาเอาโอชะมาตกทำให้ดินอุดมรสสำหรับปลูกพันธุ์ไม้ ต้มฉุกได้ผลดีกว่าเมืองข้างฝ่ายใต้ เห็นที่แห่งใดเหมาะก็จอดเรือจองที่ตรงนั้นชั่วคราวสำหรับทำไร่ แล้วรวมกันขึ้นถางพงปลูกพันธุ์ไม้ต้มฉุกต่าง ๆ เช่น แตง เป็นต้น ตั้งทำไร่อยู่ที่ตรงนั้นตลอดฤดูฝน เพราะเหตุนั้นจึงไป ด้วยกันหมดตลอดทั้งครัวเรือน เมื่อพันธุ์ไม้ ในไร่ออกผล พอเริ่มฤดูน้ำหลากก็เก็บเอาบรรทุกเรือ ล่องลงมาขายตามเมืองข้างใต้จนกรุงเทพ ฯ พอถึงปลายฤดูน้ำก็หาซื้อสินค้า

กลับขึ้นไปขาย และไปทำไร่อีกเช่นนั้นทุกปี
ออกจากปากน้ำโพ ฉันขึ้นไปทางแม่น้ำน่าน
ซึ่งเรียกกันในท้องถิ่นนั้นว่า "แควใหญ่" ทางนั้น
พอพ้นปากน้ำเกยชัย ซึ่งแม่น้ำยมออกแม่น้ำน่าน
ขึ้นไปก็เป็นที่เปลี่ยว ทั้ง ๒ ฟากเป็นกอแขมมิ
ใคร่มีบ้านเรือน เพราะแผ่นดินลุ่มเป็นบึงน้ำขัง
ระกะไปทั้ง ๒ ฟาก ตามบึงเหล่านั้นถึงฤดูน้ำหลาก
เป็นที่ปลาอาศัยไข่ ที่เป็นบึงใหญ่น้ำลึกตลอดปี
เช่นบึงบรเพ็ดเป็นต้น ปลาเคยอยู่ในที่นั้นก็มีปลา
ชุม ที่เป็นบึงขนาดน้อยน้ำไม่ลึก พอน้ำลดปลา
ก็พากันออกจากบึงมาอยู่ในลำแม่น้ำน่าน จึงเป็น
ที่ปลาชุมตลอดย่านที่กล่าวมา ก็เคยเป็นที่มีสัตว
พวกกินปลาเป็นอาหาร คือจรเข้และนกกระทุง
เป็นต้น ไปมีชุมในแถวนั้นด้วย นิทานที่เล่ากัน
มาถึงเรื่องจระเข้ เช่นเรื่องไกรทอง และเรื่อง
จระเข้ใหญ่ที่เรียกกันว่า "อ้ายด่างเกยชัย" ด้วน

เป็นเรื่องอ้างถึงจระเข้แถวนั้นทั้งนั้น เมื่อฉันขึ้นไปทางนั้นก็ได้เห็นจระเข้ตามทางทุกวัน แต่ไม่พบที่เป็นจระเข้ขนาดใหญ่หรือได้ยินใครว่ามีจระเข้ร้ายในเวลานั้น

จะเลยเล่าแทรกถึงเรื่องจระเข้ใหญ่ ซึ่งฉันได้เคยพบเมื่อภายหลัง ครั้งหนึ่งฉันไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลภูเก็ต เมื่อไปทางทะเลถึงปากน้ำเมืองตะกั่วป่า เจ้าเมืองกรมการเขาจัดเรือเล็กมารับขึ้นเมือง ฉันสังเกตเห็นเรือ ๒ แจวที่จัดมาสำหรับรับของ มีกระดานตั้งที่ท้ายเรือแคมละแผ่นเหมือนกันทุกลำ ไม่เคยเห็นจึงถามเขาว่าเรือเหล่านั้นตั้งกระดานไว้ทำไม เขาบอกว่าในเวลานั้นมีจระเข้ใหญ่อยู่ในแม่น้ำเมืองตะกั่วป่าตัว ๑ ดุร้ายนัก ชาวเมืองไปเรือ ๒ แจวมันเคยขึ้นคาบเอาคนแจวท้ายไปกินเสียหลายคนแล้ว พวกราษฎรกลัวจึงทำกระดานตั้งบังตัวคนแจวท้ายมิให้

จระเข้คาบเอาไปได้ ฉันพังเชือครึ่งไม่เชือครึ่ง ก็ไม่ว่ากระไร ส่วนตัวฉันเองเขาจัดเรือมาดโถง คนพายตลอดลำ ตัวฉันนั่งไปกลางลำ และมีเรือเช่นเดียวกันตามไปอีกสักสองสามลำ เมื่อเรือไปถึงที่แห่งหนึ่ง ดูเหมือนเรียกว่า "ย่านซื่อ" เป็นที่เปลี่ยวอยู่ข้างใต้ ยังห่างเมือง เรือฉันพายทวนน้ำเลียบไปทางข้างฟากตะวันออก ถึงเวลาราวจวนเที่ยง เห็นจระเข้ตัวนั้นมันลอยตัวทางข้างฟากตะวันตกตรงกับเรือของฉัน แล้วว่ายน้ำช้าๆอย่างว่า "เคี้ยงไหล่" ไปกับเรือของฉันไปนาน แลเห็นตัวใหญ่นัด มันก็คงคิดปองร้าย แต่ทำไมไม่ได้ จึงเป็นแต่ว่ายน้ำดูไป จนถึงย่านตั้งบ้านคนข้างใต้เมืองจึงจมตัวหายไป แต่ตัวฉันไม่เป็นนักเลงยิงสัตว์ ไปไหนไม่ได้เอาปืนไปด้วย จึงไม่ได้ยิงจระเข้ตัวนั้น เมื่อไปถึงเมืองตะกั่วป่า

ถามถึงเรื่องจระเข้ตัวนั้น เขาบอกว่าเพิ่งดุร้ายขึ้นในปีนั้นเอง กินคนเสียหลายคน เขาจะออกสิ้นบนให้คนยิงหรือจับเอาขึ้นฆ่าเสีย ฉันว่าถ้าเอาจระเข้ตัวนั้นได้ขอให้ส่งหนังทั้งตัวมาให้ฉัน เพราะมันดูฉันไปตลอดทางฉันก็อยากดูมันบ้าง ต่อมาเขาจับได้จระเข้ตัวนั้นถลกหนังเอาฟ่างยัดข้างในทำเป็นหุ่นใส่หีบส่งมาให้ คนเอามาส่งที่ศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทย ตั้งเกตดูขนาดจระเข้ตัวนั้นยาวสัก ๑๐ ศอก แต่พวกเมืองตะกั่วป่าทำหนังแห้งไม่เป็น ส่งกลิ่นเน่าติดหนังมาด้วย เหม็นคลุ้งไปทั้งศาลาลูกขุน จะหาใครทำให้เป็นหนังแผ่นสำหรับปูดูเล่นก็ไม่มี ก็จำต้องทิ้งหนังจระเข้ตัวนั้นให้สูญไป

จระเข้ใหญ่อีกตัว ๑ ฉันได้เห็นในแม่น้ำพิงที่ตำบล "วังเจ้า" แขวงจังหวัดตากใกล้กับแดนจังหวัดกำแพงเพชร ตำบลนั้นเป็นที่เดียวดอว่ามี

เทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ มีจระเข้ใหญ่เป็นพาหนะอยู่ประจำที่หน้าศาลเสมอ ครั้งหนึ่งฉันลงเรือล่องมาจากเมืองเชียงใหม่ มาถึงวังเจ้าใกล้เวลากินกลางวัน จึงให้เรือจอดพักที่ในวังเจ้าตรงหน้าศาลเทพารักษ์ทางฝั่งตะวันตก ฉันขึ้นไปบนบกเห็นเป็นบ่าเปลี่ยว มีแต่ศาลเทพารักษ์ทำด้วยเครื่องไม้เก่าแก่จวนจะหักพังอยู่ที่นั่น แต่ตรงหน้าศาลลงมาที่ริมน้ำชายตลิ่งเป็นตระพัก คงเป็นที่ ๆ จระเข้ตัวนั้นขึ้นมากแดด เพราะมีรอยลากจระเข้ถูกินจนราบอยู่ที่ตรงนั้น ดูเป็นรอยจระเข้ตัวใหญ่จริงอย่างเขาว่า แต่จระเข้ลงน้ำไปเสียแล้วหาเห็นตัวไม่ เวลาเมื่อยืนอยู่ตรงหน้าศาลเทพารักษ์พระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) ซึ่งไปด้วยกันกับฉัน พูดขึ้นว่า "ไหนว่าเจ้าศักดิ์สิทธิ์ ทำไมจึงไม่ให้ดูจระเข้ของเจ้า" พอพูดขาดคำลงไม่ช้า คนอยู่ข้างหลังก็วิ่งมาบอกว่า

"จระเข้ขึ้นแล้ว" ก็รีบพากันไปดูเห็นขึ้นลอยอยู่กลางวังทั้งตัว สังเกตดูขนาดก็จะยาวราวสัก ๑๐ ศอก ลอยให้ดูหรือดูพวกเราอยู่สักประเดี๋ยวหนึ่งก็จมหายไป พระยาพจนปรีชาไปเอากล้องฉายรูปมาไม่ทันพูดขึ้นอีกว่า "ขอให้ขึ้นให้ฉายรูปอีกสักทีเถิด" ประเดี๋ยวก็ขึ้นอีก แต่ครั้งหลังขึ้นไม่เต็มตัวเหมือนครั้งแรกก็ไม่ได้ฉายรูป แต่ฉันเห็นว่าเจ้าก็ได้เอาใจพวกเราพออยู่แล้ว จึงเรี่ยไรให้ช่วยกันออกเงินปฏิสังขรณ์ศาลเทพารักษ์นั้นให้คืนดีดังเก่า แต่พวกคนในท้องถิ่นเขาบอกว่าจระเข้ตัวใหญ่ที่วังเจ้านั้นไม่ทำร้ายมนุษย์ จนพวกหาปลากล้าเข้าไปต่อวนถึงในวังเจ้า ก็หามีใครเป็นอันตรายไม่ จะเป็นอย่างที่เขามักว่ากันดอกกระมัง ว่าเสือและจระเข้นั้นโดยธรรมดาไม่กินคน ต่อเมื่อใดเผอิญได้ชิมเลือดมนุษย์ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจะชอบกินคนแต่นั้นไป ข้อนี้จะ

จริงเท็จอย่างใดต้องอยู่กับผู้กล่าว

นกกระทุงในแม่น้ำน่านทางที่ฉันไปก็เคยมีเรื่องในพงศาวดารเมื่อรบพม่าครั้ง "ศึกถลาดหญ้า" ในรัชกาลที่๑ ครั้งนั้นกรมพระราชวังหลังเป็นจอมพลฝ่ายเหนือ ตรัสสั่งให้เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ยกขึ้นไปตีกองทัพพม่าที่เข้ามาตั้งอยู่ทางลำน้ำน่าน ที่ตำบลปากพิงข้างใต้เมืองพิษณุโลก เจ้าพระยามหาเสนาให้พระยาสระบุรีคุมกองสอดแนมล่วงหน้าขึ้นไปก่อน พระยาสระบุรีเดินบกขึ้นไปทางฟากตะวันออก ไปพักค้างคืนอยู่ณที่แห่งใดแห่งหนึ่ง พอเช้าตรู่เตรียมจะออกเดินต่อไป ประจวบฝูงนกกระทุงที่เคยหาปลามาถึงแม่น้ำในเวลานั้น ชะรอยพระยาสระบุรีคนนั้นจะยังไม่เคยได้ยินว่านกกระทุงทางเหนือฝูงใหญ่โตมาก และเป็นเวลายังกำลังมืดขมุกขมัวแลเห็นตะคุ่ม ๆ แต่เป็นหมู่ใหญ่ลงมา พระยาสระบุรีสำคัญว่าพม่า

ยกกองทัพลงมามากเหลือกำลังที่จะสู้ก็สั่งให้พวกพลล่าถอยลงมา จนรุ่งสว่างจึงรู้ว่าฝูงนกกระทุงพระยาสระบุรีคนนั้น ก็ถูกประหารชีวิต ตามอัยการศึก เชื้อสายของนกกระทุงฝูงนั้นยังมีอยู่มากมายจนฉันขึ้นไป เวลาเรือไฟเข้าไปใกล้ มันตื่นพากนบินหนีขึ้นไปร่อนอยู่บนอากาศไม่รู้ว่าสักกี่ร้อยกี่พันจนเงาปีกบังแดดร่มไปได้ ไกลๆ------

(ทรงค้างไว้เพียงนี้)

วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่า "กรมสมเด็จ" หรือ "สมเด็จกรม"

จะต้องตั้งต้นด้วยวินิจฉัยคำที่ว่า "สมเด็จ" คำว่า "เจ้าฟ้า" และคำว่า "กรม" ๓ คำนี้ก่อน คำทั้ง ๓ นี้มีหลักฐานพอจะชี้ได้ว่าเกิดแต่แหล่งต่างกัน ไทยเราเอามาใช้เป็นยศเจ้านายในสมัยต่างกัน

คำว่า "สมเด็จ" ดูใช้ในที่หมายความว่า "เป็นอย่างยอด" ใช้ประกอบกับยศบุคคลชั้นสูงสุดหลายชนิด เช่นว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระชนนี สมเด็จพระอัครมเหสี สมเด็จพระ

เจ้าพี่นาง (และน้องนาง) เธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จเจ้าพระยา และสมเด็จพระราชาคณะ ถ้วนหมายความว่าเป็นยอดในบุคคลชนิดนั้น คำ "สมเด็จ" มิใช่ภาษาไทย และไม่ปรากฏว่าไทยพวกอื่นใช้นอกจากไทยกรุงศรีอยุธยา จึงสันนิษฐานว่าได้คำสมเด็จมาจากเขมร ปรากฏใช้นำหน้าพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกฎหมายมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอู่ทอง

คำว่า "เจ้าฟ้า" ความหมายว่า "เทวดาจุติลงมาเกิด" เป็นคำภาษาไทย และชนชาติไทยใช้มาตั้งแต่ยังอยู่บ้านเมืองเดิมอันอยู่ในแดนจีนโน้น เดิมเรียกแต่เจ้าครองเมืองว่า "เจ้าฟ้า" เมื่อพวกไทยใหญ่อพยพไปตั้งบ้านเมืองต่อแผ่นดินพม่า ก็เรียกเจ้าครองเมืองของตนว่า "เจ้าฟ้า" เมื่อตกเป็นประเทศราชขึ้นพม่า ๆ ก็เรียกว่า "เจ้าฟ้า" สืบมาอย่างเดิม แต่ประหลาดอยู่ที่พวกไทย

น้อยซึ่งลงมาตั้งบ้านเมืองต่างอาณาเขต เช่น ประเทศลานช้างก็ดี ลานนาก็ดี กรุงสุโขทัยก็ดี กรุงศรีอยุธยาก็ดี ไม่ใช้คำเจ้าพ้ามาแต่เดิมเหมือนพวกไทยใหญ่ อาณาเขตไทยน้อยพวกอื่นจะยกไว้ กถ่าวแต่เฉพาะกรุงศรีอยุธยา แต่เดิมมาเช่นในกฎมณเฑียรบาลเป็นต้น ก็หามียศเจ้าพ้าปรากฏไม่ แรกปรากฏไปพบในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งพระมหาธรรมราชา ซึ่งครองเมืองพิษณุโลก (พระชนกของสมเด็จพระนเรศวร) เมื่อยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี ให้เป็น "เจ้าพ้าสองแคว" (สองแควเป็นชื่อเดิมของเมืองพิษณุโลก) อย่างเดียวกับเจ้าพ้าประเทศราชไทยใหญ่ เป็นแรกที่จะใช้ยศ "เจ้าพ้า" ในไทยกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้มีหลักฐานทางฝ่ายไทยรับรองอยู่ในกฎหมายลักษณะกบฏศึกบท ๑ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถ

ทรงตั้ง ในบานแพนกเรียกพระนามสมเด็จพระ—นเรศวรมหาราชว่า "สมเด็จบรมบาทบงกชลักษณอัครบุริโสดม บรมหน่อนรา เจ้าพ้านเรศ เชษฐาธิบดี" ดังนี้ คงเป็นเพราะเคยมี คำ "เจ้าพ้า" อยู่ในพระสุพรรณบัฏ ตามสร้อยพระนามสมเด็จพระบรมชนกนาถ และยังปรากฏต่อไปอีกอย่างหนึ่งว่า สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงเติกคำเจ้าพ้าไม่ใช้ ในสร้อยพระนามพระเจ้าแผ่นดินต่อมา เอาคำเจ้าพ้าดดงมาใช้เป็นยศเจ้านายชั้นสูง ด้วยทรงตั้ง พระราชโอรสผู้จะรับรัชทายาทให้เป็นเจ้าพ้า ทรงพระนามว่า "เจ้าพ้าสุทัศน์" เป็นพระองค์แรก แต่นั้นคำเจ้าพ้าก็ใช้เป็นยศของพระเจ้าลูกเธอที่พระมารดาเป็นเจ้า ถ้าเป็นลูกพระมเหสีเรียกว่า "สมเด็จเจ้าพ้า" ถ้ามิใช่ลูกพระมเหสีเรียกแต่ว่า "เจ้าพ้า" และขยายต่อลงไปอีกชั้นหนึ่งถึงหลานเธอที่พระบิดามารดาเป็นเจ้าพ้าด้วย

กันทั้งสองฝ่ายก็เป็นเจ้าฟ้า

คำว่า "กรม" นั้น เป็นแต่ชื่อสังกัดคนพวกหนึ่ง ซึ่งจัดเป็นพนักงานทำราชการอย่างใดอย่างหนึ่ง มีชื่อกรมต่าง ๆ ปรากฏอยู่ในกฎหมายทำเนียบศักดินาเป็นอันมาก ถ้าสังเกตในทำเนียบนั้นจะเห็นได้ว่าชื่อกรมกับชื่อเจ้ากรมต่างกัน ยกตัวอย่างดังเช่นกรมชื่อ "สรรพากรนอก" เจ้ากรมชื่อ "หลวงอินทรมนตรี" ดังนี้ ถึงตัวเจ้ากรมจะได้เลื่อนยศเป็นพระหรือเป็นพระยา ชื่อกรมก็คงเรียกว่ากรมสรรพากรอยู่เป็นนิจ

การตั้งกรมเจ้านายแรกเกิดขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มูลเหตุที่จะตั้งกรมพบในหนังสือฝรั่งแต่งในสมัยนั้นเรื่อง ๑ (จะเรียกว่าเรื่องอะไร เวลาที่เขียนนี้นึกไม่ออก) กล่าวว่าเมื่อพระอัครมเหสีของสมเด็จพระนารายณ์ทิวงคต โปรดให้แบ่งพวกข้าคนของพระอัครมเหสีเป็น ๒

ภาค พระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ (เจ้าฟ้าศิริสุพรรณ) ภาค๑ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ (เจ้าฟ้าหญิงสุดาวดี) ภาค๑ พิเคราะห์ดูสมกับความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเป็นกรมหลวงโยธาทิพ และทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเป็นกรมหลวงโยธาเทพ แต่พึงเห็นได้ว่ากรมทั้ง๒นี้ไม่มีชื่อกรมเช่นว่ากรมสรรพากร มีแต่ชื่อเจ้ากรม คือหลวงโยธาทิพและหลวงโยธาเทพ เช่นชื่อหลวงอินทรมนตรีเจ้ากรมสรรพากร เพราะกรมทั้ง๒เป็น "ขอเฝ้า" สำหรับเจ้านาย๒พระองค์ทรงใช้สอยชั่วพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์เจ้านายเมื่อใดกรมนั้นก็เลิก คือเป็นกรมที่มีชั่วคราว มิใช่กรมประจำราชการ อันนี้เป็นมูลเหตุที่เรียกชื่อเจ้ากรมเป็นชื่อกรมด้วย เพราะไม่มีชื่ออื่นจะเรียก

กรมทั้ง ๒ นั้น แต่เดิมออกนามกรมเรียกเจ้านายผู้เป็นเจ้าของกรมว่า "เจ้าฟ้า (ชาย) กรมหลวงโยธาทิพ" และ "เจ้าฟ้า (หญิง) กรมหลวงโยธาเทพ" เป็นการเฉลิมพระยศว่าวิเศษกว่าเจ้านายที่ไม่มีกรม เช่นเจ้าฟ้าอภัยทศเป็นต้น มูลเดิมของการตั้งกรมเจ้านายมีมาอย่างนี้ หาได้ตั้งนามกรมเป็นพระนามของเจ้านายไม่

กรมเจ้านายชั้นแรกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีแต่ "กรมหลวง" ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชามี "กรมพระ" กับ "กรมขุน" เพิ่มขึ้น ถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศมี "กรมหมื่น" เพิ่มขึ้น กรมของเจ้านายจึงยุติเป็น ๔ ชั้น

กรมพระ สำหรับแต่ พระมหาอุปราช กรมพระราชวังหลัง และสมเด็จพระชนนีพันปีหลวง

๑๗๔สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

กรมหลวง สำหรับ พระมเหสี พระบัณฑูร
น้อย สมเด็จพระเจ้าน้องเธอ และ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

กรมขุน สำหรับ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ

กรมหมื่น สำหรับพระองค์เจ้าลูกเธอ และ
เจ้าพระญาติตั้งเป็นพิเศษ

แบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยามีมาดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งยศศักดิ์เจ้านายอนุโลมตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นแต่แก้ไขบ้างตามพฤติการณ์ จะว่าแต่พระยศชั้นกรมพระอันเป็นท้องเรื่องวินิจฉัยนี้

๑) ชั้นกรมพระ ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และ

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตรงตามแบบเดิม แต่ครั้งนั้นไม่มีองค์สมเด็จพระชนนี และตามแบบเดิมก็ไม่เคยมีสมเด็จพระเจ้าพี่นาง จึงทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์เป็นกรมพระ เทียบเสมอศักดิ์สมเด็จกรมพระเทพามาตย์พระราชชนนีตามตำรา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี พระองค์ ๑ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระองค์ ๑ เรียกโดยย่อว่า สมเด็จกรมพระเทพสุดาวดี และสมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์ คำสมเด็จหมายความว่าเป็นเจ้าฟ้า มิได้เกี่ยวกับนามกรม

มีความในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ แห่งหนึ่งว่า เมื่อศักพม่าครั้งปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ "พระยาเทพสุดาวดี" เจ้ากรมของสมเด็จพระพี่

นางพระองค์ใหญ่ เป็นผู้เชิญพระกระแสรับสั่งขึ้นไปเร่งกรมพระราชวังหลัง ซึ่งเป็นพระโอรสของสมเด็จพระพี่นางพระองค์นั้น ให้รีบตีทัพพม่าที่ยกเข้ามาในมณฑลนครสวรรค์ ชื่อพระยาเทพสุดาวดี ที่ปรากฏใน หนังสือ พงศาวดาร นั้น เป็นมูลเหตุที่พาให้คนภายหลังเข้าใจไปว่า สมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่เป็นกรมชั้นสูงกว่าสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อย เพราะเจ้ากรมเป็นพระยาถึงเกิดเรียกพระนามกันในสมัยนี้ว่า "สมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี" เป็นการเข้าใจผิด เพราะรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลอื่นต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ พระยศเจ้านายต่างกรม "กรมพระ" ยังเป็นชั้นสูงสุดเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่เจ้ากรมเป็นพระยาเป็นส่วนตัวบุคคลต่างหาก เช่นว่านาย "ก" ผู้เป็นที่พระเทพสุดาวดีเจ้ากรมมีความชอบพิเศษ อาจจะโปรดให้เลื่อนยศเป็นพระยา

แต่เมื่อสิ้นตัวนาย "ก" แล้วนาย "ข" ได้เป็นเจ้ากรมก็ต้องเป็นพระเทพสุดาวดี การที่เจ้ากรมได้เป็นพระยาหาได้เลื่อนชั้นกรมด้วยไม่ ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือราชการแต่ก่อนเรียกพระนามว่า "สมเด็จกรมพระ" พระยศเสมอกันทั้ง ๒ พระองค์

การตั้งกรมเจ้านายในรัชกาลที่ ๑ ผิดกับครั้งกรุงศรีอยุธยาอย่าง ๑ ที่ไม่ได้ทรงตั้งพระมเหสีเป็นกรมหลวงเหมือนแต่ก่อน จึงเลยเป็นเยี่ยงอย่างมาในรัชกาลภายหลัง แต่ก็คงเรียกพระนามว่าสมเด็จพระพันวัสสาเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา

ถึงรัชกาลที่ ๒ เจ้านายที่เป็นกรมพระในรัชกาลที่ ๑ ล่วงลับไปแล้วทั้ง ๔ พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสถาปนาสมเด็จพระชนนีเป็นกรมพระอมรินทรามาตย์ เทียบกับกรมพระเทพามาตย์แต่ปางก่อน แต่เห็นจะ

เรียกกันในรัชกาลที่ ๒ แต่โดยย่อว่า "สมเด็จพระพันปีหลวง" เพราะเรียกสมเด็จพระอัครมเหสีว่า "สมเด็จพระวัสสา"

ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบัณฑูรน้อย เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ในรัชกาลที่ ๒ มีกรมพระ ๒ พระองค์ด้วยกัน ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาสมเด็จพระชนนีเป็นกรมพระศรีสุราลัย เทียบอย่างกรมพระเทพามาตย์ พระองค์ ๑ เมื่อต้นรัชกาลที่ ๓ มีสมเด็จชัตียนารี ๓ พระองค์ เห็นจะเรียกว่าสมเด็จพระอมรินทร ฯ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพันปีพระองค์ ๑ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ไม่มีพระมเหสี สมเด็จพระพันวัสสาในรัชกาลที่ ๒ จึงคงตำรงพระยศเรียกกันว่าสมเด็จพระพันวัสสาตามเดิมมาตลอดรัชกาลที่ ๓ พระองค์ ๑

ในรัชกาลที่ ๓ พระราชวงศ์มีเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่งคือ "พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ฐานะเป็นพระเจ้าอาว์เธอ" ซึ่งไม่เคยมีมาแต่ก่อน แต่เจ้านายชั้นพระเจ้าอาว์เธอพระชันษาอ่อนกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯโดยมาก มีแก่กว่าไม่กี่พระองค์ ถึงที่แก่กว่าก็เป็นอย่างรุ่นราวคราวเดียวกัน จึงไม่ทรงบัญญัติคำนำพระนามเจ้านายชั้นพระเจ้าอาว์เธอขึ้นใหม่ ให้คงใช้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอเหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๒ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๓

ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ (ชั้นพระเจ้าอาว์) กรมหมื่นศักดิพลเสพ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ ๑

ในรัชกาลที่ ๓ จึงมีกรมพระ ๒ พระองค์เหมือนอย่างในรัชกาลที่ ๒

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีกรณีย์หลายอย่างที่พระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงจัดระเบียบยศศักดิ์เจ้านาย เป็นต้นแต่ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งอยู่ในฐานะจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีดวงพระชาตาต้องคำราว่า "จะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน" และองค์สมเด็จพระชนนีนาถ ซึ่งเป็นอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๒ แต่เสด็จสวรรคตเมื่อรัชกาลที่ ๓ คนทั้งหลายยังเรียกพระนามว่า สมเด็จพระพันวัสสาอยู่อย่างเดิม นอกจากนั้นเจ้านายชั้นพระเจ้าอาวมีหลายพระองค์ ด้วนพระชันษาแก่กว่าพระองค์มาก ไม่เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓ แม้ชั้นพระเจ้าพี่เธอก็ไม่เคยมีทั้งในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีหลายพระองค์ยังเจ้านายที่เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชภาคไนย์ก็มีชั้นอีกชั้นหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้เป็นต้นพระบาทสมเด็จ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติแก้ไขระเบียบพระยศเจ้านายหลายอย่าง คือ

พระราชทานบวรราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงพระยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์ ๑ แทนที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์เดียว อย่าง ๑ ทรงบัญญัตินามขึ้นต่าง ๆ ในพระญาติวงศ์เช่นชั้นพระเจ้าอาว์ให้เรียกว่า "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ" และพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอเป็นต้น และยังมีขึ้นอื่น ๆ อีก อย่าง ๑ ทรงบัญญัติพระนามสำหรับเรียกพระอัฐิกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และพระนามเรียกพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนี ทั้งพระนามเรียกพระอัฐิพระบรมวงศ์ซึ่งยังไม่มีบัญ-

ญัติในชั้นยศมาแต่ก่อน เช่นพระชนนีของสมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์ ถวายพระนามว่าสมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนารีเป็นต้น บางพระองค์ก็ถวายพระนามอย่างต่างกรม เช่นพระองค์เจ้าหญิงกุพระเจ้าน้องนางเธอเมื่อรัชกาลที่ ๓ ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันว่า "เจ้าครอกวัดโพธิ์" ถวายพระนามว่ากรมหลวงนรินทรเทวี ดังนี้เป็นต้น การตั้งกรมพระอัฐมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา อย่าง ๑

พระยศเจ้านายต่างกรมอันกรมพระเป็นชั้นสูงที่สุดมาแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติยศกรมพระพิเศษขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า "กรมสมเด็จพระ" (มีพระบรมราชาธิบายทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า ถ้าเอาคำสมเด็จนำหน้าจะไปเหมือนอย่างพระราชาคณะ จึงเพิ่มคำสมเด็จลงข้างหลังคำกรม) ในรัชกาลที่ ๕ ทรง

สถาปนาเจ้านายเป็นกรมสมเด็จพระ ๓ พระองค์ คือ

ถวายพระนามพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนี เป็น "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์" พระองค์ ๑ ถวายมหาสมณุตมาภิเษกเลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ซึ่งทรงผนวชอยู่ เป็น "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส" พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมขุนเดชอดิศร เป็นพระเจ้าพี่ยาเธอกรมสมเด็จพระเดชาดิศรพระองค์ ๑ มีในประกาศเลื่อนกรมเฉพาะพระองค์นี้พระองค์เดียวว่าให้ตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา อีก ๒ พระองค์ เจ้ากรมเป็นพระ แต่ในพระสุพรรณบัฏที่ทรงตั้งส่วนพระองค์เจ้านายทรงพระยศเป็น "กรมสมเด็จพระ" เหมือนกันทั้ง ๓ พระองค์ คือกรมพระชั้นพิเศษ มิใช่กรมพระยา ยศพระยาเป็นแต่สำหรับตัวเจ้ากรมบางคน อย่างเดียวกับพระยาเทพ

๑๘๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สุดาวดีในรัชกาลที่ ๑

รองจากกรมสมเด็จพระ ทรงตั้งเจ้านายเป็น "กรมพระ" ชั้นสามัญ ๓ พระองค์ คือ

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนรามอิศเรศ เป็นกรมพระรามอิศเรศ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมขุนพิพิธภูเบนทร เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร พระองค์ ๑ ในประกาศเลื่อนกรมเฉพาะพระองค์นี้ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา (ได้ยินว่าเพราะตัวผู้เป็นเจ้ากรมในเวลานั้นเป็นราชินิกูลสายบางช้าง) พึงเห็นได้ชัดว่าที่เจ้ากรมเป็นพระยามิได้พาให้กรมเจ้านายเป็นกรมพระยาไปด้วย

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศ เป็นกรมพระพิทักษ์เทเวศ พระองค์ ๑

การตั้งกรมเจ้านายตามระเบียบซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติผิดกับ

ระเบียบเก่าเป็นข้อสำคัญบางอย่าง คือ

๑) กรมพระแต่ก่อนมีแต่ พระมหาอุปราช กับสมเด็จพระพันปีหลวง และกรมพระราชวังหลัง ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงบัญญัติว่าพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ที่พระชันษาแก่กว่าพระเจ้าแผ่นดินอาจเป็นกรมพระได้ แต่ที่พระชันษาอ่อนกว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นได้แต่กรมหลวง จึงมีจำนวนกรมพระมากขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา

๒) คำ "สมเด็จ" ที่ใช้ในพระนามเจ้านายแต่เดิมมา หมายความอย่างเดียวว่าเป็นเจ้าฟ้า เช่น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าจรมพระเทพสุดาวดี หรือเรียกโดยย่อว่า "สมเด็จกรมพระเทพสุดาวดี" ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา คำ "สมเด็จ" ในพระนามเจ้านายหมายความต่างกันได้ ๓ อย่าง หมายว่าเป็นเจ้าฟ้าอย่าง ๑ หมายว่าเป็นกรมพระชั้นพิเศษซึ่งไม่จำต้องเป็นเจ้าฟ้าอย่าง ๑ และหมาย

เป็นยศในพระญาติวงศ์ชั้นสูงไม่จำต้องเป็นเจ้าฟ้าอย่าง ๑ เขียนต่างกันเช่นว่าสมเด็จกรมพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระเดชาดิศร และสมเด็จพระรูปศิริโสภาค ดังนี้ แต่คำเรียกด้วยวาจา คนพูดหมายแต่สะดวกปาก จึงเรียกสมเด็จเป็นอย่างเดียวกันว่า สมเด็จพระเทพสุดาวดี สมเด็จพระเดชาดิศร สมเด็จพระรูป ฯ ดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อแรกเสวยราชย์พระราชทานอุปราชาภิเษกพระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ ๑

สถาปนาพระนามพระอัฐิสมเด็จพระชนนี ซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปก่อนแล้ว เป็นกรมสมเด็จพระเทพสุรินทรามาตย์ มีเจ้ากรมขอเป็นพระ พระองค์ ๑

ตั้งกรมพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิง

ฉะม่อม เป็นกรมพระสุดารัตนราชประยูร (เทียบที่กรมพระเทพามาตย์) พระองค์ ๑

ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เมื่อบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ แล้ว

เลื่อนพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูรเป็นพระบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร เจ้ากรมเป็นพระยา พระองค์ ๑

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพ้ามหามาดา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ซึ่งทรงผนวช เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระองค์ ๑

๑๘๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ต่อมาเลื่อนเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ เป็นกรมสมเด็จพระ เจ้ากรมเป็นพระยา พระองค์ ๑

ถวายมหาสมณุตมาภิเษกกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นกรมสมเด็จพระ เจ้ากรมเป็นพระยา พระองค์ ๑

บรรดาศักดิ์เจ้ากรม ของกรมสมเด็จพระ เป็นพระยาทุกคนตั้งแต่เลื่อนกรมครั้งนเป็นต้นมา อนึ่ง ที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติไว้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอเป็นได้เพียงกรมหลวงเป็นอย่างสูงนั้น ในรัชกาลที่ ๕ ทรงอนุโลมตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเคย ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นพิเศษ จึงทรง

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรพรรดิพงศ์เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เดื่อนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

ในรัชกาลที่ ๕ (ถ้าไม่นับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล) มีกรมสมเด็จพระ ๔ พระองค์ กรมพระ ๓ พระองค์

อนึ่งในรัชกาลที่ ๕ ทรงแก้ไขระเบียบพระยศสมเด็จพระมเหสีดังเป็นแบบใหม่ แบบเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระมเหสีเป็นกรมหลวง แต่คนทั้งหลายเรียกว่าสมเด็จพระพันวัสสา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทรงงดการตั้งกรมสำหรับพระมเหสี คงแต่เรียกกันว่าสมเด็จพระพันวัสสามาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุโลมตามแบบในกฎมณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งกำหนดศักดิ์ "พระภรรยาเจ้า" (พระมเหสี) เป็น ๔ ชั้น คือ พระ

อัครมเหสี พระมเหสี พระราชเทวี และพระอัครชายา ทรงสถาปนา

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระบรมราชินี เป็นพระอัครมเหสี เจ้ากรมเป็นพระยาพระองค์ ๑ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี เทียบเท่าพระมเหสี พระองค์ ๑ สมเด็จทั้ง ๒ พระองค์นี้มีกรมแต่ไม่ใช้คำ "กรม" ในพระนาม ดูเหมือนจะเป็นแรก

ในรัชกาลที่ ๕ เปลี่ยนพระยศเจ้านายจากประเพณีที่มีมาแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่ง คือเลิกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มกุฎราชกุมาร อนุโลมตาม "สมเด็จหน่อพุทธเจ้า" ในกฎมณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยา แทนที่พระมหาอุปราช ไม่ตั้งกรมต่างหาก

มูลเดิมของ "กรม" เจ้านายมีการเปลี่ยนแปลงเป็นข้อสำคัญในรัชกาลที่ ๕ ด้วยตั้งแต่โบราณมาเจ้านายย่อมมีข้าคนเป็นบริวารทุกพระองค์ บริวารของเจ้านายที่ยังไม่ได้รับกรมมีจางวางเป็นหัวหน้าควบคุม ขึ้นอยู่ในกรมสนมพลเรือน เมื่อเจ้านายพระองค์ใดรับกรม ก็แยกข้าคนของพระองค์นั้นออกไปตั้งเป็นกรม ๑ ต่างหาก มีเจ้ากรมปลัดกรม และสมุหบัญชีควบคุม ลดศักดิ์จางวางลงมาควบคุมหมวดในกรมนั้น ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ปล่อยพลเมืองจากสังกัดกรมต่าง ๆ ไปอยู่ในปกครองของเทศาภิบาลตามท้องที่ และให้บรรดาชายฉกรรจ์ต้องรับราชการทหารชั่วคราวเสมอหน้ากันทุกคน แทนที่เป็นทะเบียนเป็น "เลก" สังกัดอยู่ในกรมต่าง ๆ อย่างแต่ก่อน ตามพระราชบัญญัตินั้นเลิกกรมของเจ้านายหมด แต่นั้นมาคำ "กรม"

ก็เป็นแต่คิดอยู่กับพระนามเจ้านาย ไม่มีตัวตน เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี ก็กลายเป็นคนรับใช้เหมือนอย่างฐานานุกรมของพระราชาคณะ จึงนับว่าเลิก "กรม" เจ้านายมาแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓

ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงแก้ไขระเบียบพระเกียรติยศเจ้านายหลายอย่าง เป็นต้นแต่แก้พระนามพระอัฐิเจ้านายต่างกรม คือ

๑) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบัญญัติให้เรียกว่ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระองค์ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระองค์ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ พระองค์ ๑ นั้น ให้เปลี่ยนคำ "กรมพระราชวังบวร" ที่นำพระนามเป็น "สมเด็จพระบวรราชเจ้า"

๒) สมเด็จพระชนนีพันปีหลวงซึ่งเป็น "กรม

สมเด็จพระ" แต่ก่อนมา เปลี่ยนเป็นสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี พระองค์ ๑ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี พระองค์ ๑ สมเด็จพระเทพสิรินทรา บรมราชินี พระองค์ ๑

๓) ถวายพระนามสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ องค์พระบรมราชชนนี เป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงตั้งตำแหน่งต่างๆ ในราชเสวกเป็นทำเนียบข้าราชการในสมเด็จพระพันปีหลวง แทนเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชีอย่างแต่ก่อน พึงเห็นได้ในบรรดาพระนามที่แก้ไขดังกล่าวมา พระนามใดที่เคยมีคำ "กรม" เปลี่ยนเอาคำ "กรม" ออกจากพระนามทั้งนั้น เอาแต่คำ "สมเด็จพระ" เป็นประธาน แต่คำ "กรม" แม้ไม่มีแก่นสารแล้วก็ยังทิ้งจากพระยศเจ้านายไม่ได้

หมด ยังคงใช้ต่อมา เป็นแต่แก้ไขชั้น "กรมสมเด็จพระ" เป็น "สมเด็จฯ กรมพระยา" กรมชั้นอื่นนอกนั้นคงอยู่ตามเดิม

การที่แก้ยศกรมสมเด็จพระเป็นสมเด็จฯ กรมพระยานั้นเกิดแต่ต้นรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะถวายมหาสมณุตมาภิเษกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระอุปัชฌาย์ เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปรินายก ตัวอย่างเจ้านายที่ได้รับมหาสมณุตมาภิเษกมาแต่ก่อนเป็น "กรมสมเด็จพระ" เหมือนกันทั้ง ๒ พระองค์ แต่ผิดกันที่ยศเจ้ากรมของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ เป็นพระเจ้ากรมของกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระยา ปัญหาเรื่องกรมพระกับกรมพระยาเกิดขึ้นด้วยยศเจ้ากรม เป็นพระยาไม่ตรงกับกรมสมเด็จพระเหมือน เช่น กรมพระ กรมหลวงเป็นต้น พระ

บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสปรึกษากับกรมหลวงวชิรญาณ ฯ ทรงกำหนดชั้นกรมเจ้านายให้เป็นระเบียบตรงกับชั้นยศขุนนาง ซึ่งเป็นเจ้ากรม คงตามแบบเดิมตั้งแต่กรมหมื่นขึ้นไปจนกรมพระ ต่อนั้นทรงพระราชดำริจะให้มี "กรมพระยา" (ไม่มีคำสมเด็จ) ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง และแก้ยศกรมสมเด็จแบบเดิมเป็น "สมเด็จกรมพระยา" เทียบเท่าชั้นสมเด็จเจ้าพระยาทางยศขุนนาง อันนี้เป็นเค้าพระราชดำริ มีปัญหาต่อไปว่าคำ "สมเด็จ" จะเอาเข้าพระนามตรงไหน จะเป็น "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยา" หรือ "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา" สมเด็จพระมหาสมณะทรงเห็นควรเป็นอย่างข้างหลัง และทรงพระดำริต่อไปว่า สมเด็จเจ้าพระยาได้เครื่องยศและมีกรมทนายเหมือนอย่างเจ้าต่างกรม ฉันใด สมเด็จกรมพระยา (ที่มิได้เป็นเจ้าฟ้า) ก็ควร

จะมีศักดิ์ต่ำกว่าเจ้าฟ้า (เคยได้ยินคำตรัสว่าเป็น "เจ้าฟ้ายก" เปรียบเช่นพระราชาคณะยก) เพราะฉะนั้นตามประเพณีเดิมพระองค์เจ้าต่างกรมทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ เท่ากันทุกชั้น จึงเพิ่มศักดินาสมเด็จกรมพระยาเป็น ๓๕๐๐๐ ต่ำกว่าศักดินาเจ้าฟ้าต่างกรม ๕๐๐๐ และได้พระราชทานเครื่องยศถึงยาราชาวดีเหมือนเจ้าฟ้า เมื่อเอาคำ "สมเด็จ" มาตั้งหน้าพระนามกรมพระยาเหมือนอย่างเจ้าฟ้า ก็ต้องแก้ทางระเบียบพระนามเจ้าฟ้าให้ผิดกัน จึงเอาคำ "เจ้าฟ้า" ถมไว้ข้างหน้านามกรม เช่นว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ฉะนี้ ให้ผิดกับสมเด็จกรมพระยาที่มิได้เป็นเจ้าฟ้า

ในรัชกาลที่ ๖ ทรงตั้งสมเด็จกรมพระยานอกจากสมเด็จพระมหาสมณะอีก ๒ พระองค์ กรมพระ ๗ พระองค์ คือ

เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทววงศ์วโรประการ เป็นสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เฉลิมพระนามพระอัฐิสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัดนมณีมัย เป็นกรมพระเทพนารีรัตน พระองค์ ๑

เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนเรศ-วรฤทธิ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิป-ประพันธพงศ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เดิมพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เดิมพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เดิมพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

ในรัชกาลที่ ๖ ทรงเปลี่ยนคำนำพระนามตามชั้นพระราชวงศ์ซึ่งบัญญัติขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ด้วยอีกอย่าง ๑ เพราะตามแบบเก่าต้องแก้ทุกชั่วบุรุษทรงบัญญัติใหม่เพื่อมิให้ต้องแก้ คือ

๑) บรรดาพระราชบุตรธิดาแต่ชั้นพระเจ้าอาวขึ้นไป รวมทั้งพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๓ ให้ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เหมือนกันทุกชั้น

๒) พระราชบุตรและธิดาสมเด็จพระบวรราชเจ้า และพระเจ้าลูกเธอของพระบาทสมเด็จพระ

ปี่นเกต้า ฯ ให้ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ" แต่ลูกเธอของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็น "พระราชวรวงศ์เธอ"

เจ้านายชั้น พระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระวรวงศ์เธอ พระวงศ์เธอ คงอยู่ตามแบบเดิม

ถึงรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา เป็นสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินี แต่การตั้งกรมเจ้านายพฤติการณ์ผิดกับรัชกาลที่ ๖ ด้วยได้เฉลิมพระยศสมเด็จพระบรมราชชนนีแต่ในรัชกาลนั้นแล้ว พระอุปัชฌาย์ก็ได้เฉลิมพระยศและสิ้นพระองค์ไปแล้ว แต่มีกรณีเป็นเหตุที่ทรงพระราชดำริเห็นสมควรแก้ไขแบบเดิมบ้าง การตั้งกรมเจ้านายในรัชกาลที่ ๗ จึงทรงเพิ่มพระยศสมเด็จพระภรรยาเจ้าในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งยังอยู่ ๓ พระองค์ คือ

๒๐๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีพระมเหสีในรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า เจ้ากรมเป็นพระยา เทียบที่กรมพระเทพามาตย์แต่โบราณ พระองค์ ๑

ทรงสถาปนาพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี เป็นสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เจ้ากรมเป็นพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระยศพระอัครชายาเธอ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ เป็นพระวิมาดาเธอ กรมพระ พระองค์ ๑

เพิ่มพระยศสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นสมเด็จพระราชบิตุลาบรมพงศาภิมุข, เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐๐ เสมอกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อน พระองค์ ๑

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

เพิ่มพระยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ พระองค์ ๑ (น่าจะนับว่าเป็นกรมพระพิเศษ เพราะมิได้เพิ่มศักดินาและเครื่องยศอย่างสมเด็จกรมพระยา)

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

นอกจากสมเด็จพระพันวัสสา สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง และสมเด็จพระราชบิดา ในรัชกาลที่ ๗ ทรงตั้งสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑ สมเด็จกรมพระและกรมพระ ๔ พระองค์

เรื่องตำนานการตั้งกรมสมเด็จและกรมพระมีมาดังนี้

ที่จะเรียกว่า "สมเด็จกรม" หรือ "กรมสมเด็จ" นั้นหม่อมฉันเห็นว่าที่มิได้มีพระราชบัญญัติให้เปลี่ยนเป็นอย่างอื่น ควรเรียกตามพระสุพรรณบัฏเป็นหลัก ชั้นก่อนรัชกาลที่ ๖ คงเรียกพระนามดังนี้ จะยกเป็นตัวอย่าง เช่น

สมเด็จ (พระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า) กรมพระเทพสุดาวดี

กรมสมเด็จพระเดชาดิศร

สมเด็จ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า) กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์

เจ้านายพระองค์ใดที่ได้เป็นสมเด็จกรมพระยาตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ มา จึงควรเรียกว่าสมเด็จกรมพระยา ที่เรียกกรมพระยาเฉยขึ้นไปถึงก่อนรัชกาลที่ ๖ ไม่มีมูล และทำให้เกิดยุ่งด้วย เพราะกลายเป็นสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อยในรัชกาลที่ ๑ ดูเหมือนทรงพระยศต่ำกว่าพระองค์ใหญ่ และ

ทำให้ดูเหมือนกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ทรง
พระยศต่ำกว่ากรมสมเด็จพระเดชาดิศร หม่อม
ฉันคิดเห็นดังนี้ ฯ

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

วินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์

เมื่ออ่านถายพระหัตถ์ตรัสถามเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์ตรงที่ต่อแดนพม่า หม่อมฉันนึกได้ว่าเคยเห็นเรื่องสร้างพระเจดีย์นั้นในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่เมื่อไปค้นดูได้ความว่าเป็นแห่งอื่นต่างหาก มีเรื่องว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชชนช้างกับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี กองทัพในกระบวนตามเสด็จไม่ทันหลายกอง สมเด็จพระนเรศวรฯจะให้ประหารชีวิตพวกนายทัพเหล่านั้น แต่สมเด็จพระวันรัตนทูลขอชีวิตไว้ จึงโปรดให้พวกที่มีความผิดไปตีเมืองทวายและเมืองตะนาวศรีแก้ตัว เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพไปตีเมืองทวาย

พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพไปตีเมืองตะนาวศรี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๖ ตีได้เมืองทั้ง ๒ นั้นแล้ว กองทัพเจ้าพระยาจักรียกกลับมาจากเมืองทวายทาง "ด่านขมองส่วย" ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า

"ถึงตำบลเขาสูงช่องแคบแดนพระนครศรีอยุธยากับเมืองทวายต่อกันหาที่สำคัญมิได้ จึงให้เอาปูนในเต้าไพร่พลทั้งปวงมาประสมกันเข้าเป็นใบส่อก่อพระเจดีย์ฐานสูง ๖ ศอกพอ (ชั่ว) หุงอาหารสุกก็สำเร็จ แล้วยกเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา" ดังนี้

เรื่องนี้แม้มิใช่พระเจดีย์ ๓ องค์ที่ตรัสถามก็เป็นเค้ากับวินิจฉัยที่จะทูลต่อไปข้างหน้า จึงคัดเอามากล่าวไว้ ส่วนพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น เมื่อหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระยาประสิทธิสงคราม (นุช) ผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรีเคยพรรณนาลักษณะให้หม่อมฉันฟังว่า ดูรูปทรงสัณฐานเป็นแต่กองก้อนหินยิ่งกว่าเป็นพระเจดีย์

แลที่สร้างพระเจดีย์ ๓ องค์นั้นก็สร้างในแดนไทย ห่างเข้ามาจากดันเขาที่ต่อแดนพม่า ได้ฟังเล่าอย่างนั้นหม่อมฉันจึงมิได้พยายามไปดูพระเจดีย์ ๓ องค์ แต่เมื่อสักสองสามปีมานี้ พระองค์หญิงอดิศัยสุริยาภาได้เสด็จไปถึงพระเจดีย์ ๓ องค์แลถ่ายรูปมาประทานหม่อมฉัน (เสียดายที่ค้นหารูปนั้นไม่พบเมื่อเขียนจดหมายนี้) พิจารณาดูในรูปก็เห็นอย่างหินกองโดยจำนงจะให้เป็นรูปพระเจดีย์ เช่นพระยากาญจนบุรีว่า หามิได้สังเกตว่าลักษณะจะเป็นพระเจดีย์อย่างใดไม่ แต่ก็ไม่น่าประหลาดใจด้วยสร้างในป่าเปลี่ยวใกล้ชายแดนเช่นนั้นใครจะเอาช่างไปตั้งแรมทำอย่างประณีต แต่ตามคำเล่าของพระยากาญจนบุรีซึ่งว่าสร้าง ห่างแดนเข้ามาในแผ่นดินไทยนั้น พังเป็นหลักได้อย่างหนึ่งว่าพระเจดีย์ ๓ องค์เป็นของไทยสร้าง ถ้าหากไทยกับพม่าร่วมมือกันทำเป็นวัตถุที่หมายเขตแดนก็

คงสร้างตรงดันเขาอันเป็นเขต ถ้าพม่าทำโดยลำพังก็คงสร้างในแดนพม่า นี่ไทยทำโดยลำพังจึงสร้างในแดนไทย แต่จะสร้างเมื่อใดและสร้างเพราะเหตุใดได้แต่พิจารณาและสันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่ชอบกล ดังจะทูลต่อไปนี้

อันทางเดินในระหว่างเมืองมอญกับเมืองไทย (ภายใต้มณฑลพายัพ) มี ๒ ทางมาแต่ดึกดำบรรพ์ ทางสายเหนือเดินแต่เมืองเมาะตะมะมายังเมืองตากทางด่านแม่สอด (แต่โบราณเรียกด่านแม่ละเมา) ทางสายใต้เดินแต่เมืองเมาะตะมะมายังเมืองกาญจนบุรีทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ ทางสายใต้คือทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์นั้นมีหลักฐานปรากฏว่าใช้มาตั้งแต่สมัยเมื่อเมืองนครปฐมเป็นราชธานี เพราะมีปราสาทหินสร้างในสมัยนั้นปรากฏอยู่ที่เมืองสิงห์ทางแม่น้ำน้อยแขวงจังหวัดกาญจนบุรี และที่พงตึกแขวงจังหวัดราชบุรี อันอยู่ใน

ระหว่างทางเดินสายนี้ แต่ทางสายเหนือเห็นจะมาใช้มากต่อเมื่อสมัยเมืองพุกามแผ่อาณาเขตเข้ามาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีซากเมืองที่สร้างในสมัยนั้นปรากฏอยู่หลายเมือง เช่นเมืองชากังราวแถะเมืองตากเก่าเป็นต้น ด้วนตั้งรายริมแม่น้ำพิงทางฝั่งตะวันตก เมื่อสมัยกรุงสุโขทัยคงไปมากับเมืองมอญทางด่านแม่สอดสายเหนือเช่นเดียวกับเมื่อถึงสมัย กรุงศรีอยุธยาไปมา ทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์เป็นพื้น ที่ว่ามานี้ต่อให้เห็นว่าพระเจดีย์ ๓ องค์คงเป็นของกรุงศรีอยุธยาสร้าง

คราวนี้จะพิจารณาว่าสร้างพระเจดีย์ ๓ องค์เพราะเหตุใด ข้อนี้เผอิญหม่อมฉันพบโบราณวัตถุให้ความรู้ดังจะทูลต่อไปนี้ จะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ในรัชกาลที่ ๒ หม่อมฉันขึ้นไปเที่ยวมณฑลพายัพอีกครั้งหนึ่ง ขากลับมาทางเรือจากเมืองเชียงใหม่ ในเวลานั้นหม่อมฉันพ้นหน้าที่ในการปกครองแล้ว

จึงเอาใจใส่แต่ในการตรวจของโบราณตลอดทางที่เรือผ่านมา เมื่อถึงมาถึงอำเภอเมืองฮอด (เมืองรอด) ซึ่งถึงอยู่ที่ราบในแดนเชียงใหม่ต่อเชิงภูเขาสูงซึ่งต้องเดินข้ามถึงมาทางใต้ ทางเรือก็ต้องถ่องผ่านแก่งในระหว่างภูเขาหลายวัน จึงถึงที่ราบในอาณาเขตเมืองตาก หม่อมฉันขึ้นไปดูเมืองฮอดเห็นมีพระเจดีย์โบราณขนาดใหญ่ฝีมือทำอย่างประณีตสร้างรายอยู่ในตำบลเดียวกันหลายองค์ ดูราวกับว่าเมืองฮอดเคยเป็นเมืองใหญ่มาแต่ก่อน แต่เมื่อไต่ถามถึงภูมิลำเนาปรากฏว่าไม่มีทำเลไร่นาที่จะทำให้พอเลี้ยงผู้คนพลเมืองในเมืองใหญ่ได้ จึงคิดว่าพระเจดีย์งาม ๆ เหล่านั้นเห็นจะเป็นของเจ้านายที่ครองเมืองเชียงใหม่สร้างด้วยเหตุอย่างอื่น ถามหาเหตุก็ไม่มีใครรู้ คิดก็ไม่เห็น มาจนพบโบราณวัตถุซึ่งมิได้คาดว่าจะมีที่เมือง

ตาก จึงได้เค้ามูลการสร้างพระเจดีย์ที่เมืองฮอด

เมื่อหม่อมฉันลงมาถึงเมืองตากนึกขึ้นถึงความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ เวลาประทับอยู่ที่เมืองตากเสด็จไปยังวัดดอยเขาแก้ว ตรัสถามพระสงฆ์ (เจ้าอธิการ) ว่ายังจำได้หรือไม่ เมื่อพระองค์ยังเป็นพระยาตากจะแปลงโคมแก้วทำเป็นพระเจดีย์ เสด็จไปเลี้ยงทายที่วัดนั้น ว่าถ้าจะได้สำเร็จพระโพธิญาณในอนาคต ขอให้ต่อยจุกโคมขาด อย่าให้ตัวโคมแก้วร้าวรานบุบฉลาย ก็เป็นไปดังอธิษฐาน พระถวายพระพรว่ายังจำได้อยู่ หม่อมฉันถามพวกกรมการถึงวัดดอยเขาแก้ว เขาบอกว่าเป็นวัดร้างอยู่บนเนินเขาแก้ว ทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำพิง ตรงข้ามกับที่ตั้งเมืองตาก และที่ตั้งจวนของพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อเป็นพระยาตากก็ยังปรากฏอยู่ที่

ตำบลสวนมะม่วงใกล้ ๆ กับเชิงเขาแก้วนั้น หม่อมฉันจึงข้ามไปดู เห็นตรงที่ตั้งจวนเป็นแต่ที่ว่างไม่มีอะไร เดินต่อไปไม่ไกลนักก็ขึ้นเนินเขาวัดดอยเขาแก้ว พอหม่อมฉันเห็นวัดก็เกิดความประหลาดใจ ด้วยพระอุโบสถซึ่งเหลืออยู่แต่ผนัง ประตูหน้าต่างทำซุ้มจระนำอย่างแบบวัดหลวง ก็รู้ได้ในทันทีว่าเป็นของพระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างเมื่อเสวยราชย์แล้ว มิใช่โบสถ์เดิมที่เสด็จไปทรงอธิษฐานเมื่อยังเป็นพระยาตาก พวกกรมการเขาบอกว่าตามไหล่เขาดอยแก้วทางใต้ยังมีวัดเก่าอีกหลายวัด หม่อมฉันก็เลยไปดู เห็นมี ๓ หมู่อยู่ใกล้ ๆ กัน วัดสุดข้างเหนือเหลือพระเจดีย์กลมองค์ ๑ ขนาดสูงเมื่อบริบูรณ์สัก ๗ วา วัดที่อยู่กลางก่อเป็นแท่นสี่เหลี่ยมรีสูงสัก ๒ ศอกเศษ บนแท่นนั้นมีพระเจดีย์ กลม ๒ องค์ เคียงกัน ขนาดย่อมกว่าพระเจดีย์ที่กล่าวมาแล้ว วัดอยู่ข้างใต้

มีพระอุโบสถเป็นแบบวัดหลวงเช่นว่ามาแล้ว กับกำแพงแก้วล้อมรอบ พอเห็นกำแพงแก้วหุ่มฉันก็พิศวง ด้วยมีซุ้มโพรงสำหรับคงคะคันตามประทีป รูปร่างเหมือนอย่างซุ้มที่พระราชวังเมืองลพบุรีรายรอบกำแพงแก้ว เห็นตระหนักว่าต้องเป็นวัดหลวงสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ชวนให้เห็นต่อไปว่าวัดที่อยู่แนวเดียวกันอีก ๒ วัดก็น่าจะเป็นวัดหลวง ก็เกิดปัญหาว่าเพราะเหตุใดจึงมีวัดหลวงอยู่ที่เขาดอยแก้วเป็นหลายวัดเช่นนั้น หุ่มฉันคิดค้นแล้วไปสอบในหนังสือพระราชพงศาวดารจึงเห็นเหตุ ด้วยปรากฏว่าเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่ ๓ ครั้ง คือสมเด็จพระชัยราชาธิราชตีได้เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๒ ครั้ง ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้น

ไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๓ ครั้ง ๑ แต่ได้เมืองเชียงใหม่โดยมิต้องรบ เพราะพระเจ้าเชียงใหม่สาวดี ซึ่งเป็นพระราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ออกมาถวายบังคมยอมอ่อนน้อมโดยดี ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ อีกครั้ง ๑ รวมเป็น ๓ ครั้งพอเหมาะกับจำนวนและสมกับลักษณะของวัดทั้ง ๓ ที่พรรณนามา เมื่อได้หลักเช่นนี้นักอาจจะกล่าวต่อไปว่า ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างวัดเขาดอยแก้วนั้น ก็เพราะเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ได้ จึงสร้างอนุสรณ์ตามเยี่ยงอย่างที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนได้เคยทรงทำมาในกรณีเช่นเดียวกัน และยังเลยตีปัญหาได้ต่อไปถึงพระเจดีย์ที่มีอยู่หลายองค์ ณ เมืองฮอดในแดนเชียงใหม่ ว่าพระเจ้าเชียงใหม่คนใดที่ได้ยกมารบพุ่งหัวเมืองไทยมีชัย

ชนะ กลับไปก็สร้างพระเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์ ณ เมืองฮอด อันเป็นเมืองปลายแดนเช่นเดียวกับเมืองตาก

คิดถึงมูลแห่งความประสงค์ซึ่งสร้างเจดียวัตถุเป็นอนุสรณ์ไว้ปลายแดนดังกล่าวมา เห็นคงอยู่ใน ๓อย่างนี้คือ ความยินดีที่มีชัยชนะอย่าง๑ ความยินดีที่ได้กลับบ้านเมืองโดยปลอดภัยอย่าง๑ ถ้าหากว่าได้บนบานอธิษฐานไว้ก็เป็นการใช้บนด้วยอีกอย่าง๑ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปเป็นจอมพล เมื่อเสด็จกลับถึงพระนครก็ดำรัสสั่งให้คิดแบบอย่างสิ่งซึ่งจะสร้างเป็นอนุสรณ์ แต่ถ้าจอมพลหรือแม่ทัพที่ไปมีชัยชนะและที่ได้กลับบ้านเมืองมิได้เป็นพระ — เจ้าแผ่นดินจะทำเช่นนั้นไม่ได้ แต่ความยินดีที่มีชัยและที่ได้กลับบ้านเมืองโดยปลอดภัย หรือที่ได้บนบานอธิษฐานไว้มีอยู่ ก็ย่อมอยากสร้างอนุสรณ์ตามสามารถจะทำได้ จะมาทำเมื่อถึง

บ้านเมืองผู้คนก็แยกย้ายกันไปหมด ต้องทำในเวลาที่ผู้คนอยู่พร้อมกัน อันนี้เห็นว่าเป็นมูลที่ชักชวนกันให้เอาก้อนศิลามาก่อสร้างเป็นพระเจดีย์ไว้ดังเช่นเจ้าพระยาจักรีครั้งสมเด็จพระนเรศวร ฯ สร้าง ณ ที่ต่อแดนเมืองทวาย พึงคิดเห็นได้โดยง่ายว่าพระเจดีย์เช่นเจ้าพระยาจักรีสร้างนั้นเป็นพระเจดีย์แต่ชื่อ แต่รูปสัณฐานคงเป็นอย่างกองหินสูง ๆ เท่านั้น เพราะไม่มีเวลาจะรั้งรออยู่ได้ช้า และไม่สามารถจะทำได้เมื่อภายหลังเช่นของหลวง พิเคราะห์อีกอย่างหนึ่ง เห็นได้ว่าที่สร้างในแผ่นดินไทย (เหมือนพระเจดีย์ ๓ องค์) คงตรงกับความนิยมที่หวังใช้บนที่ปลอดภัยกลับบ้านเมือง พอเข้าเขตแดนก็สร้างอนุสรณ์ใช้บน

อาศัยวินิจฉัยที่พรรณนามา หม่อมฉันเห็นว่าพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น ๑. มิได้สร้างเป็นเครื่องหมายเขตแดน ๒. มิใช่ของหลวงสร้าง ๓. เป็น

ของแม่ทัพไทยที่ยกออกไปรบชนะพม่ากลับมา สร้างไว้ ๔. ที่สร้างเป็น ๓ องค์คงเป็นเพราะกองทัพยกตามกันมา ๓ กอง กองมาถึงก่อนสร้างไว้องค์ ๑ แล้ว กองมาภายหลังก็สร้างกองละองค์เรียงกันต่อไป ๔ แต่จะสร้างเมื่อไรไม่มีหลักที่จะลงความเห็น เพราะอาจจะมีพระเจดีย์ ๓ องค์อยู่ก่อนรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ฯ แล้วเจ้าพระยาจักรีจึงเอาอย่างไปสร้างที่ต่อแดนทวายก็ได้ หรือแม่ทัพภายหลังเอาอย่างพระเจดีย์ของเจ้าพระยาจักรี มาสร้างพระเจดีย์ ๓ องค์ก็เป็นได้เหมือนกัน

ที่กล่าวกันว่าพระเจดีย์ ๓ องค์รูปทรงเป็นพระเจดีย์มอญนั้น อาจจะเป็นเพราะธรรมดาการก่อดินหินก่อเป็นพระเจดีย์ ต้องทำฐานกว้างรูปจึงคล้ายพระเจดีย์มอญก็ได้ หรือตกแต่งดัดแปลงเมื่อภายหลังก็ได้ เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๑ และ

รัชกาลที่ ๒ ให้พวกมอญไปตั้งระวังด่านทางอยู่มาก จัดเป็นเมืองขึ้นตั้งอยู่ทางแม่น้ำน้อยถึง ๗ เมือง ถ้าหากพระเจดีย์ ๓ องค์พังทะลายในสมัยนั้น เปรียบว่าพม่ารอเลียเมื่อเข้ามาตีเมืองไทยคราวรบกันที่ดาดหญ้า หรือที่ท่าดินแดง เป็นต้น ก็อาจจะมีท้องตราสั่งให้พวกมอญ ๗ เมืองไปก่อสร้างให้กลับคืนดี เพราะพระเจดีย์ ๓ องค์เป็นสิ่งสำคัญของชื่อที่เรียกทางสายนั้น พวกที่ไปทำการปฏิสังขรณ์เป็นมอญก็ก่อสร้างเป็นอย่างรูปพระเจดีย์มอญ อย่างนกเป็นได้เหมือนกัน หรืออีกนัยหนึ่งซึ่งน่าจะเป็นยิ่งกว่าอย่างอื่น คือเมื่อรัชกาลที่๓เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) เป็นแม่ทัพยกผ่านไปมาทางพระเจดีย์ ๓ องค์หลายครั้ง เจ้าพระยามหาโยธาอาจจะเป็นผู้ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ ๓ องค์ด้วยความศรัทธา หรือใช้บนก็

๒๑๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เป็นได้ แต่เจ้าพระยามหาโยธาก็เป็นมอญ จึง
ปฏิสังขรณ์ตามเห็นงามอย่างมอญ ที่ว่านี้มิได้
เคยเห็นพระเจดีย์ ๓ องค์ด้วยตาตนเอง จึงได้แต่
คาดคะเน

วินิจฉัยเรื่องลายแทง

สิ่งซึ่งเรียกว่า "ลายแทง" ตัวศัพท์หมายความเพียงว่าหนังสือจารไว้ในใบลาน ข้อสำคัญหนังสือนั้นต้องเป็นตำราสำหรับหาของวิเศษหรือทรัพย์แผ่นดิน จึงเรียกว่าเป็นลายแทง ถ้าหนังสือเป็นเรื่องอื่นถึงจารไว้ในใบลานก็หาเรียกว่าลายแทงไม่ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์อยู่ในนิราศวัดเจ้าฟ้าของสุนทรภู่ เล่าว่าออกบวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ลายแทงแต่เมืองเหนือ ว่าที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ ในแขวงพระนครศรีอยุธยา มีของวิเศษเป็นยาอายุวัฒนะฝังอยู่ จึงชวนไปทางเรือจากกรุงเทพฯ จนถึงวัดใหญ่ (ที่มีพระเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ข้างตะวัน—

ออกของทางรถไฟ) ขึ้นเดินบกจากที่นั้นไปถึงวัดเจ้าฟ้าอากาศ เป็นวัดร้างอยู่ในทุ่ง ไปทำบัตรพลีพะลีกรรมตามตำราแล้ว รอจนค่ำมืดก็ตั้งต้นหากรุที่ฝังของวิเศษ แต่พอลงมือขุดก็เกิดพายุใหญ่ ฝนพัดเทียนดับและพาเครื่องบัตรพลีตลอดจนจอบที่หิ้วปลิวหายไปหมด ไม่สามารถจะขุดได้ ต้องกรำฝนกลับมาตั้งเปลจนถึงวัดใหญ่ ดังนี้ เหตุการณ์ในเรื่องลายแทงมีเล่ากันมาอีกหลายอย่าง แต่หลักฐานไม่เหมือนในนิราศวัดเจ้าฟ้าของสุนทรภู่ ซึ่งผู้แต่งได้เคยถูกแก่ตนเอง จึงยกอุทาหรณ์พอให้เห็นว่าคนแต่ก่อนที่เชื่อถือลายแทงมาก

ผู้แต่งวินิจฉัยนี้เคยได้ยินเล่าเรื่องลายแทงมาแต่ก่อนเนือง ๆ แต่ยังไม่เคยเห็นตัวลายแทงว่าเป็นอย่างไร มาจนเมื่อปีกลายนี้ (พ.ศ. ๒๔๗๙) ทราบว่าหอพระสมุด ฯ ได้รับหนังสือลายมือเขียน

ของเก่ามาจากกรมอาลักษณ์อีกพวกหนึ่ง และมีลายแทงอยู่ด้วยฉบับ ๑ อยากเห็นจึงขอยืมมาดู ลักษณะของลายแทงนั้นเป็นใบลานอย่างคัมภีร์ขนาดสั้น ๙ ใบ เจาะรูร้อยเชือกผูกไว้ หนังสือจารในใบลานเป็นอักษรไทย และมีอักษรขอมอยู่ข้างท้ายหน่อยหนึ่ง สังเกตดูรูปตัวอักษรและกระบวรเขียนเป็นฝีมือแบบสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนความในลายแทงนั้นเป็นตำราให้หาแก้วแหวนที่เขาช้างหลวงในแขวงเมืองอินทบุรี และว่าเป็นตำราได้มาจากเมืองบัตตานีเรื่อง ๑ ตำราให้หาแก้วแหวนที่ตำบลเสาประโคนแขวงเมืองอินทบุรี ว่าได้มาแต่เมืองจันทบุรีเรื่อง ๑ ตำราให้หาเงินและปรอทแร่แปรธาตุที่ตำบลจันทคีรี (ไม่มีว่าเมืองไหน) ว่าได้ตำรามาแต่เมืองตะนาวศรีเรื่อง ๑ ตำราให้หายาสำหรับแก้เงินแดง เงินดำ และหานาก หัวแหวน โหราเขียว ที่หนองตอกตะออม

๒๒๒สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(ไม่มีว่าเมืองไหนและไม่บอกว่าได้มาแต่ไหน)

เรื่อง ๑ ตำราให้หาแก้วหาค่ามิได้และเงินทองกับน้ำทิพย์ และแว่นศิลากายสิทธิ์ที่เขาพนมฉัตร อยู่ระหว่างเมืองเพชรบูรณ์กับเมืองพิษณุโลกเรื่อง ๑ ได้คัดสำเนาลายแทงพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ เพราะบอกไว้พิกลกลกล ต้องอ่านจึงจะเข้าใจชัดว่าลายแทงอ้างอย่างไร

สำเนาลายแทง

๑) ตำบลเขาช้างหลวงแขวงเมืองอินทบุรีฝ่ายตะวันออก ให้ไต่ตามทางบุราณขึ้นไปถึงตำบลด่านน้ำอิงแล้ว ให้ไต่ตามทางแต่ด่านน้ำอิงไปถึงเสาประโคนหินอัน๑ และมีหัวแหวนนั้น ถ้าผู้ใดพบให้พิจารณาเอาเถิด ให้ไว้ ก้อนหินมาสุมไฟแล้วค่อยเอาเถิด หัวแหวนนั้นอยู่ในหินนั้น ๕ ประการ ๑๕ ประการ และหัวแหวนนั้นทอดน้ำถอย และหัวแหวนนั้นอยู่แก่สาตราวุธ หอกดาบ แหลนหลาว ปืนไฟ ธนูหน้าไม้ ถ้ามิ (ต่อย) เอาในหินนั้นเลย ให้หลอมเอาที่นั่นเถิดเหมือนกันแต่ท่านไว้ ให้แก่คนทั้งหลาย และมีมรกตอยู่ที่นั่นด้วย

๗ศอก มรกตย่อม "ศริก" รินหิน ๆ เขียวดุจ
ดั่งน้ำครามนั้น (ธิ เขียนเป็นเชาะขัตสมาธิ) ถาน
(?) นั้นแล ฯ รายอันนี้มาแต่เมืองตานี้แล ฯ

๒) ตำบลเสาประโคนหินแขวงเมืองอินทบุรี
(บางทีจะอ้างเสาประโคนที่กล่าวในบท ๑ นั้นเอง)
ตรงข้างปลาออก (?) ไปข้างตะวันออก ประมาณ
สองสถน (เส้น) ยังมีบ่อทิพย์อันหนึ่งชื่อว่าบ่อ
อิดใจ มีต้นประคำต้นหนึ่งอยู่ปากบ่อ (บ่อ) อิด
ใจนั้นเป็นสำคัญ ฤาษีบทมาลัย (ฤาษี) เพชฑุณ
ฤาษีพี่น้องจึงคิดอ่านกันว่า เราจะให้ทานหัว
แหวนแก่สมณชีพราหมณ์อนาประชาราษฎร
ทั้งหลาย และเราจะกองไว้บนดินเห็นเป็นอุดจาด
ราษฎรทั้งหลายจะชิงกันเอา จะฆ่าฟันกันตาย
เสีย (เรา) พี่น้องจะเป็นโทษ และพี่น้อง (จึง)
เอา หัวแหวนและ ทองเนื้อ สิบสอง เทลงไว้ ใน บ่อ
หินข้างตะวันออกนั้น หัวแหวนอยู่ข้างตะวันตก
และทองนั้นท่านไว้ (ใน) ถาดทองแดงใบหนึ่ง

ปากกว้างสองคืบ ก้นถาดนั้นดีกสองนิ้ว โซ่สาย
หนึ่งไว้สำหรับถาดทองนั้นให้สาด (ลาก?) เอา
ของนั้นขึ้นมา แล้วฤๅษีพี่น้องนั้นจึงไว้อากัน
(อากรรพ์?) ให้เรียกบ่ออิดใจ และหัวแหวน
เอาดงไว้ ในบ่อนั้นเบื้นค่า ๑๐๐ ชั่งบ้าง ๕๐ ชั่งบ้าง
๓๐ ชั่งบ้าง ๒๐ ชั่งบ้าง ๑๐ ชั่งบ้าง หาค่ามิได้
บ้าง ผู้ใดพบจะเอาหัวแหวนและทองให้บูชาฤๅษี
ด้วยเครื่องกระยาบวช มะพร้าวอ่อน ๑ ลูก แมง-
ดาตัว ๑ ปูทะเลตัว ๑ เทียน ๒ เล่ม เอาเถิด ถ้าจะ
เอาแต่หัวแหวนก็เอาแต่หัวแหวน ถ้าจะเอาทอง
ก็เอาแต่ทองนั้นแล ฯ รายนี้มาแต่เมืองจันตบูน
(จันทบุรี) แล ฯ

๓) ตำบลจันทคีรี ท้ายเขานั้นมีผอบ (?) อัน
หนึ่งลงมาเบื้นทางท่าคาม (ข้าม?) มีฤๅษี ๒ องค์
ชื่อฤๅษีหินมาลัยตั้งพรนก (พรต?) อยู่ต้นเขานั้นมี

พระเจดีย์ ๓ องค์ ให้วัดแต่พระเจดีย์ (องค์ไหน ขาดไป) นั้นไปประมาณ๕เส้นถึงหนองอันหนึ่งชื่อว่า หนองประดู่ (หนอง) นั้นกว้างเส้น ๑ โดยรี่เส้น ๑ จตุรัสเท่ากัน แลมีต้นประดู่อยู่กลางหนองเบื้น สำคัญทั้ง (ทาง ?) มุมหนองพระฤาษีท่าน (ทำ) ตู (ตรุ?) อิฐทั้ง ๔ มุมหนองนั้น แล้วท่านเอาเงินลงไว้ ในตรุทั้ง๔มุมหนองนั้นมุมละเกวียน พระฤาษีจึงเอา ปรอทลงไว้ในหนองนั้นสามประการ ๆ (จะหมาย อะไรไม่รู้) ชื่อปรอทคุดคาเมกพัด ๗ (หมายอะไร ไม่รู้) ปรอท (ป) ทุมโชติ ๗ (?) ปรอทกายสิทธิ (ธิ เขียนเบื้นเอาขัดสมาธิ) ๗ (?) ถ้าผู้ใด ๆ พบ มีความปรารถนา ถ้าจะทำทองก็ได้ ทำเงินก็ได้ ทำนากก็ได้ จะให้อายุยืนก็ได้ ถ้าผู้ใดพบหนอง ประดู่จะเอาทรัพย์แลปรอทนั้น ให้ปลูกศาลขึ้น เพียงตาแลบูชาเครื่องกระยาบวช มะพร้าว เนียง หมาก ทุเรียน เทยน์ (เทียน ?) แลข้าวตอก

ดอกไม้เอาเถิด ถ้าจะเอาปรอทให้เรียกเอาจึ่งได้แล ฯ รายนี้มาแต่เมืองตะนาว (ศรี) แล ฯ

๔) ท่านให้ยาสำหรับแก (แก้?) เงินแดงและเงินดำสำหรับกัน ถ้าผู้ใดพบหนองตอกออมและนากหัวแหวนโหราเขี้ยว ให้พิจารณาเอาเถิด ให้ปลูกศาลใส่เครื่องกระยาบวช และมีบอนเขี้ยวและพลาอแดง (?) ผักบังแดง เปยสื่อญา (?) เทพยดาอารักษ์ในที่นั้นให้บูชาจงชอบกลจึ่งเอาเถิด ท่านไว้ให้ทานแก่สมณชีพราหมณ์ และยาทั้งนี้มีอยู่บนเนินเขานั้นด้วยกันกับหนอง ตอกออม แก (แก้?) คนเจ็บบูณ (?) แล ฯ

๕) ตำบลเขาพนมฉัตรอยู่ข้างแขวงเมืองเพชรบูรณ์และพิษณุโลกต่อกัน ท่านตั้งบริวารเขา๒ ฟาก เขาชะโงก เขาโชกโดน เขาฝา (ผา?) นางทิบ เขารอก ท้ายเขานั้นท่านทำเสาประโคนไว้สุดเสาประโคนท่านเจาะเบื้นรูเอาแก้วหาค่ามิได้

ใส่ลงในรูเสาประโคนนั้น ท่านเอาแผ่นทองมาเขียนอักษรไว้ในแผ่นทองนั้นว่าเป็นหลายประการ ครั้นเห็นอักษรนั้นแล้วก็แจ้งอยู่ทุกประการ ในภูข้างหลวง (ซึ่งตรงกับเขาช้างหลวงแขวงเมืองอินทร์ใน ๑) นั้นไว้ทรัพย์อยู่ในภูช้างหลวงนั้นก็จะได้ชื่อ (?) อันวิเศษ ท่านทำไว้ให้ทานแต่ ๆ เขาวง เขาคอย เขาพนมสอน้อย เขาพนมสอใหญ่ เขารักกระจั่น เขาดูกแรก (แรดใ?) เขาตุม เขาพนมทวาร มีถ้ำอยู่ ท่านให้วัดแต่ปากถ้ำออกมา ๒ วา ถึงหินซ้อนกันไว้ ครัดหินขึ้นเสียได้ขุดลงไปท่วมหัวถึงทองตุ่ม ๑ ให้บูชาเครื่องกระยาบวชแลที่ต้นเขาพนมทวารนั้น ท่านเอาหัวแหวนใส่ตุ่มหินไว้ บ้างเท่าลูกหมาก ตุม (?) แต่ละหัวตีค่าไว้ตำลึงหนึ่ง เขาพนมนาง เขาอิด (?) เขาโถนไถ เขาพระ ๒ ฤาษีขึ้นบนเขาพนมโถนไถแล เห็นเขาพนมฉัตรนั้น เขาพนมฉัตรนั้นอยู่ข้างฝ่าย

ตะวันตกและมีห้วยนั้นดอนนั้นอยู่ เขาจึงเรียกว่าห้วยน้ำดอนแล ฯ ถ้าบุคคลใดจะใคร่หาเขาพนมฉัตร ให้ถามชาวนาแฝกแต่บุราณเอาเถิด เขาทำไร่ ณ ที่นั่นเขาจึงเรียกว่าบ้านไร่ไก่ขันแล ฯ ตำบลเขา (พนม) ฉัตรปากถ้ำผันไปตะวันขึ้น มีต้นตะเคียน (ต้น) ๑ อยู่ตะวันออก ปากถ้ำสูง ๔ วา มีต้นตะเคียนใหญ่ ๓ อ้อม กิ่งใหญ่ ๓ กิ่ง น้ำชำไหลออกแต่รากตะเคียนนั้น รากตะเคียนนั้นท่านไว้หัวแหวนใต้รากตะเคียน ตีค่าใบละตำลึง และท่านพูนถนนแต่ต้นตะเคียนจนถึงเขาพนมฉัตร กลางถนนนั้นท่านไว้หัวแหวนมรกต ๑ (แห่ง ๑ ?) ตีค่าใบละชั่ง และหัวถนนสุดนั้นท่านไว้หัวแหวนมรกต ๑ (อีกแห่ง ๑ ?) ตีค่าใบละสามสิบ ตีนเขาพนมฉัตรนั้นท่านจำหลักฉัตรหินไว้ ๓ ชั้นจึงเรียกว่าเขาพนมฉัตรแล ฯ ในถ้ำนั้นท่านสร้างพระประธานไว้หน้าตัก ๓ ศอก พระเนตรพระประธานนั้นท่านเอาแก้ว

มรกาย (กต?) ใส่ไว้ ถ้าบุคคลใดเข้าไปเห็นพระนั้นแล้วให้ไปข้างหลังพระประธานประมาณเส้น๑ พระเนตรพระเบื้นจุณวิจุณไปแล ฯ แต่นั้นไปเส้น ๑ ถึงน้ำล้นทกกินอายุยืน ๕๐๐๐ ปี มีกำลังเจ็ดช้างสารแล ฯ แต่นั้นไปเส้น ๑ ถึงแว่นน้ำอ้อย ท่านก่อชุกกะชี่ใส่ไว้ทองเท่าลูกพุ้กลูกแฟง เท่าลูกมะขามรามโรม (?) ถ้าบุคคลผู้ใดจะปรารถนาลูกใหญ่นั้นของพระศรีอาริย์อย่าเอา ให้เอาแต่เท่าลูกมะขามรามโรม ให้เอาแต่สามกอบแล ฯ ถ้าจะเอาแว่นน้ำอ้อยให้ (เอา) แต่สามแว่น กินแว่นน้ำอ้อยนั้นดับแต่สารพัดโรค คโรคา (?) เดือดดมทั้งปวงหายสิ้น มีกำลังเท่าช้างสาร อายุยืน ๕๐๐๐ ปี เดินแล้วแต่เมืองเพชรบูรณ์ถึงกรุงศรีอยุธยาวันเดียว (ตรงนี้ล่อว่าแต่งสมัยกรุงศรีอยุธยา) ถ้าจะทำทองเอาแว่นน้ำอ้อย ๑ ตลึง เอาทองแดง ๓ ชั่งเป็นทองธรรมชาติแล ฯ ถ้าจะทำเงินเอา

แว่นน้ำอ้อย ๑ ตำลึง (ขาดเอาอะไรเจือ) เป็นเงินบริสุทธิ์แล ฯ แต่นั้นไปเส้น ๑ ถึงอ่างกายสิทธิ์นั้นท่านเอาตวักเหล็กพาดไว้ (อ่าง) กายสิทธิ์นั้นท่านเอาใบภูแกรง (?) ลอยไว้ ถ้าบุคคลผู้ใดจะปรารถนาให้ลง (ในอ่าง) กายสิทธิ์นั้นก็ตวักเหล็กพาด (ไว้) นั้นก่อนแล้ว ตัวแรกเป็นจุณวิจุณไปแล้ว เหลือแต่เลือดผุดขึ้นมา จึงเอาตวักเหล็กตัก (เห็นจะเป็นใบภูแกรง) มาเทลงอ่างกายสิทธิ์นั้นก็เป็นตัวผุดขึ้น มีรูปโฉมงามสันราคาญในตัว แลวมีอายุยืนชั่ว (พระ) อาทิตย์ พระจันทร์ ตามแต่จะปรารถนาเถิด ถ้าเป็นเพทยาธรให้เอาปรอทกับพระขรรค์เหาะไปแล ฯ ถ้าเป็นฤๅษีเอาเกือกเอาไม้เท้าเหาะไปแล ฯ ตำรานี้สามหัวเมืองเข้าด้วยกัน ท่านตำเร็จไปแล้ว ท่านจึงตั้งตำรานี้ไว้เป็นผูกเดียวกันแล ฯ (ต่อไปนี้เป็นหนังสือขอม)

องฺการพิฑฺฑนาถ อุปฺปนฺน พฺรหฺมาสหมฺปติ นาม

๒๓๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อาทิเตปฺเป ส อาคโต ปญฺจ อาทุมฺ ทิสฺวา

นโม พุทฺธาย วนฺทนฺ

วินิจฉัย

ความตามลายแทงที่แสดงมานี้ ถ้าเป็นหนังสือแต่งใหม่ ใครอ่านก็คงเห็นว่าคนแต่งเป็นบ้า หรือมิฉะนั้นก็เป็นคำคนขี้ปดคิดประดิษฐ์ขึ้นหลอกคนโง่ หากแต่เป็นหนังสือเก่าแต่งไว้ในสมัยเมื่อคนยังเชื่อถือคติต่าง ๆ ผิดกับความรู้และความเชื่อถือของคนในสมัยนี้ จะว่าแต่งโดยไม่มีมูลความจริงที่เดียวก็หาควรไม่ เพราะฉะนั้นจึงน่าคิดวินิจฉัยว่าลายแทงจะมีขึ้นด้วยเหตุอย่างไร ได้ลองคิดดูเห็นว่าร่องรอยจะเป็นดังกล่าวต่อไปนี้

ของต่าง ๆ ที่พรรณนาในลายแทง เช่นแก้วที่เกิดขึ้นอยู่กับหินโดยธรรมชาติก็ดี แร่โลหะต่าง ๆ

ที่อาจหลอมประสมกันให้แปรเป็นธาตุอย่างอื่นได้ก็ดี หินเกิดโดยธรรมชาติเป็นอย่างน่าพิศวง เช่น หินก้อนเล็กๆ รูปเหมือนงบน้ำอ้อยก็ดี ที่สุดทรัพย์สินที่บุคคลฝังซ่อนไว้ใต้ดินก็ดี เป็นของมีจริงทั้งนั้น ขอตัวอย่างให้เห็นง่ายๆ เช่นบ่อพลอยที่จังหวัดกาญจนบุรีและจันทบุรี แร่ทองคำที่บางตะพานและเมืองวัฒนา แร่ทองแดงที่เมืองจันทึกแขวงนครราชสีมา แร่ดบุกที่เมืองนครศรีธรรมราช หินรูปเหมือนงบน้ำอ้อยก็มีอยู่ในแขวงเมืองนครสวรรค์ ส่วนทรัพย์สินที่คนฝังไว้ โดยประเพณีโบราณผู้มีทรัพย์มากย่อมฝังดินซ่อนไว้ เหมือนอย่างฝากธนาคารกันทุกวันนี้ เมื่อบ้านแตกเมืองเสีย หรือเจ้าของทรัพย์ตายโดยมิได้บอกที่ขุมทรัพย์ให้ใครรู้ ทรัพย์นั้นก็ยังซ่อนอยู่ในแผ่นดินนานมามีผู้ทำไร่ไถนาขุดดินพบได้ทรัพย์นั้น จึงเรียกว่าทรัพย์แผ่นดิน ของที่กล่าวมาล้วนเป็นของ

หายาก นานๆจะมีผู้พบ จึงเป็นเหตุให้เชื่อถือกันว่าเป็นของวิเศษมีอยู่ ณ ที่ลับ และมีภูตผีปีศาจหวงแหน ลักษณะการหาของวิเศษเช่นบอกไว้ในลายแทงนั้น ถ้าว่าโดยธรรมดาจำต้องมีผู้ได้ไปเห็นแก่ตาว่ามีสิ่งนั้นอยู่ ณ ที่ใด แล้วจึงจะสามารถบอกตำแหน่งที่และหนทางที่จะไปให้ถึงที่นั้นได้ดังกล่าวไว้ในตำรา ปัญหาข้อต้นจึงมีว่าเหตุไฉนผู้ไปพบจึงไม่เอาของวิเศษหรือทรัพย์แผ่นดินที่พบเห็นเป็นอาณาประโยชน์ของตนเอง กลับมาบอกตำบลหนทางและอุปเท่ห์ให้ผู้อื่นไปเอาของเหล่านั้น พิเคราะห์ข้อนี้ต่อให้เห็นเค้ามูลของลายแทง ว่าความรู้และความคิดจะเอาของเหล่านั้นเห็นจะเกิดขึ้นเป็นชั้นๆ ชั้นที่ ๑ เริ่มด้วยมีคนพวกเที่ยวเตร่พเนจร เช่นพระธุดงค์เป็นต้น ไปเห็นของอะไรแปลกประหลาดมีอยู่ตามภูเขาเถื่อนป่าดง เวลากลับมาก็เล่าให้พวกพ้องฟัง ดังเช่นไปพบ

เทือกแก้วผลึกมีติดอยู่กับหิน หรือหินแท่งเล็ก
รูปแปลกเหมือนกับงบน้ำอ้อยเป็นต้น (ของเหล่านี้
มีจริงได้ตัวอย่างมาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน) ผู้ที่ฟัง
เล่าไม่ได้เห็นด้วยตาเองก็ต้องคิดคาดว่าของเหล่า
นั้นจะเป็นอย่างไร ๆ จึงเกิดผู้คิดขึ้นอีกพวกหนึ่ง
ต่อจากผู้ได้ไปเห็น เป็นพวกที่ได้อ้างว่าเป็นของ
วิเศษเช่นนั้น ๆ เช่นอ้างเทือกแก้วผลึกว่าเป็น
เพชรนิลจินดา และอ้างหินงบน้ำอ้อยว่าเป็นแร่
กายสิทธิ์ ยังมีคนอีกจำพวกหนึ่งซึ่งเชื่อวิชาแปร
ชาตุ อันมีตำรับตำรามาแต่โบราณ (แม้จนฝรั่ง
ชาวยุโรปแต่ก่อนก็เชื่อถือ เรียกว่าวิชา Alchemy)
อ้างว่ามีโลหะบางอย่าง ซึ่งอาจหลอมปนกับชาตุ
อื่นให้กลายเป็นทองคำ หรือเป็นโลหะอันมีฤทธิ์
เดชต่าง ๆ พวกนี้ชอบศึกษาเสาะหาแร่โลหชาตุที่
ตั้งไว้ในตำรา คอยไต่ถามพวกพเนจร และ
พยายามหาแร่เช่นนั้นอยู่เสมอ เมื่อได้ฟังเล่าก็

เป็นผู้คิดอีกพวกหนึ่ง พิจารณาดูตามลำนวนที่แต่งตำราในลายแทงดูเหมือนจะมีผู้คิดอีกพวกหนึ่งซึ่งฟังคำบอกเล่าแล้วเลยฝันเห็นต่อไป แล้วเอาการที่ฝันเห็นนั้นมาพรรณนาในตำราโดยเชื่อสุบินนิมิต สังเกตได้ว่าความที่พรรณนาเหมือนฝันยิ่งกว่าจะคิดแต่งขึ้นใหม่ หรือจะจำแต่คำผู้อื่นบอก หรือเห็นด้วยตาตนเอง พวกผู้คิดแลฝันเห็นนับเป็นชั้นที่ ๒ ต่อมาถึงพวกผู้ประสงค์จะรักษาตำราไว้จึงจารลงลายแทง นับว่าลายแทงเกิดขึ้นเป็นชั้นที่ ๓ พวกที่สร้างลายแทงนั้นน่าจะเป็นพระทั้งนั้น สังเกตดูฝีมือจารหนังสือขอมงาม แต่จารหนังสือไทยเลวตลอดจนความรู้อักขรวิธี เพราะพระแต่โบราณถือกันว่าอักษรไทยไม่สำคัญในการเล่าเรียนเหมือนอักษรขอม จึงพยายามหัดเขียนแต่อักษรขอม ลายมือเช่นว่ามานี้พบในหนังสือเรื่องชาดกซึ่งพระเขียนไว้แต่โบราณบ่อย ๆ ที่ในหอพระ

สมุด ฯ ก็มีตัวอย่างอยู่ เมื่อสร้างลายแทงขึ้นแล้ว ใครเป็นผู้จารก็คงเก็บเอาไว้เองอย่างเช่นว่า "เก็บไว้ดูเล่น" มิใครไปเห็นชอบใจก็ขอคัดเอาไป จึงมีสำเนาอยู่ตามเมืองต่างๆ นานๆจึงจะมีผู้ศรัทธาเอาตำราในลายแทงไปทำตาม เช่นสุนทรภู่ สันนิษฐานว่าเรื่องตำนานลายแทงจะเป็นดังกล่าวนี้.

วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ

ในหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์ของชาวเมืองเวียงจันท์แต่โบราณ มีปรารภของเจ้าคุณพรหมมุนีวัดบรมนิวาศถึงคำที่ชาวอีสานเรียกพระภิกษุว่า "เจ้าหัว" และ "เจ้าหม่อม" คำ "หัว" ที่เรียกนั้นหมายความว่าหัวของผู้เรียก คำ "หม่อม" ก็คือหม่อมหัวของผู้เรียกนั่นเอง เป็นคำเดียวกับเรียกเจ้าผู้ครองเมืองว่า "เจ้าย่ำกระหม่อม" และที่ชาวใต้เรียกว่า "พระเจ้าอยู่หัว" ข้าพเจ้าเห็นเข้ามีความพิศวงยิ่งขึ้นในคำที่เรียกพระภิกษุและเจ้านายในภาษาต่างๆซึ่งข้าพเจ้าเคยพิจารณาแต่ก่อน เรียกพระเรียกเจ้าแม้เป็นคำต่างๆกัน

ความเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น ดูประหลาดอยู่ จึงจะพรรณนาต่อไปนี้

๑) ในภาษาชาวใต้แต่โบราณเรียกพระว่า "เจ้ากู" มีอยู่ในหนังสือมหาชาติคำหลวงซึ่งแต่งแต่ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ และหนังสือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งแต่งภายหลัง เช่นกลอนมาลัยคำสวดและเสภาเป็นต้น และยังปรากฏใช้คำพูดเรียกพระว่า "เจ้ากู" มาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์

๒) ในภาษาขอม (เขมรเก่า) มีในศิลาจารึกเรียกเจ้าว่า "กมรเต็ญอัญ" "กมรเต็ญ" แปลตรงกับว่า "กู"

๓) ภาษามอญเรียกพระภิกษุว่า "ตะละ-ปอยน์" ตะละ แปลตรงกับว่า "เจ้า" ปอยน์ ตรงกับคำ "กู"

๔) ภาษามลายูเรียกเจ้าว่า "ตวนก" ตวน

แปลตรงกับว่า "เจ้า" กู ตรงกับคำ "กู" ที่ไทยใช้นั่นเอง

ไฉนจึงใช้คำภาษาต่างๆเรียกพระและเจ้าเป็นอย่างเดียวกันเช่นนี้ ขอฝากจากเมืองปีนังไปถวายเจ้าคุณพรหมมุนีให้พิจารณา เป็นบรรณาการสนองคุณที่ท่านส่งหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์กับเรื่องผดุงชาติศาสนามาให้ถึงปีนัง

เรื่องเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี

เรื่องเครื่องม้าอะแซหวุ่นกีถวาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ นั้น ฉันได้เคยสับเสาะมาช้านานตั้งแต่ยังเป็นนายทหารมหาดเล็ก ความดังจะเล่าให้ฟังต่อไป เมื่อเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ยังเป็นพระยาว่าการกรมม้า ฉันเคยถามว่าเครื่องม้าอะแซหวุ่นกีนั้นอยู่ที่กรมม้าหรือที่ไหน ฉันอยากจะเห็น เจ้าพระยาเทเวศรฯ บอกว่าในสมัยเมื่อกรมพระพิทักษ์เทเวศรองค์พระอัยกาของตัวท่านทรงบัญชาการกรมม้าในรัชกาลที่ ๔ ข้าราชการเก่าในกรมม้าคน ๑ เขาเคยชแผงข้างเครื่องม้าให้

ท่านดูคู่หนึ่ง บอกว่าแผงคู่นั้นเป็นแผงเครื่องม้าที่อะแซหวุ่นกี้ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แต่เวลานั้นตัวท่านยังเป็นเด็กก็ไม่ได้เอาใจใส่จำไว้ว่าคู่ไหน แต่สิ่งอื่นนอกจากแผงข้าง ท่านไม่เคยได้ยินว่ามีอยู่ในกรมม้า ฉันขอให้สืบถามถึงแผงข้างคู่นั้นก็ไม่ได้ความ เพราะคนชั้นเก่าที่เคยจำได้ก็ตายเสียหมดแล้ว ตัวท่านเองก็จำไม่ได้ ฉันลองพยายามถามคนอื่นต่อมาก็ไม่มีใครรู้ว่าเครื่องม้าที่อะแซหวุ่นกี้ถวายอยู่ไหน

มาถึงรัชกาลที่ ๗ สมัยเมื่อฉันเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา รับพระราชดำรัสสั่งให้จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร หวดรำลึกขึ้นถึงแผงข้างเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ที่เจ้าพระยาเทเวศรฯ (ซึ่งถึงอสัญกรรมเสียนานแล้ว) เคยบอกว่าอยู่ในกรมม้า คิดว่าแผงข้างคู่นั้นถวดลายที่เชียนคงเป็นอย่างพม่า ถึงเก็บปะปนอยู่กับแผงข้างเครื่อง

ม้าของไทย พิจารณาลวดลายที่เห็นจะรู้ได้ว่าแผงข้างคู่ไหนเป็นของอะแซหวุ่นกี้ ฉันจึงขอให้กรมม้าส่งบรรดาแผงข้างที่มีอยู่มาให้ฉันดู ได้มากว่า ๑๐ คู่ แลเห็นว่าผิดกันเป็น ๒ อย่าง อย่าง ๑ พื้นลงรักสีแดงเขียนลายทองด้วน อีกอย่าง ๑ เขียนลายด้วยสีต่าง ๆ มีอย่างละหลายคู่ ด้วยกัน ครั้นพิจารณาต่อลงไปถึงลวดลายก็เกิดประหลาดใจด้วยแผงข้างเหล่านั้นเขียนลายแบบเช่นรูปสิงห์เป็นต้นอย่างพม่าทั้งนั้น ก็หมดทางที่จะสังเกตลวดลายให้รู้ว่าคู่ไหนเป็นของอะแซหวุ่นกี้ (เหตุใดแผงข้างในกรมม้าจึงเขียนลายแบบพม่าทั้งนั้น จะลองคิดวินิจฉัยกล่าวที่อื่นต่อไปข้างหน้า) การที่ฉันสืบหาเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ด้วย "ค้นของ" ยุติเพียงเท่านี้

แต่ยังสืบด้วย "ค้นคิด" ต่อไป ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

(ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เล่ม ๒ หน้า ๔๒๓) พรรณนาถึงของซึ่งอะแซหวุ่นกี้ให้กำนัดแก่เจ้าพระยาจักรีแม่ทัพไทย (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ครั้งนั้น มีของ ๔ สิ่งด้วยกันคือ

เครื่องม้าทอง สำรับ ๑
ผ้าสักหลาด พับ ๑
ดินสอแก้ว ๒ ก้อน
น้ำมันดิน ๒ หม้อ

ที่เรียกว่า "เครื่องม้าทอง" นั้น ที่จริงต้องเป็นแต่ "บีดทองคำเปลว" จะเป็นอย่าง "หุ้มทองคำ" ไม่ได้ เพราะเครื่องม้าหุ้มทองคำมีแต่เครื่องม้าพระที่นั่ง ทางเมืองพม่าก็น่าจะมีประเพณีเช่นเดียวกัน แม้ตัวอะแซหวุ่นกีเองก็จะขี่เครื่องม้าหุ้มทองคำไม่ได้ ยังมีข้อสำคัญอีกข้อ ๑ ซึ่งมิใคร่มีใครรู้ คือการที่สับเสียทำทางไมตรีกับข้าศึกอาจมีโทษเทียบถึงเป็นกบฏ ข้อนี้ทำให้เชื่อ

ได้แน่ว่าเจ้าพระยาจักรีคงรีบส่งของกำนัลที่อะแซ-
หวุ่นกี้ให้นั้นมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี มิได้เอา
ไว้ ใช้สอยเอง และน่าจะเป็นมูลเหตุที่เครื่องม้า
อะแซหวุ่นกี้ตกมาอยู่ในกรมม้า เพราะเห็นเป็น
แต่เครื่องอย่างขุนนางพม่าใช้ เมื่ออยู่ในกรมม้า
นานมาหลายสิบปี เครื่องส่วนอื่นผุพังหรือกระจัด
กระจายไปหมด จึงเหลืออยู่แต่แผงข้างดังเจ้า
พระยาเทเวศร ฯ ว่า

มีกรณีทำนองเดียวกันเกิดขึ้นในรัชกาลที่๔ อีก
ครั้ง ๑ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เมืองเชียงใหม่
ให้เอาช้างไปขายที่เมืองพม่า ความทราบถึง
พระเจ้ามินดงสั่งให้เลี้ยงดูอุปการะพวกท้าวพระยา
ชาวเชียงใหม่ แล้วส่งสังวาลเครื่องยศอย่างพม่า
มาประทานพระเจ้ากาวิโลรส พวกชาวเชียงใหม่
ที่ไม่ชอบกลว่าหาว่าพระเจ้ากาวิโลรสเอาใจออก

หากไปเข้ากับพม่า พระเจ้ากาวิโลรสก็เอาสายสร้อยนั้นลงมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กราบทูลเล่าเรื่องตามจริงให้ทรงทราบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีพระราชดำรัสว่าไม่ทรงระแวงความซื่อสัตย์ของพระเจ้ากาวิโลรสอย่างไร แต่สายสร้อยนั้นไม่ทรงรับไว้ ด้วยทรงรังเกียจว่าจะเป็นรับเครื่องยศพม่า ฝ่ายพระเจ้ากาวิโลรสก็ไม่ยอมเอาสายสร้อยนั้นกลับไปเมืองเชียงใหม่ ด้วยเกรงจะเป็นมลทินว่ายังปรารถนาจะคบหาพม่า ลงที่สุดพระเจ้ากาวิโลรสถวายสายสร้อยนั้นสมโภชพระเจ้าลูกเธอในเจ้าจอมมารดาเที่ยง พระสนมเอก ซึ่งประสูติใหม่เมื่อพระเจ้ากาวิโลรสอยู่ในกรุงเทพฯ ให้แก้ไขทำเป็นเครื่องแต่งพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงพระราชทานพระนามว่าพระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอางค์ (มักเรียกกันแต่ว่า "พระองค์สร้อย")

ยังดำรงพระชนม์อยู่ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๘๒) เหตุด้วยสร้อยพม่าสายนั้นเป็นนิมิตร

จะกล่าววินิจฉัย เหตุที่แผงข้างในกรมม้าเชียนเป็นลวดลายอย่างพม่าต่อไป เครื่องม้าที่ใช้กันในเมืองไทยมี ๒ อย่างมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นเครื่องม้าทหารอย่าง ๑ เครื่องม้าพลเรือนอย่าง ๑ เครื่องม้าทหารทำตามแบบพม่า อานทำด้วยไม้มีแผงข้างและโกดน เครื่องม้าพลเรือนเป็นแบบไทยใช้กันในพื้นเมือง อานทำเป็นเบาะ ไม่มีแผงข้างและไม่มีโกดน มักเรียกเครื่องม้า ๒ อย่างนั้นต่างกันว่า "เครื่องแผง" และ "เครื่องเบาะ" ดังเกตดูเครื่องแผงหนักกว่าและทำยากกว่าเครื่องเบาะ แต่เห็นจะนั่งกระชับตัวเวลารบพุ่งดีกว่าเครื่องเบาะ จึงใช้เป็นเครื่องสำหรับทหารม้าชี้ พวกกรมม้าแซงเป็นอย่างทหารม้ารักษาพระองค์ จึงใช้เครื่องแผงมาแต่เดิม แม้ในชั้นหลังเช่นสมัยรัชกาลที่ ๕

เมื่อใช้อานม้าอย่างฝรั่งกันดาดดื่นแล้ว ในงานแห่
ศพนานหรือขี่ม้าห้อแข่งกันเมื่อแห่แล้ว พวกกรม
ม้ายังขี่เครื่องแผงในงานนั้น ๆ ข้อนี้เป็นมูลที่มี
เครื่องแผงอยู่ในกรมม้ามาก พึงเห็นได้ด้วย
จำนวนแผงข้างที่ยังเหลืออยู่ดังกล่าวมาแล้ว ข้อที่
เขียนแผงข้างเป็นลวดลายอย่างพม่านั้น เห็นว่า
จะเป็นได้ด้วยเหตุอย่างเดียวด้วยแผงข้างที่อยู่ใน
กรมม้าโดยมากเป็นเครื่องบรรณาการเมืองประ-
เทศราชในมณฑลพายัพถวาย ประเพณีโบราณ
เมืองประเทศราช ต้องถวายต้นไม้ทองเงินกับสิ่ง
ของซึ่งฉนัดทำหรือหาได้ ในเมืองนั้น ๆ มาใช้ ราช-
การในกรุงเทพ ฯ เมืองแขกมลายูประเทศราช
ยังถวาย "บีโส" (คือโล่ห์ทำด้วยหวายหรือ
เปลือกไม้) มาจนรัชกาลที่ ๕ ที่คิดเห็นว่าเครื่อง
แผง หรืออาจจะเป็นแต่เฉพาะตัวแผงข้าง (เอา
มาประกอบกับอานที่ทำในกรุงเทพ ฯ) เป็นเครื่อง

ราชบรรณาการประเทศราชมณฑลพายัพนั้น เพราะศิลปในเมืองเหล่านั้นแต่ก่อนชอบใช้แบบพม่า ยังมีปรากฏอยู่จนทุกวันนี้มาก เช่นรูปสิงห์บันแถะลายจำหลักเป็นต้น แผงข้างเครื่องม้าเขียนถวดลายที่ชอบทำในพื้นเมืองจึงเป็นลายพม่า ที่ไทยในกรุงเทพ ฯ จะไปถ่ายแบบอะไรของพม่ามาทำในสมัยกรุงธนบุรีหรือกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนรัชกาลที่ ๕ เห็นจะไม่มี ด้วยยังแค้นพม่าทั้งบ้านทั้งเมือง ชวนให้เห็นต่อไปว่าเครื่องม้าที่อะแซหวุ่นกี้ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น แม้เมื่อรัชกาลที่ ๑ ก็น่าจะไม่ได้ ถือว่าเป็นของสำหรับสำคัญอันควรจะเก็บเชิดชูไว้ต่างหาก เครื่องม้าทองคำที่เจ้าคุณ (๑) เห็นในเครื่องราชูปโภคนั้น ฉันนึกว่าเห็นจะเป็นของสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๑ คราวเดียวกับสร้างเครื่องราชูปโภค

(๑) พระยาอนุมานราชธน

๒๕๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อย่างอื่นแทนของเดิมซึ่งสูญเสียเมื่อเสียกรุงศรี-
อยุธยา ฉันเคยเห็นผูกม้าพระที่นั่งจูงตามเสด็จใน
กระบวนแห่พยุหยาตรา แต่ไม่เคยพิจารณาดู
ถ้วนถี่

เรื่องสร้างพระบรมรูปทรงม้า

พระบรมรูปทรงม้านั้นเกิดแต่กรณี ๒ เรื่อง ประกอบกัน กรณีที่ ๑ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะเสด็จไปยุโรปครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลานั้นทรงสร้างถนนราชดำเนินเสร็จแล้ว และได้ดำริสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม ทั้งคิดแผนผังสนามใหญ่เชื่อมถนนราชดำเนินกับบริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้ว กรณีที่ ๒ เวลานั้นยังอีกปีเศษจะถึงอภิลักขิตมงคล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินนับได้ ๔๒ ปี รัชกาลยืนนานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นบรรดาได้ปกครองประเทศ

สยามแต่ปางก่อนทั้งสิ้น กำหนดว่าจะมีการสมโภชเป็นงานใหญ่ ดำรัสสั่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นผู้อำเร็จราชการรักษาพระนครให้ทรงปรึกษากับเสนาบดีคิดกะโครงการพิธีรัชมงคล ว่าจะ ทำอย่างไรเสี่ย แต่ในเวลาเสด็จไม่อยู่แล้วกราบทูลไป อย่ารอไว้ให้เสียเวลา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจึงตรัสให้ปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี มีความเห็นพร้อมกันว่า "การสมโภช" เช่นเมื่อเสด็จกลับจากยุโรปคราวแรกเป็นต้นก็ดี และ "การฉลอง" เช่นเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์ อายุครบ ๑๐๐ ปีเป็นต้นก็ดี ได้ทำมาในรัชกาลที่ ๕ แล้วหลายอย่าง แต่ล้วนเป็นการที่รัฐบาลหรือบุคคลต่างจำพวกช่วยกันทำแทบทั้งนั้น งานฉลองราชสมบัติรัชมงคลครั้งนี้ผิดกับงานอื่นที่ได้เคยทำมาแต่ก่อน ด้วยเป็นมงคล

อนพึงประสบได้ด้วยยากยิ่งนัก ควรให้ผิดกับงานแต่ก่อน ๆ เห็นว่าควรถือเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงปกครองทำนุบำรุงประเทศและประชาชนชาวสยามให้เจริญรุ่งเรือง และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นสุขสำราญมาช้านานกว่าพระมหากษัตริย์แต่ปางก่อน ข้อนี้เป็นหลัก ชักชวนชาวสยามทุกชาติทุกภาษาทั่วพระราชอาณาเขตให้บริจาคทรัพย์ตามกำลัง รวมเงินนั้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นของชาวสยามรายตัว ทั่วหน้าพร้อมใจกันสนองพระเดชพระคุณอย่างที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "ทำขวัญ" แล้วแต่จะทรงใช้สอยเงินนั้นตามพระราชหฤทัย ให้กระทรวงนครบาลเป็นเจ้าหน้าที่บอกบุญในกรุงเทพ ฯ และกระทรวงมหาดไทยบอกบุญตามหัวเมือง กำหนดเป็นข้อสำคัญในการบอกบุญนั้น คือ ๑ อย่าให้เป็นการกะเกณฑ์ อย่างไร แล้วแต่ใจใครสมัครให้เท่าใด แม้เพียง

เป็นจำนวนสตางค์ก็ได้ แต่ ๒ ให้พยายามบอกทั้งเหตุและการที่ทำบุญนั้นให้รู้ทั่วทุกตัวคนบรรดาอยู่ในพระราชอาณาเขต เวลาเมื่อปรึกษากันนั้นมีเสนาบดีบางคนเห็นว่าควรจะสร้างสิ่งอันใดไว้เป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติด้วยสักสิ่ง ๑ แต่ข้อนี้ตกลงกันว่าควรจะรอไว้ลงมติต่อเมื่อรู้เค้าว่าจะได้เงินเฉลิมพระชวัญสักเท่าใดก่อน

ในเวลาเมื่อกำลังบอกบุญอยู่นั้น ได้ทราบข่าวมาแต่ยุโรปว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรวังแวซายในประเทศฝรั่งเศส โปรดพระรูปพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ทรงม้าหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ อันตั้งไว้ในลานข้างหน้าพระราชวัง ทรงปรารภว่า ถ้ามีพระบรมรูปของพระองค์ทรงม้าตั้งไว้ในสนามที่ถนนราชดำเนินต่อกับบริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมจะเป็นสง่างามดี เหมือนเช่นเขามักมีกันตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรป สิบราคา

สร้างพระบรมรูปเช่นนั้นว่าราว ๒๐๐,๐๐๐ บาท ได้ข่าวที่กล่าวมาประจวบเวลากับที่ได้เค้าว่ามีคนยินดีถวายเงินเฉลิมพระชวัญแพร่หลาย จะได้เงินมากที่ประชุมเสนาบดีจึงลงมติ แล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกราบทูลขอถวายพระบรมรูปทรงม้านั้นเป็นของประชาชนชาวสยามสนองพระเดชพระคุณในงานรัชมงคล ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต จึงเกิดมีพระบรมรูปทรงม้าขึ้นด้วยประการฉะนี้ ควรกล่าวเพิ่มเติมต่อไปอีกสักหน่อยว่าเงินเฉลิมพระชวัญครั้งนั้น เมื่อจ่ายใช้ในการสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้ว ยังเหลือตัวเงินอยู่กว่าล้านบาท สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนำขึ้นทูลเกล้าฯถวายตามมติเดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า จะเอาเงินนั้นใช้สถาปนาการอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดประโยชน์แก่ชาวสยามสนองคุณความกตัญญูกตเวทีที่ได้มีต่อพระองค์นั้น

แต่ยังไม่ทันตกลงว่าจะทำอะไร สมเด็จพระบิย—มหาราชเจ้าเสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินการตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้ใช้เงินเฉลิมพระชวัญที่ยังเหลืออยู่นั้นตั้งมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์

เรื่องถวายพระบรมรูปทรงม้า รายการพิธีทั้งคำที่ทูลถวายและพระราชดำรัสตอบมีอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาโดยพิสดาร

อธิบายเรื่องพระบาท

การที่นับถือรอยพระพุทธบาทเป็นเจดียสถาน ดูเหมือนมูลเหตุจะเกิดขึ้นแต่ ๒ คติต่างกัน เป็นคติของชาวมัชฌิมประเทศอย่าง ๑ เป็นคติของชาวลังกาทวีปอย่าง ๑ คติของชาวมัชฌิมประเทศนั้น เดิมถือกันตั้งแต่พุทธกาลว่าไม่ควรสร้างรูปเทวดาหรือมนุษย์ขึ้นไว้เป็นสรวงสักการบูชา แลคตินั้นถือกันมาจนพุทธกาลล่วงร้อยปีจึงได้เลิก เพราะฉะนั้นพระเจดียที่พวกพุทธศาสนิกชนสร้างเมื่อก่อน พ.ศ. ๕๐๐ จึงทำแต่พระสถูปหรือวัตถุต่าง ๆ เป็นเครื่องหมายสำหรับบูชาแทนพระองค์พระพุทธเจ้า

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

รอยพระพุทธบาทเป็นวัตถุอย่าง ๑ ซึ่งชอบทำกันในสมัยนั้น ทำเป็นรอยพระพุทธบาททั้งซ้ายขวาบ้าง ทำเป็นรอยพระพุทธบาทแต่เบื้องขวาบ้าง แต่ฝ่ายพวกที่ถือศาสนาพราหมณ์นั้น ชอบอ้างภูเขาหรือสิ่งอื่นที่เป็นเอง แต่รูปสัณฐานแปลกประหลาด ว่าพระผู้เป็นเจ้าได้บันดาลให้เป็น โดยมีเรื่องตำนานอย่างนั้นๆ เช่นที่เมืองคยามีตำบลหนึ่งไม่ห่างจากตำบลพุทธคยาที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นัก เรียกว่าตำบลคยาศีระ บนเนินเขาตรงนั้นเป็นศิลาดำกลายรูปคนนอน และบนศิลานั้นมีรอยเหมือนรอยเท้าคนอยู่รอย ๑ เขาอธิบายเรื่องตำนานว่า เดิมมียักษ์ร้ายตนหนึ่ง พระวิษณุเทพเจ้าเสด็จลงมาปราบ เมื่อจะฆ่ายักษ์นั้นทรงเหยียบตัวไว้แล้วตัดศีรษะเสีย แล้วบันดาลให้ตัวยักษ์และรอยพระบาทกลายเป็นศิลาปรากฏอยู่ รอยนั้นเรียกกันว่า "วิษณุบาท" นับถือเป็นที่

ศักดิ์สิทธิ์ มีคนไปบูชาเนืองนิจจนบัดนี้ ที่ว่ามาเป็นส่วนคติที่นับถือกันมาในมัชฌิมประเทศ แม้ในบาลีก็หามีปรากฏอ้างว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทประดิษฐานไว้ ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดไม่

ส่วนคติถือกันในลังกาทวีปนั้น เป็นการเกิดขึ้นชั้นหลัง อ้างว่าพระพุทธองค์ได้เหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ ให้เป็นที่สาธุชนสักการบูชา ๕ แห่ง คือที่เขาสุวรรณมาลิกแห่ง๑ ที่เขาสุวรรณบรรพตแห่ง ๑ ที่เขาสุมนกูฏแห่ง ๑ ที่เมืองโยนกบุรีแห่ง ๑ ที่หาดในลำน้ำนัมทานทีแห่ง ๑ มีคาถาคำนมัสการแต่งไว้สำหรับสวดท้ายสวดมนต์อย่างเก่าดังนี้

สุวณฺณมาลิเก สุวณฺณปพฺพเต
สุมนกูเฏ โยนกปุเร

นมุมทาย นทิยา ปญฺจปาทวรํ
อหํ วนฺทามิ ทูรโต.

รอยพระพุทธบาท ๕ รอยที่กล่าวนี้ เดิมชาวเรารู้แห่งแต่รอยที่เขาสุมนกูฏ (เขาที่อังกฤษเรียกว่าอะดัมส์บีก) อันอยู่ในลังกาทวีปแห่งเดียว พวกชาวลังกาอธิบายตำนานมีอยู่ในเรื่องมหาวงศ์ ว่าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จเหาะไปลังกาทวีป ทรงสั่งสอนพวกชาวเกาะนั้นให้เกิดความเลื่อมใสแล้วจะเสด็จกลับคืนไปยังมัชฌิมประเทศ จึงทำปาฏิหาริย์เหยียบรอยพระพุทธบาท (ใหญ่ยาวราว ๗ วา ๑) ประดิษฐานไว้บนยอดเขา สำหรับให้ชาวลังกาบูชาต่างพระองค์ แต่ฝ่ายพวกที่ถือศาสนาพราหมณ์อ้างว่ารอยนั้นเป็นรอยวิษณุบาท ต่างพวกต่างบูชาด้วยความเชื่อต่างกันมาจนทุกวันนี้ ก็ให้เห็นว่าน่าจะเป็นเพราะพวกลังกาเอาคติของพวกที่ถือศาสนาในมัชฌิมประเทศกับคติของ

พวกที่ถือศาสนาพราหมณ์มาระคนปนกัน จึงเกิดคติที่อ้างว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ ฝ่ายพวกที่นับถือพุทธศาสนาตามลัทธิลังกาวงศ์ เช่นไทยเรา และพม่า มอญ แต่ก่อนมาย่อมเชื่อถือคติตามชาวลังกา ก็พากันศรัทธาพยายามไปนมัสการรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏ จนถึงรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓—๒๑๗๑) มีพระภิกษุสงฆ์ไทยพวกหนึ่งออกไปถึงลังกาทวีป จะไปบูชารอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏ พระสงฆ์ลังกาถามว่ารอยพระพุทธบาทที่มีอยู่ ๕ รอยนั้น เขาสุวรรณบรรพตก็อยู่ในสยามประเทศ ไทยไม่ไปบูชารอยพระพุทธบาท ณ ที่นั้นดอกหรือ จึงต้องไปบูชาถึงลังกาทวีป พระภิกษุสงฆ์พวกนั้นนำความมาทูลพระเจ้าทรงธรรม จึงโปรด ฯ ให้ มีตราตั้งหัวเมืองให้เที่ยวตรวจค้นดูตามภูเขาว่าจะมีรอยพระพุทธบาทอยู่ ณ แห่ง

๒๖๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ใดหรือไม่ ครั้งนั้นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีสืบได้ความจากพรานบุณ ว่าครั้งหนึ่งไปได่เนื้อในป่าที่ริมเชิงเขา ยิงถูกเนื้อเจ็บลำบากหนีขึ้นบนไหล่เขาเข้าเชิงไม้ไป พอบัดเดี๋ยวเห็นเนื้อตัวนั้นวิ่งออกจากเชิงไม้ไปเป็นปรกติดังเก่า พรานบุณนึกแปลกใจจึงขึ้นไปดูบนไหล่เขานั้น เห็นมีรอยอยู่ในศิลาเหมือนรูปเท้าคนขนาดยาวสักศอกเศษ และมีน้ำขังอยู่ในนั้น ก็สำคัญว่าเนื้อคงหายบาดแผลเพราะกินน้ำนั้น จึงตักเอามาลองทาตัวดู กรากเกลื้อนที่เป็นอยู่ช้านานก็หายหมด ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีไปตรวจเห็นมีรอยจริงดังพรานบุณว่า จึงบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าทรงธรรมเสด็จออกไปทอดพระเนตร ทรงพระราชดำริว่าคงเป็นรอยพระพุทธบาทตรงตามที่ดังกาบอกมาเป็นแน่แท้ ก็ทรงพระโสมนัสศรัทธาด้วยเห็นว่าเป็นบริโภคเจดีย์เนื่องชิดติดต่อถึงพระพุทธองค์ ประ—

เสริฐกว่าอุเทสิกเจดีย์เช่นพระพุทธรูปและสถูป—เจดีย์ซึ่งเป็นของสร้างขึ้นโดยสมมติ จึงโปรด ฯ ให้สร้างเป็นมหาเจดียสถาน มีพระมณฑปสวมรอยพระพุทธบาท และสังฆารามที่พระภิกษุสงฆ์บริบาล และสร้างบริเวณพระราชนิเวศน์ที่เชิงเขาพระพุทธบาทแห่ง ๑ ที่ท่าเจ้าสนุกริมตำน้ำสักแห่ง ๑ สำหรับประทับเวลาเสด็จไปบูชา แล้วโปรด ฯ ให้ช่างฝรั่ง (ฮอลันดา) ต่องกล้องทำถนนแต่ท่าเรือขึ้นไปจนถึงสุวรรณบรรพต เพื่อให้เป็นทางมหาชนไปมาได้โดยสะดวก และทรงพระราชอุทิศที่โยชน์ ๑ โดยรอบรอยพระพุทธบาทถวายเป็นพุทธบูชา กัปนาผลซึ่งได้เป็นส่วนของหลวงในที่นั้น สำหรับใช้จ่ายในการรักษามหาเจดียสถานที่พระพุทธบาท และโปรด ฯ ให้บรรดาชายฉกรรจ์อันตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตที่ทรงพระราชอุทิศนั้นพ้นจากหน้าที่ราชการอื่น จัดให้

๒๖๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เป็นพวกขุนโขดนข้าพระปฏิบัติรักษาพระพุทธบาท แต่อย่างเดียว ที่บริเวณซึ่งทรงพระราชอุทิศนั้นก็ได้นามว่า เมืองปรันตปะ เรียกกันเป็นสามัญว่า เมืองพระพุทธบาท และเกิดเทศกาลมหาชนขึ้นไปบูชาพระพุทธบาทกลางเดือน ๓ ครั้ง ๑ กลางเดือน ๕ ครั้ง ๑ แต่นั้นมา

แท้จริงรอยพระพุทธบาทอันเป็นที่มหาชนบูชาในประเทศนี้ มีมาก่อนพระเจ้าทรงธรรมแล้วช้านานและมีอยู่หลายแห่ง ทำเป็นรอยพระพุทธบาทขนาดต่างกัน ๕ รอย อุทิศต่อพระพุทธเจ้าทั้ง ๕ พระองค์ เช่นที่เขาในแขวงเมืองเชียงใหม่ก็มี ทำเป็นรอยพระบาททั้งซ้ายขวา เช่นศิลาแผ่นใหญ่ซึ่งเดิมอยู่ใน เมืองชัยนาทเดี๋ยวนี้อยู่ในวัดบวรนิเวศ ฯ และที่เรียกว่า "พระยืน" อยู่ในมณฑปใกล้พระแท่นศิลาอาสน์ก็มี ทำแต่รอยพระพุทธบาทขวาข้างเดียวนั้นมีมาก จะกล่าวถึงแต่แห่งสำคัญ

คือที่พระเจ้าธรรมราชาธิไทกษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วงทรงสร้างไว้บนเขานางทองในแขวงจังหวัดกำแพงเพชร มีอักษรจารึกเป็นรอยสำคัญรอยหนึ่ง อีกรอยหนึ่งจะเป็นผู้ใดสร้างหาปรากฏไม่ เดี๋ยวนี้อยู่ที่วัดพระรูปตรงศาลากลางจังหวัดสุพรรณบุรีข้าม พระบาทรอยนี้จำหลักบนแผ่นกระดานไม้แก่น ด้านหลังจำหลักรูปภาพเรื่องมารวิชัย แต่ตรงที่พระพุทธรูปทำเป็นแท่นพระพุทธอาสน์ หาทำพระพุทธรูปไม่ เป็นเค้าเงื่อนข้อสำคัญแสดงว่ารอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นในประเทศนี้ ขั้นเดิมถือตามคติชาวมัธยมประเทศคือสร้างขึ้นเป็นวัตถุที่บูชาแทนพระพุทธรูป มิได้อ้างว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ เพราะฉะนั้นการที่พบรอยพระพุทธบาทณเขาสุวรรณบรรพต เมื่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมจึงเป็นมูลเหตุให้คนทั้งหลายโดยมาก เกิดเลื่อมใส

๒๖๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ศรัทธา โดยเชื่อมั่นว่า พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาถึงประเทศนี้ ต่อมาก็เกิดเจดีย์สถานที่เชื่อถือกันว่าเป็นพุทธบริโภคขึ้นอีกหลายแห่ง คือพระพุทธฉายและพระแท่นดงรังเป็นต้น แต่มหาชนเลื่อมใสศรัทธาที่พระพุทธบาทยิ่งกว่าเจดีย์สถานแห่งอื่นๆทั้งนั้น แม้พระเจ้าแผ่นดินซึ่งได้เสวยราชย์ณ กรุงศรีอยุธยาต่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมมาก็เสด็จไปทรงสักการบูชาและสมโภชเป็นนิจ บางพระองค์ก็ทรงปฏิสังขรณ์และสถาปนาวัตถุสถานเพิ่มเติม มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓—๒๑๙๘) โปรดฯ ให้แต่งชารทองแดงเป็นที่ประพาส และสร้างพระตำหนักที่ประทับเวลาเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทขึ้นที่ชารทองแดงนั้น ขนานนามว่าตำหนักชารเกษมแห่ง๑ ตกแต่งพระตำหนักที่ท่าเจ้าสนุก (แปลงเป็นเครื่อง

ก่ออิฐถือปูน) แห่ง ๑ และให้ขุดบ่อน้ำทำศาลา รายตามริมถนนหลวง ทางขึ้นพระบาทให้สำหรับให้มหาชนไปมาได้อาศัยทุกระยะ และยังมีของโบราณซึ่งปรากฏอยู่ในบริเวณพระพุทธบาท มีเค้าเงื่อนว่าจะเป็นของสร้างครั้งพระเจ้าปราสาททอง แต่มิได้ลงในหนังสือพระราชพงศาวดารก็อีกหลายสิ่ง คือพระวิหารหลวง และกำแพงแก้วทำด้วยเครื่องศิลาอ่อน รอบขั้นทักษิณพระพุทธบาทเป็นต้น ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙—๒๓๑) ปรากฏว่าโปรด ฯ ให้สร้างถนนเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินตั้งแต่เมืองลพบุรีไปจนถึงเขาสุวรรณบรรพตสาย ๑ ให้สร้างอ่างแก้วและกำแพงกันน้ำตามไหล่เขา ชักน้ำฝนให้ไหลไปลงอ่างแก้ว ขังน้ำไว้ให้มหาชนบริโภคอย่าง ๑ ในรัชกาลสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (พระเจ้าเสือ พ.ศ. ๒๒๕๖—๒๒๕๑) ปรากฏว่าทรงปฏิ—

๒๖๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สังฆราชพระมณฑป (พระมณฑปซึ่งสร้างครั้งพระเจ้าทรงธรรมทำเป็นยอดเดี่ยว สร้างมาได้๗๐ ปีเศษเห็นจะชำรุดทรุดโทรม) โปรด ฯ ให้เปลี่ยนเครื่องบนแปลงเป็นพระมณฑป ๕ ยอด สิ่งอื่นทำนองก็จะปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม เพราะความกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ครั้งนั้นสมเด็จพระสังฆราช (ชื่อแดงโม เป็นชาวเมืองเพชรบุรี ที่เป็นผู้สร้างวัดใหญ่ณเมืองเพชรบุรีนั้น) ขึ้นไปช่วยปฏิสังขรณ์ จึงทรงมอบงานทั้งปวงให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้อำนวยการดังนี้ แต่การปฏิสังขรณ์พระมณฑปครั้งนั้นค้างอยู่ถึงรัชกาล — สมเด็จพระภูมินทราธิบดี (พระเจ้าท้ายสระ พ.ศ. ๒๒๕๑—๒๒๗๕) ทรงปฏิสังขรณ์ต่อมา ให้เอากระจกเงาแผ่นใหญ่ ประดับฝาผนัง ข้างในพระมณฑป และบั้นลายปิดทองประกอบตามแนวที่ต่อกระจก ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวความดังนี้

หอสมุดแห่งชาติ

(เรื่องฝามณฑปพระพุทธบาทนี้ เมื่อพระมงคล—ทิพมุนี มุ่ย วัดจักรวรรดิราชาวาสเป็นเจ้าหน้าที่รักษาพระพุทธบาท ซ่อมฝาผนังข้างในพระมณฑปในรัชกาลพระมงกุฎเกล้าฯ ได้กระเทาะปูนที่โบกฝาผนังออกโบกใหม่ เห็นอิฐที่ก่อผนังเดิมก่อเป็นโค้งแลมีรอยก่ออิฐอุดโค้งนั้นเสียทุกด้าน ข้อนี้น่าสันนิษฐาน ว่าพระมณฑปที่สร้างครั้งพระเจ้าทรงธรรมเห็นจะเป็นมณฑปโถง จะมาก่อแปดงเป็นโค้งเมื่อครั้งทำเครื่องบนใหม่ในรัชกาลพระเจ้าเสือ และมาก่ออุดเป็นฝาขึ้นเมื่อครั้งพระเจ้าท้ายสระทรงปฏิสังขรณ์ต่อมา จึงให้ประดับด้วยกระจกเงา) ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕—๒๓๐๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวแต่ว่าทรงพระราชศรัทธาเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาททุกปี และว่าครั้งหนึ่ง จำเริญ งาช้างต้น พระบรมจักรพาพ ถึงไส้ งา

๒๗๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เกรงช้างจะเป็นอันตราย จึงโปรดฯ ให้ทำเครื่องสดผูกช้างนั้นปล่อย ถวายเป็นพุทธบูชาที่พระพุทธบาทดังนี้ แต่สถานที่ต่างๆ ที่มีอยู่ ณ พระพุทธบาทย่อให้เห็นว่าจะได้ทรงปฏิสังขรณ์ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศอีกครั้งหนึ่ง มิใช่ที่สร้างใหม่เอากันมาเป็นแน่นั้น คือบานประตูพระมณฑป ว่าสร้างเป็นบาน ประดับมุกในครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ทั้ง ๗บาน ความที่แต่งพรรณนาในฉันท์บุณโณวาท (ที่หอพระสมุดฯพิมพ์) ก็พรรณนาสิ่งซึ่งมีอยู่ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศทั้งนั้น

ถึงรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ พ.ศ. ๒๓๐๑—๒๓๑๐) เมื่อพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุงฯ ในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ เดิมพวกจีนที่อยู่ในกรุงฯ อาสาต่อสู้ข้าศึก จึงจัดให้กองจีนตั้งค่ายอยู่ ณ ตำบลคลองสวนพลู ต่อมาจีนพวกนั้นคบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คน คุมกันขึ้นไปยัง

พระพุทธบาท ไปเลิกทองคำที่หุ้มพระมณฑป น้อยอันทรงรอยพระพุทธบาทและ แผ่นเงินที่ปูลาดพื้นพระมณฑป เอามาเป็นอาณาประโยชน์แล้ว เลยเผาพระมณฑปเสีย เพื่อจะให้ความสูญ พระมณฑปพระพุทธบาทก็เป็นอันตรายยับเยิน ถึงครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีคิดการศึก ก็ไม่มีเวลาที่จะได้สร้างพระมณฑปพระพุทธบาทให้คืนดีดังแต่ก่อน มาจนถึงรัชกาลที่๑กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดฯให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จขึ้นไปทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธบาท เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ให้พระยาราชสงครามเป็นนายช่างปรุงเครื่องบนพระมณฑปขนขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวรฯทรงพระราชศรัทธารับแบกตัวลำยองเครื่องบนตัว๑ ทรงพระราชดำเนินตั้งแต่ท่าเรือ

ขึ้นไป จนถึง พระพุทธบาทให้เป็นเยี่ยง อย่างแก่ข้าราชการทั้งนายไพร่ที่ขึ้นไปทำการปฏิสังขรณ์ครั้งนั้น บานมุก ๘ บานพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็โปรด ฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ตามแบบอย่างที่พระเจ้าบรมโกศได้ทรงสร้างไว้ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่ฝาผนังข้างใน (พระมงคลทิพมุนีว่าเมื่อกระเทาะปูนฝาผนังออก เห็นรอยถือปูนผนังเป็น ๓ ชั้น ชั้นแรกถือปูนแล้วทาสีแดง ชั้นที่ ๒ บีดทองทึบ ชั้นที่ ๓ เขียนลายทอง เขียนลายทองนั้นทราบได้แน่ว่าเขียนในรัชกาลที่ ๕ เนื่องต่อการที่เสด็จไปสักการบูชาครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ จึงสันนิษฐานว่าครั้งปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๑เห็นจะ) เป็นแต่ล่องชาด ไม่ได้ค้าดแผ่นกระจกเงาดังแต่ก่อนอีกต่อมา นอกจากพระมณฑปสิ่งอื่นที่ชำรุดทรุดโทรมก็ได้ โปรด ฯ ให้ซ่อมแซมในรัชกาลที่ ๑ ทั่วไป เพราะฉะนั้นในรัชกาลที่ ๒

ของที่ทรงบูรณะเมื่อรัชกาลที่ ๑ ยังบริบูรณ์อยู่จึงไม่ปรากฏว่าได้มีการปฏิสังขรณ์อย่างใดอีก (๑) ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์เครื่องพระมณฑปใหญ่ และมีเหตุไฟเทียนบูชาไหม้ม่านแล้วเลยไหม้พระมณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาท ต้องทำใหม่ และบางที่จะบีดทองฝาผนังในคราวนี้ นอกจากนี้หาได้ทรงสร้างสิ่งใดไม่ กล่าวกันว่าเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเอื้อมใส คำรัสว่าพระพุทธเจ้าได้ประทานพระธรรมเทศนาในหัตถิปโทปมสูตร สัฬยุตตนิกาย มหาวารวรรค (พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่๕หน้า๕๔) ว่าขนาดรอยเท้าสัตว์ทั้งหลายย่อม

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้าได้กล่าวว่า พระมณฑปน้อยไฟไหม้ ได้ทรงสร้างใหม่ในรัชกาลที่๒ นั้นผิดไป มาได้หลักฐานภายหลังว่าไฟไหม้พระมณฑปน้อยต่อรัชกาลที่ ๓

๒๗๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อยู่ในรอยเท้าช้างฉันใด เหมือนกับธรรมทั้งหลายก็ย่อมอยู่ในอัปมาทธรรมดังนี้ ถ้าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทไว้จริงไซร้ก็จะทรงอุปมาว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหลายย่อมอยู่ในรอยเท้าของพระอนาคต เพราะรอยพระพุทธบาทใหญ่โตกว่า๒เท่ารอยเท้าช้าง เล่ากันมาดังนี้ แต่กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ นั้นทรงเลื่อมใสพระพุทธบาทมาก เมื่อเสด็จกลับจากปราบขบถเวียงจันท์ทรงอุทิศถวายเครื่องสูงที่แห่เสด็จในการสงครามคราวนั้นไว้เป็นพุทธบูชา และทรงสร้างพระเจดีย์ตามแบบพระธาตุพนมไว้ด้วยองค์ ๑

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ถึงข้อเท็จจริงในเรื่องตำนานพระพุทธบาทจะเป็นอย่างไรก็ตาม พระพุทธบาทเป็นมหาเจดียสถานอันประชาชนเลื่อมใสศรัทธามากมาแต่โบราณ แม้เป็นอุเทสิกเจดีย์

ก็ควรทำนุบำรุง จึงทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ สิ่งที่ทรงสร้างใหม่ก็มีหลายสิ่ง คือพระมกุฎภัณฑเจดีย์ที่อยู่ใกล้พระมณฑปองค์ ๑ และโปรด ฯ ให้สร้างเครื่องบนพระมณฑปใหญ่และสร้างพระมณฑปน้อย เปลี่ยนของซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ ให้งดงามมั่นคงกว่าเก่า ทั้งให้เปลี่ยนแผ่นเงินปูพื้นพระมณฑปเป็นเสื่อเงิน แลทรงสร้างเทวรูปศิลาที่เขาตกด้วย ในรัชกาลที่ ๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทรงนมัสการพระพุทธบาท และทรงยกยอดพระมณฑปและบรรจุพระบรมธาตุที่ พระมกุฎภัณฑเจดีย์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ๔ ครั้ง เสด็จขึ้นก่อนมีทางรถไฟเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ ครั้ง ๑ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๕ ครั้ง ๑ เมื่อทำ

๒๗๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทางรถไฟแล้วเสด็จพระราชดำเนินอีก ๒ ครั้ง ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวงและซ่อมผนังข้างในพระมณฑปให้เขียนเบื้นลายทองและบันไดนาคทางขึ้นไปพระมณฑปนั้นเดิมเป็นบันไดสาย โปรดฯ ให้สร้างเติมอีกสาย เป็น ๓ สาย และหล่อศีรษะนาคด้วยทองสัมฤทธิ์ที่เชิงบันได เติมของครั้งรัชกาลที่ ๑ ด้วย ต่อมาถึงคอนปลายรัชกาลเครื่องพระมณฑปชำรุดมาก ต้องรื้อของเดิมทำใหม่ทั้งหมด เทวรูปที่เขาตกซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ก็ถูกไฟไหม้หักทำลาย โปรดฯ ให้หล่อใหม่ ให้พระพุฒาจารย์ (มา) วัดจักรวรรดิราชาวาส เมื่อยังเป็นที่พระมงคลทิพมุนี ตำแหน่งผู้รักษาพระพุทธบาท เป็นนายงานทำการจนสำเร็จ ยังแต่จะยกพระจุลมงกุฎเหนือพุ่ม ข้าวบิณฑ์ ยอดพระมณฑป สิ้นรัชกาลเสียก่อน ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้น

ไปยกยอดพระมณฑปเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๖ แล้วโปรดฯ
ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระมณฑปต่อมาจนสำเร็จ
เรื่องตำนานพระพุทธบาทมีดังแสดงมา.
(คัดจากบุณโณวาทคำฉันท์)

NATIONAL LIBRARY

อธิบายว่าด้วยยศเจ้านาย

ยศเจ้านายในราชสกุลมี ๒ ประเภท สกุลยศ คือยศที่เกิดเป็นเจ้านายชั้นใดประเภท ๑ อิสริยยศ คือยศที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาตั้งแต่งในทางราชการประเภท ๑ จะกล่าวอธิบายทีละประเภทเป็นลำดับกันไป

สกุลยศ

สกุลยศของเจ้านายนั้น บรรดาผู้ที่เกิดในราชตระกูลจะเป็นราชบุตร ราชธิดา หรือราชนัดดาก็ตามย่อมเรียกว่า "เจ้า" อันคำว่าเจ้านี้ถือเป็นเกียรติยศของราชตระกูลไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์ ได้พบในหนังสือเก่าใช้เรียกว่าเจ้ามาตั้งแต่ชนชาติ

ไทยยังตั้งประเทศรวมกันอยู่ในแดนจีนทุกวันนี้ข้างฝ่ายใต้ ถ้าประมวลเวลามาจนบัดนี้กว่า ๑๐๐๐ ปี ถึงในบัจจุบันนี้บรรดาชนที่เป็นชาติไทย จะเป็นไทยใหญ่ไทยน้อยอย่างไรก็ตาม ยังใช้คำว่าเจ้าเป็นยศของราชตระกูลอยู่เหมือนกันทั่วไป ต่างกันแต่วิธีที่จัดลำดับเป็นเจ้าขั้นสูงขั้นต่ำ ย่อมจัดตามฉันทิของประเทศไม่เหมือนกัน จะกล่าวแต่ส่วนในสยามประเทศเท่าที่ได้พบในหนังสือเรื่องต่าง ๆ

เจ้าที่สกุลยศเป็นชั้นสูงนั้น เรียกว่าเจ้าฟ้า ที่มาใช้เป็นราชสกุลยศเห็นจะมาแต่คติเดิมของไทยเรียกเทวดาว่าผีฟ้า จึงเรียกเจ้านายของตนว่าเจ้าฟ้า ตรงกับที่เรียกว่าสมมติเทวราช เข้าใจว่าเป็นยศเกิดขึ้นทางเมืองไทยใหญ่ก่อน เรียกแต่เจ้าผู้เป็นพระราชาครองเมืองว่า "เจ้าฟ้า" แต่พวกไทยชาวสยามแต่เดิมเรียกเจ้าผู้ครองเมืองของตนว่า "ขุน" หรือ "ขุนหลวง" หาได้เรียกเจ้าฟ้าไม่

๒๘๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เหล่าเมืองไทยใหญ่ เมืองเชิน และเมืองลอ ก็ยังเรียกเจ้าผู้ครองเมืองว่าเจ้าฟ้ามาจนทุกวันนี้ เช่น เจ้าฟ้าหมอกใหม่ เจ้าฟ้าเชียงตุง เจ้าฟ้าเชียงรุ้ง เป็นต้น ยศเจ้าฟ้าที่ปรากฏขึ้นในประเทศสยามนี้ ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า เมื่อพระเจ้าจันทโชตครองเมืองละโว้ มีเชษฐภคินีทรงนามเจ้าฟ้าแก้วประพาพ พระมเหสีทรงนามเจ้าฟ้าปฏิมาสุดาดวงจันทร์ดังนี้ แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้แต่งหนังสือนั้นในชั้นหลัง เอาคำเจ้าฟ้าเติมลงโดยพลการ ไม่เป็นความจริงในทางพงศาวดาร ความจริงจะเป็นอย่างที่สอบสวนได้ความในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่าพึ่งมียศเจ้าฟ้าปรากฏในสยามประเทศนี้เมื่อ พ. ศ. ๒๑๑๑ ครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเอาแบบยศเมืองประเทศราชไทยใหญ่ที่ขึ้นเมืองหงสาวดี มาตั้งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แต่ยังครองเมือง พิษณุโลกให้เป็นเจ้าฟ้า

สองแคว (คำว่าสองแควเป็นชื่อเดิมของเมืองพิษณุโลก) นามเจ้าฟ้าสองแควนั้นก็ตรงกับว่าพระเจ้าพิษณุโลก เป็นนามตำแหน่งผู้ครองเมืองประเทศราช ต่อนั้นมาจึงปรากฏในหนังสือราชการของไทยที่ใช้คำว่าเจ้าฟ้าเป็นครั้งแรก มีในพระราชกฤษฎีกาของสมเด็จพระเอกาทศรถ อยู่ในกฎหมายลักษณะกบฏศึก ตั้งเมื่อปีมะเส็งจุลศักราช ๙๕๕ (พ.ศ. ๑๑๓๖) ภายหลังสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชหงสาวดีปี ๑ ในพระราชกฤษฎีกานั้นเรียกพระนามสมเด็จพระนเรศวรว่า "สมเด็จบรมบาทบงกชลักษณ์ อัครบุริโสดม บรมหน่อนรา เจ้าฟ้านเรศวร์ เชษฐาธิบดี" ดังนี้ คำเจ้าฟ้าในที่นี้หมายความว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินอีก ที่มาใช้คำเจ้าฟ้าเป็นศุภยศสำหรับพระราชกุมาร ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารมีเป็นครั้งแรกใน

๒๘๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

แผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ เรียกพระราชโอรสว่าเจ้าฟ้าสุทัศน์ เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ ก่อนนั้นขึ้นไปแม้ในกฎมณเฑียรบาลตรงที่กล่าวถึงศักดิราชกุมาร ก็มิได้ปรากฏคำเจ้าฟ้า ต่อขึ้นหลังเห็นจะตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง จึงได้มีเป็นพระราชกำหนดแน่นอนว่า พระราชโอรสธิดาที่พระมารดาเป็นเจ้า มีราชศักดิยศเป็นเจ้าฟ้า เจ้าฟ้ายังมีอีกชั้นหนึ่งซึ่งเป็นพระราชนัดดา คือถ้าพระมารดาเป็นเจ้าฟ้า พระโอรสธิดาก็เป็นเจ้าฟ้าตามอย่างพระมารดา เจ้าฟ้าชั้นนปรากฏครั้งแรกในหนังสือพงศาวดารครั้งแผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ คือเจ้าฟ้าหญิงสังวาลย์และเจ้าฟ้าชายจีดพระบิดาทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าแก้ว ถูกเธอในสมเด็จพระเพทราชา เจ้าฟ้าเทพราชธิดาของพระเจ้าท้ายสระเป็นพระมารดา ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่-

หัวก็เป็นเจ้าฟ้าราชนัดดามาแต่เสด็จสมภพในรัช-กาลที่ ๑ เพราะสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์พระบรมราชชนนีเป็นเจ้าฟ้า

ศักดิ์เจ้าฟ้าต่างกันเป็น ๒ ชั้น ชั้นที่ ๑ เจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาเป็นพระอัครมเหสีหรือเป็นราชธิดาเรียกกันว่า "ทูลกระหม่อม" ชั้นที่ ๒ เจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาทรงศักดิ์รองลงมาเรียกกันว่า "สมเด็จ" จะเรียกอย่างนี้มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาหรือมาเรียกกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ไม่ทราบแน่ แต่อาศัยหลักในกฎมณเฑียรบาล ดังจะแสดงในตอนว่าด้วยอิสริยยศต่อไปข้างหน้า

ราชสกุลยศรองแต่เจ้าฟ้าลงมาเป็น "พระองค์เจ้า" พระองค์เจ้ามี ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ คือพระราชบุตรพระราชธิดาอันเกิดด้วยพระสนม ตรงกับที่เรียกในกฎมณเฑียรบาลว่าพระเยาวราช ชั้นที่ ๒ รองลงมาคือพระราชนัดดาซึ่งพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าและพระ

๒๘๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

มารดาเป็นเจ้า [๑] พระโอรสธิดาของพระมหาอุปราช (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้) ก็นับในพระองค์เจ้าชั้น ๒ พระองค์เจ้าชั้นที่ ๓ คือพระราชนัดดาซึ่งพระบิดาและพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าด้วยกัน หรือพระบิดาเป็นเจ้าพ้าชั้นที่ ๑ แต่มารดามิได้เป็นเจ้า

ราชสกุลยศรองแต่พระองค์เจ้าลงมาเป็นหม่อมเจ้า คือพระโอรสธิดาของเจ้าพ้าและพระองค์เจ้าโดยสกุลยศ (เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาแม้พระโอรสธิดาพระมหาอุปราช ถ้ามารดามิได้เป็นเจ้าก็เป็นแต่เพียงหม่อมเจ้า เช่นหม่อมเจ้าอาทิตย์ ในกรมพระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ (เจ้าพ้ากุ้ง) ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ เป็นตัวอย่างมีปรากฏอยู่ในคำจารึก)

ราชสกุลยศชั้นรองหม่อมเจ้าลงมาเป็นหม่อม

---

(๑) ที่โปรดฯ ให้นับศักดิ์พระอัครชายาของเจ้าพ้าเสมอเป็นเจ้าเป็นพิเศษก็มีบ้าง

ราชวงศ์ คือโอรสธิดาพระองค์เจ้าตั้ง (ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) และโอรสธิดาของหม่อมเจ้า

อันราชสกุลยศซึ่งเรียกว่าหม่อมราชวงศ์ในทำเนียบศักดินาพลเรือนก็มี แต่สงสัยว่าจะเป็นของเติมเข้าใหม่ เพราะคำว่าหม่อมราชวงศ์พึ่งใช้ในราชการเมื่อรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก่อนนั้นเรียกกันว่า เจ้าบ้าง คุณบ้าง ครั้งกรุงศรีอยุธยาจะเรียกว่ากระไรไม่ปรากฏ ราชสกุลยศชั้นรองหม่อมราชวงศ์ลงมาเรียกว่าหม่อมหลวง คือโอรสธิดาของหม่อมราชวงศ์ ราชสกุลยศนับเพียงชั้นหม่อมหลวงเป็นที่สุด

อันคำว่าหม่อมหลวงมีในประกาศรัชกาลที่ ๔ ออกเมื่อปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖ (พ.ศ. ๒๔๐๗) ว่า "หม่อมราชวงศ์ที่ในข้าราชการเรียกว่าหม่อมหลวง ที่ไพร่ก็เรียกว่าเจ้า" ดังนี้ ดูเหมือนเดิมจะนับว่าหม่อมหลวงเป็นชั้นเดียวกับหม่อมราชวงศ์

ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงโปรด ฯ ให้ถอดลงมาใช้เรียกบุตรหม่อมราชวงศ์เป็นระเบียบสืบมาจนบัดนี้

อิสริยยศ

ส่วนอิสริยยศ คือยศที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาเจ้านายให้มีศักดิ์สูงขึ้นนั้น ขั้นสูงสุดคือพระราชกุมารผู้ที่จะรับรัชทายาทสืบพระวงศ์ ในกฎมณเฑียรบาลซึ่งตั้งในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๑ บัญญัติว่า "พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระอัครมเหสี (มเหสี) เป็นสมเด็จหน่อพุทธเจ้า พระราชกุมารอันเกิดแต่แม่หยั่วเมืองเป็นพระมหาอุปราช" ที่กล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาลดังนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระราชกุมารซึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะทรงสถาปนาให้เป็นรัช-ทายาทนั้น แม้พระมารดาเป็นอัครมเหสี ให้มีพระยศเรียกว่าสมเด็จหน่อพุทธเจ้า ถ้าพระราชกุมารที่จะเป็นผู้รับรัชทายาท พระมารดามียศต่ำ

กว่าพระอัครมเหสีลงมาเป็นแต่เพียงแม่หยั่วเมืองไซร้ ให้มีพระยศเรียกเพียงว่าพระมหาอุปราช ข้าพเจ้าเข้าใจดังกล่าวนี้ เพราะพระอัครมเหสีและแม่หยั่วเมือง อาจมีพระราชกุมาร หลายพระองค์ พระราชกุมารจะเป็นสมเด็จหน่อพุทธเจ้าหรือพระมหาอุปราชทุกพระองค์ไม่ได้อยู่เอง ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร พระราชกุมารที่เรียกว่าสมเด็จหน่อพุทธเจ้ามีแต่พระองค์เดียว คือ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร ซึ่งเป็นรัชทายาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แต่ชั้นหลังมาพระราชกุมารที่จะรับรัชทายาทเรียกแต่ว่าพระมหาอุปราชทั้งนั้น พระนามสมเด็จหน่อพุทธเจ้าจะเลิกใช้แต่เมื่อใดและเพราะเหตุใดหาปรากฏไม่

อิสริยยศสำหรับราชตระกูลรองแต่พระมหาอุปราชลงมา พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาให้มีพระ

๒๘๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นามขึ้นด้วยคำว่า "พระ" สันนิษฐานว่าจะเอาแบบของขอมมาอนุโลมใช้เป็นราชประเพณีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย มีตัวอย่างอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามกำแหงมหาราชว่า เมื่อยังเป็นถูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ อยู่ มีความชอบชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด พระราชบิดาสถาปนาให้มีพระนามว่า "พระรามกำแหง" ดังนี้ อิสริยยศขึ้นพระนามว่า "พระ" ยังใช้มาในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีปรากฏหลายพระนาม คือ

๑. พระราเมศวร เคยมีสี่พระองค์ คือในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระองค์ ๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรพระองค์ ๑ (แต่เพราะหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นตามอิสริยยศเดิมว่า พระราเมศวร จึงเรียกพระราชโอรสซึ่งได้รับรัชทายาทว่า พระรามราชา ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่า ที่จริงเป็นตำแหน่ง

พระราเมศวรนั้นเอง) แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ องค์ ๑ แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิองค์ ๑ ถูกเชอที่ยกขึ้นเป็นพระราเมศวรด้วน แต่เป็นถูกเชอพระองค์ใหญ่อยู่ในที่รับรัชทายาท ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระนาม ๑ ซึ่งสำหรับตั้งผู้รับรัชทายาท

๒. พระนเรศวร มีแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระองค์เดียว จดหมายเหตุของโปจุเกตว่า ราษฎรเรียกกันว่าเจ้าดำ (คู่กับเจ้าขาว คือสมเด็จพระเอกาทศรถ) น่าเข้าใจว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะเรียกกันว่าพระองค์ดำมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ พึงมาอภิเษกเป็นพระนเรศวร (อันเทียบด้วยพระนามพระราเมศวรนั้นเอง) เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ครองกรุงศรีอยุธยา

๓. พระมหินทร์ มีในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์เดียว (เห็นจะแปลงจากพระนามอินทราชา เหตุที่แปลงนั้นจะเห็นได้ในอธิบายต่อไปข้างหน้า)

๔. พระเอกาทศรถ (ที่ใช้เป็นนามพระเจ้าถูกยาเชย) มีในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระองค์เดียว

๕. พระอาทิตยวงศ์ มีในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑ ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมพระองค์ ๑

๖. พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ (ซึ่งเข้าใจว่าเทียบด้วยพระอาทิตยวงศ์นั่นเอง) มีในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองพระองค์ ๑

๗. พระศรีศิลป์ มี ๓ พระองค์คือ ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชพระองค์ ๑ เป็นพระนามเดิมของพระเจ้าทรงธรรม (ซึ่งเป็นข้อสันนิษ-

ฐานของผู้ศึกษาพงศาวดาร ว่าเป็นพระนามยศเมื่อก่อนทรงผนวช เพราะเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) พระองค์ ๑ ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมมีพระศรีศิลป์อีกพระองค์ ๑

๘. พระศรีเสาวราช มี ๒ พระองค์ คือ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์๑ ปรากฏพระนามนี้ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรอีกพระองค์ ๑

๙. พระเชษฐาธิราชกุมาร มี ๒ พระองค์ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์๑ ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมพระองค์ ๑

๑๐. พระรัษฎาธิราชกุมาร มีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรพระองค์เดียว

๑๑. พระนารายณ์ราชกุมาร หรือสุรินทรราชกุมาร ปรากฏเป็น ๒ นัยอยู่ คือ พระนามของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อยังเป็นถูกเชอ

๒๘๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

พระนามยศของเจ้านายครั้งกรุงศรีอยุธยายังมีอีกประเภท ๑ ซึ่งลงท้ายพระนามว่าราชา คือ

๑๒. พระบรมราชา มี ๓ พระองค์ ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระองค์ ๑ แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์ ๑ แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑

๑๓. พระอินทราชา มี ๔ หรือ ๕ พระองค์ คือ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ พระองค์ ๑ (หรือ ๒ พระองค์) ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์ ๑ ในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองพระองค์ ๑

๑๔. พระไชยราชา มีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรพระองค์เดียว

๑๕. พระเทียรราชา มีในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชพระองค์เดียว

๑๖. พระมหาธรรมราชา มีในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์ ๑ (หนังสือพระราชพงศาวดารว่า มีในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรอีกพระองค์ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าไม่เชื่อว่ามีจริง)

๑๗. พระศรีสุธรรมราชา มีในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองพระองค์ ๑ (เห็นจะแปลงมาจากพระมหาธรรมราชานั่นเอง)

พระนามเจ้านายที่ลงท้ายว่าราชานั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะเป็นพระนามสำหรับเจ้านายที่ทรงตั้งให้ไปปกครองหัวเมืองที่เป็นประเทศราช จึงลงท้ายพระนามว่าราชา มีตัวอย่างดังพระบรมราชาได้ครองเมืองสุพรรณบุรีพระองค์ ๑ ครองเมืองพิษณุโลกพระองค์ ๑ พระอินทราชาครองเมืองสุพรรณบุรี ๒ พระองค์ พระมหาธรรมราชา (เอาอย่างนามพระเจ้ากรุงสุโขทัยแต่ก่อน) ตั้งไปครองเมืองพิษณุโลก แต่ที่เป็นตัวอย่างชัด

๒๔๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เจนดนน คือ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เดิมเมื่ออยู่กรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า พระอาทิตยวงศ์ชั้นหนึ่งแล้ว เมื่อจะขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกจึงได้เป็นพระบรมราชา เจ้านายครองเมืองที่ไม่มีพระนามว่าราชาลงท้าย มีแต่ที่เป็นรัชทายาท คือ พระราเมศวร และพระนเรศวร ด้วยสังเกตเห็นดังนี้ จึงเข้าใจว่าพระนามที่ลงท้ายว่าราชาจะเป็นตำแหน่งสำหรับเจ้าครองเมือง แต่ตามการที่เป็นจริงดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร เจ้านายที่มีนามว่าราชาอยู่ท้าย ไม่ได้ไปครองเมืองทุกองค์ เช่น พระเทียรราชา พระศรีสุธรรมราชา ก็ไม่ปรากฏว่าได้ออกไปครองเมือง

ยังมีพระนามเจ้านายอีกประเภท ๑ ที่เรียกในพระราชพงศาวดารว่าเจ้าทองฉันก็ดี พระแก้วฟ้าหรือพระยอดฟ้าก็ดี ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นพระ

นามก่อนสถาปนาพระเกียรติยศเหมือนอย่าง (เจ้าฟ้า) พระชวัญแดะ (เจ้าฟ้า) พระตรัสน้อยในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

ประเพณีที่สถาปนาเกียรติยศเจ้านายให้มีพระนามขึ้นว่า "พระ" เช่นกล่าวมานี้ ที่เป็นพระองค์หญิงก็มี ปรากฏในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิคือพระสุริโยทัยพระองค์ ๑ พระวิสุทธิกษัตรีย์พระองค์ ๑ พระเทพกษัตรีย์พระองค์ ๑ (อีก ๒ พระนามที่เรียกว่า พระสวัสดิราชและพระแก้วฟ้าในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเหมือนกันนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าผู้จดหนังสือจะหลงเอาคำพระ มาใช้ในที่ซึ่งควรใช้คำเจ้า)

พระนามเจ้านายที่ปรากฏมาในพระราชพงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยา มีประหลาดน่าสังเกตอยู่ ๒ พระนาม ที่เรียกว่าเจ้าแก้วและเจ้าไทย ๒ พระนามนี้ เห็นจะเป็นนามตำแหน่ง มิใช่นามเฉพาะ

พระองค์ แต่จะเป็นตำแหน่งอย่างไร และเป็นเจ้านายชั้นใด คิดยังไม่เห็น มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เรียกว่าเจ้าแก้ว เจ้าไทย ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เมื่อไปตีกรุงกัมพูชาได้ ว่าได้ตัวพระยาแก้ว พระยาไทย(เขมร)เข้ามาด้วย แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารชั้นหลังเขียน "พระองค์" แทน "เจ้า" มีพระองค์แก้วต่อมาในพระราชพงศาวดารอีกหลายพระองค์ ส่วนพระองค์ไทยนั้นหายไป เปลี่ยนเป็นพระองค์ทองปรากฏครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ว่าตั้งให้ขึ้นไปว่าราชการเมืองพิไชยพระองค์ ๑

ประเพณีเรียกพระนามเจ้านายเป็นกรมต่างๆ อย่างทุกวันนี้ เพิ่งปรากฏขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตั้งแต่ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ เป็นเจ้ากรม

หลวงโยธาทิพ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงสุดาวดี เป็นเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ เป็นแรกที่มีอิสริยยศเจ้านายเรียกพระนามตามกรม แล้วใช้เป็นแบบแผนแต่นั้นสืบมา เหตุใดจึงได้เกิดวิธีตั้งเจ้านายขึ้นพระนามว่าพระ เปลี่ยนใช้พระนามตามกรม ไม่ปรากฏอธิบายไว้ในหนังสือเก่าชัดเจน แต่ดูเหมือนจะพอสันนิษฐานเหตุได้ด้วยปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น มีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าพี่น้องยาเธอ ตั้งแต่เจ้าฟ้าไชยเป็นต้น ตลอดจนพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ พี่น้องยาเธอที่ได้มีอิสริยยศ เชื่อได้ว่าได้มีมาแต่แผ่นดินพระเจ้าปราสาททองแล้ว ที่ยังไม่ได้สถาปนาอิสริยยศมีเจ้าฟ้าอภัยทศเป็นต้น ก็มิได้ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงยกย่องอย่างใด นับว่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชงดการ

๒๔๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สถาปนาอิสริยยศเจ้านายชั้นสูงที่เป็นพระองค์ชาย ตลอดรัชกาล มีเนื้อความปรากฏในหนังสือมองซิเออร์ลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศส แต่งเรื่องเมืองไทย ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวไว้แห่งหนึ่งว่า สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงยกย่องพระราชธิดาให้มีข้าคนเป็นบริวาร และมีเมืองส่วยขึ้นเท่ากับเกียรติยศพระอัครมเหสี เนื้อความดังปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร และในหนังสือของมองซิเออร์ลาลูแบร์ที่กล่าวนี้เป็นเค้าให้สันนิษฐานว่า ที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ทรงตั้งกรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพนั้น ที่จริงมิใช่การสถาปนาอิสริยยศอย่างเราเข้าใจกันทุกวันนี้ ด้วยราชประเพณีเก่าก่อนนั้น แม้เจ้านายพระองค์หญิงเมื่อสถาปนาอิสริยยศให้สูงขึ้น ก็มีพระนามขึ้นว่าพระเหมือนกับพระองค์ชาย มีตัวอย่างเช่นพระสุริโยทัย พระ

เทพกษัตริย์ พระวิสุทธิกษัตริย์ ในแผ่นดินสม
เด็จพระมหาจักรพรรดิ ปรากฏ อยู่ในหนังสือ พระ
ราชพงศาวดาร การที่สมเด็จพระนารายณ์มหา
ราชทรงตั้งกรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธา-
เทพนั้น ความจริงคือโปรด ฯ ให้รวมคนเข้าสัง-
กัดหมวดหมู่ตั้งขึ้นเป็นกรมใหม่ ๒ กรม ให้เจ้า
กรมเป็นหลวง มีชื่อว่าหลวงโยธาทิพกรม ๑ หลวง
โยธาเทพกรม ๑ กรมหลวงโยธาทิพให้ขึ้นในสม
เด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ กรม
หลวงโยธาเทพให้ขึ้นในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้า
ฟ้าสุดาวดี คนทั้งหลายจึงเรียกพระนามสมเด็จ
พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์นั้นว่า "เจ้ากรมหลวง
โยธาทิพ" เรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอว่า "เจ้า
กรมหลวงโยธาเทพ" หมายความว่าผู้เป็นเจ้าของ
กรมโยธาทิพและกรมโยธาเทพ ไม่ใช่เป็นนาม
ส่วนพระองค์ ความข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจุล-

๓๐๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์ ด้วยเหตุนี้จึงเจ้ากรมจึงเหมือนกับพระนามเจ้าต่างกรมมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ซึ่งเป็นพยานให้พิจารณาเห็นได้ว่า พระนามที่เรียกเจ้านายนั้นเป็นนามกรม มิใช่เป็นพระนามเจ้า ประเพณีเดิมที่สถาปนาเป็นพระราเมศวรและพระบรมราชาเป็นต้น เป็นอันเลิกมาตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ข้อนี้จึงเห็นด้วยเมื่อถึงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ทรงประพฤติตามแบบแผนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสืบมา แต่มูลเหตุในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาผิดกับครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ด้วยเปลี่ยนราชวงศ์จำต้องสถาปนาอิสริยยศเจ้านายในราชวงศ์ใหม่ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าทำนองสมเด็จพระเพทราชามีพระราชประสงค์จะเลิกประเพณีที่เรียกในกฎ

มณเฑียรบาลว่า "กินเมือง" คือมีเมืองส่วยขึ้นในพระองค์เจ้านาย จึงเปลี่ยนเป็นตั้งกรมขึ้นให้บังคับบัญชาอยู่ในราชธานี ก็เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชานั้นทรงตั้งหลวงสรศักดิ์พระราชโอรสเป็นพระพระมหาอุปราชแต่ให้ พระมหาอุปราชเสด็จอยู่ที่วังจันทร์เกษมซึ่ง (สันนิษฐานว่า) สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรด ฯ ให้เปลี่ยนนามให้ศักดิ์สูงขึ้นเสมอพระราชวังหลวง เรียกว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" จึงเลยเอาชื่อวังนั้นเป็นชื่อเรียกรวมบรรดาข้าราชการที่ขึ้นในพระมหาอุปราชว่า "กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" นามนี้ก็เป็นหมวดหมู่ของข้าราชการที่ขึ้นในพระมหาอุปราช และยังมีอีกตำแหน่ง ๑ ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ที่เดียวในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา คือเมื่อทรงตั้งนายจบศประสิทธิศิลป์ ทรงบาศขวา ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติ ให้เป็นเจ้ามียศยิ่งศักดิ์ขึ้นสูงรองแต่พระ

มหาอุปราชลงมา และให้ไปอยู่ที่วังหลัง เรียกนามวังหลังว่า "พระราชวังบวรสถานพิมุข" ก็เอานามนี้ใช้เป็นนามกรมของข้าราชการที่ตั้งขึ้นในวังหลังว่า "กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข" โดยทำนองเดียวกับข้าราชการที่ตั้งขึ้นในพระมหาอุปราช นอกจากนั้นจะทรงยกย่องเจ้านายพระองค์ใด ก็ให้ตั้งกรมและเรียกพระนามตามกรมตามแบบในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงเลยเป็นแบบตั้งเจ้านายต่างกรมสืบต่อมาด้วยประการฉะนี้ ในหนังสือราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดลงมาจนรัชกาลที่ ๓ เมื่อออกพระนามเจ้านายต่างกรมยังใช้คำว่า "เจ้า" ก่อนมิได้ขึ้นคำว่ากรม ยกตัวอย่างดังในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ไทยทำกับอังกฤษเมื่อรัชกาลที่ ๒ ยังเขียนว่า "ได้ตรวจสัญญานั้นหน้าพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์" ไม่

ได้เรียกพระนามกรมหมื่นสุรินทรรักษ์อย่างทุกวันนี้

เจ้านายครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่เรียกพระนามตามกรม

แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

๑. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ กรมหลวงโยธาทิพ

๒. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ

แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

๑. พระเจ้าสรศักดิ์ ราชโอรส (คือ สมเด็จพระเจ้าเสือ) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

๒. นายจบคชประสิทธิศิลป์ ทรงบาศขวา กรมช้าง (ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติ) กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

๓. พระองค์เจ้าหญิงแก้ว พระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เจ้าจอมมารดาเปี่ยน ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ พระสนมเอก พระน้องนางของสมเด็จพระเพทราชา ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาจึงยกพระองค์เจ้าแก้วขึ้นเป็นเจ้าฟ้า และเป็นกรมขุนเสนาบริรักษ์

แผ่นดินพระเจ้าเสือ

๑. พระมเหสีกลางของสมเด็จพระเพทราชา ซึ่งเป็นพระราชมารดาเลี้ยง และได้ทรงทนุบำรุงมาแต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นกรมพระเทพามาตย์

๒. เจ้าฟ้าเพชร ราชโอรสพระองค์ใหญ่ (คือพระเจ้าท้ายสระ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

๓. เจ้าฟ้าพร ราชโอรส เป็นพระบัณฑูรน้อย แต่ไม่ปรากฏนามกรม

แผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ

๑. เจ้าฟ้าพร สมเด็จพระอนุชาธิราช (คือพระเจ้าบรมโกศ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

๒. เจ้าท้าวทองสุก พระราชชายาเดิม ยกเป็นพระอัครมเหสี มีกรมเป็นกรมหลวงราชานุรักษ์

๓. เจ้าฟ้านเรนทร์ ราชโอรส เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์

แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ

๑. พระองค์ขาว พระราชชายาเดิมยกเป็นพระมเหสีขวา มีกรมเป็นกรมหลวงอภัยนุชิต

๒. พระองค์พลับ พระราชชายาเดิม ยกเป็นพระมเหสีซ้าย มีกรมเป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี

๓. เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ พระราชโอรส (คือ

เจ้าฟ้ากุ้ง) เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ ภายหลังได้เลื่อนเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

๔. เจ้าฟ้าเอกทัศ ราชโอรส (คือพระเจ้าสุริยามรินทร์) เป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี

๕. เจ้าฟ้าอุทุมพร (คือเจ้าฟ้าตอกมะเดื่อ ราชโอรสที่ปรากฏพระนามว่า พระเจ้าอุทุมพรราชา หรือขุนหลวงหาวัด) เป็นกรมขุนพรพินิต

๖. เจ้าฟ้าบรม พระราชบิดา เป็นกรมขุนเสนีนุรักษ์

๗. เจ้าฟ้าน่วม พระราชบิดา ซึ่งพระราชทานให้เป็นพระชายา กรมพระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ เป็นกรมขุนพิศาลเสน่ห์ (ในหนังสือพระราชพงศาวดารเขียนว่า ยี่สานเสน่ห์ เห็นจะผิด)

๘. เจ้าฟ้าจีด ซึ่งพระองค์เจ้าแก้ว พระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระเพทราชาเป็นพระบิดา เจ้าฟ้าเทพ

พระราชชิดาในพระเจ้าท้ายสระ เป็นพระมารดา ปรากฏในหนังสือบางฉบับว่าเป็นกรมขุนสุรินทรสงคราม

๙. พระองค์เจ้าแขก พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ

๑๐. พระองค์เจ้ามังคุด พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นกรมหมื่นจิตรสุนทร

๑๑. พระองค์เจ้ารถ พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพ

๑๒. พระองค์เจ้าปาน พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นกรมหมื่นเสพภักดี

๑๓. มีพระนามเจ้าต่างกรมปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาอกองค์หนึ่ง ทราบไม่ได้แน่ว่าใคร ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเป็นเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ราชนิกุล ที่มีความชอบครั้ง

๓๐๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าเสือนั้น เป็นกรมหมื่นอินทรภักดี

แผ่นดินพระเจ้าสุริยามรินทร์

๑. เลื่อนกรมหลวงพิพิธมนตรี สมเด็จพระราชชนนี เป็นกรมพระเทพามาตย์

๒. ในคำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับพม่า ว่าทรงตั้งพระองค์เจ้าแมงเม่า พระอัครมเหสี เป็นกรมขุนวิมลภักดี

๓. หม่อมเจ้าอาทิตย์ ในกรมพระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ เป็นกรมหมื่นพิทักษ์ภูเบศร

เจ้านายต่างกรมครั้งกรุงธนบุรี

๑. พระราชชนนี เป็นกรมพระเทพามาตย์

๒. พระมเหสีเดิม เป็นกรมหลวงบาทบริจาริกา

๓. พระญาติวงศ์ไม่ทราบว่าชั้นใด เป็นกรม

ขุนอินทรพิทักษ์ (พระองค์ที่ ๑ เข้าใจว่าอยู่ไม่ช้าก็สิ้นพระชนม์)

๔. สมเด็จพระเจ้าตากยาเธอ เจ้าฟ้าจุ้ย เป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ (พระองค์ที่ ๒)

๕. เจ้าบุญมีหลานเธอซึ่งเป็นเจ้ารามลักษณ์ตำแหน่งราชนิกุลอยู่ก่อนแล้ว เป็นกรมขุนอนุรักษ์สงคราม

๖. เจ้าบุญจันทร์ หลานเธอ เป็นกรมขุนรามภูเบศร

อิสริยยศเจ้านายต่างกรมครั้งกรุงศรีอยุธยาและครั้งกรุงธนบุรี พึงเห็นได้ในบัญชีที่แสดงมาว่ามี ๔ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ กรมพระ เป็นอิสริยยศสำหรับสมเด็จพระพันปีหลวง พระมหาอุปราชและวังหลัง

ชั้นที่ ๒ กรมหลวง เป็นอิสริยศสำหรับพระมเหสี (นอกจากพระมเหสีแต่ในแผ่นดินสมเด็จ

พระนารายณ์) ประหลาดอยู่อย่างหนึ่ง กรม—หลวงมีแต่พระองค์หญิง

ชั้นที่ ๓ กรมขุน เป็นอิสริยยศสำหรับเจ้าฟ้าราชกุมาร

ชั้นที่ ๔ กรมหมื่น เป็นอิสริยยศสำหรับพระองค์เจ้า

มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนาพระอิสริยยศเจ้านายในพระราชวงศ์ ก็ทรงตั้งเป็นต่างกรมตามชั้นยศซึ่งบัญญัติมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีผิดกันตามพฤติการณ์บ้างเล็กน้อย คือ

๑. กรมพระ ทรงตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตามแบบเดิม แต่ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์เป็นกรมพระ เทียบด้วยกรม

พระเทพามาตย์พระราชชนนีแต่โบราณ (๑)

๒. กรมหลวง ทรงตั้งเจ้าฟ้า (ที่เป็นชั้นใหญ่) ทั้งพระองค์ชายพระองค์หญิง

๓. กรมขุน ทรงตั้งเจ้าฟ้า (ที่เป็นชั้นเด็ก) แล้วจึงเลื่อนเป็นกรมหลวง พระองค์เจ้าที่เป็นกรมหมื่นแล้วเลื่อนเป็นกรมขุนก็มี

๔. กรมหมื่น ทรงตั้งพระองค์เจ้าในรัชกาลที่ ๒ ทรงตั้งและเลื่อนอิสริยยศเจ้านายต่างกรม อนุโลมตามระเบียบแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๑ แก้ไขแต่กรมของสมเด็จพระบรมราชชนนีให้เรียกว่า "กรมสมเด็จพระ"

ถึงรัชกาลที่ ๓ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าเป็นได้จนกรมหลวง ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งพระ

---

(๑) เจ้ากรมของสมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่เป็นพระยาเทพสุดาวดี แต่หาทรงตั้งเป็นส่วนตัวเจ้ากรมคนนั้นไม่เหมือนอย่างในรัชกาลที่๕ ทรงตั้งเจ้ากรมของกรมพระพิพิธโภคภูเบนทรเป็นพระยา แต่อิสริยยศชั้นกรมพระยายังหามีไม่

๓๑๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

องค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่เป็น "กรมสมเด็จพระ" เป็นชั้นสูงพิเศษขึ้นอีกชั้น ๑ และโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าเป็นได้ จนสมเด็จกรมพระ อิสริยยศต่างกรมทุกชั้นจึงเป็นได้ทั้งเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า ผิดกันแต่เจ้าฟ้าแรกรับกรมเป็นกรมขุน พระองค์เจ้าแรกรับกรมเป็นกรมหมื่นเป็นปรกติ

ราช อิสริยยศชั้นรองต่างกรมถึงมาเป็นพระองค์เจ้าเรียกกันว่า "พระองค์เจ้าตั้ง" คือทรงสถาปนาหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า และอาจได้เลื่อนขึ้นเป็น กรมหมื่น กรมขุน และกรมหลวง เป็นที่สุด แต่โอรสธิดาคงเป็นหม่อมราชวงศ์อยู่ตามสกุลศักดิ์ เพราะฉะนั้นยศพระองค์เจ้าตั้งจึงนับเป็นอิสริยยศ

อิสริยยศรองแต่ชั้นพระองค์เจ้าตั้งถึงมา ถึงหม่อมราชนิกุลเป็นชั้นที่สุด ในทำเนียบศักดินาครั้งกรุงศรีอยุธยาเรียกว่า "เจ้า" เช่นเจ้ารามราฆพ

เจ้าทศเทพ เจ้าเทวาธิราชเป็นต้น แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา (ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ใช้คำ "พระ" เพิ่มเข้าอีกคำ๑ คือเจ้าพระพิชัยสุรินทร) ดังนี้ (๑) สันนิษฐานว่าเมื่อโชยศต่างกรมแล้ว เห็นจะเลื่อนคำ "พระ" มาใช้ในนามราชนิกุล และตัดคำเจ้าออกเสียตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งราชนิกุลในกรุงรัตนโกสินทร์ จึงโปรด ฯ ให้ใช้แต่คำ "พระ" นำชื่อ เช่น พระภาราชสุริยวงศ์ พระอนุรุทเทวา พระราชานุวงศ์ เป็นต้น ถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงตั้งโอรสพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ให้เป็นพระพงศ์นรินทร์ พระอินทรอภัย อยู่ในตำแหน่งราชนิกุลสืบมา จนถึงรัชกาลที่๔ พระบาท

(๑) นามพระยาชัยสุรินทรและพระชัยสุรินทร มาแต่นามเจ้าราชนิกุลที่กล่าวนี้ ทรงตั้งแต่ราชนิกุลทั้งนั้น

๓๑๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯให้เปลี่ยนคำ "พระ" ใช้คำ "หม่อม" แทน เป็นหม่อมราโชทัย หม่อมเทวาธิราช เป็นต้น.

(คัดจากเรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย)

NATIONAL LIBRARY

ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ

ความจริงในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พึงมีไทยเรียนรู้ภาษาอังกฤษมาไม่ช้านัก เมื่อในรัชกาลที่ ๒ มีแต่พวกฝรั่งกะดีจีนซึ่งเป็นเชื้อสายโปรตุเกศครั้งกรุงเก่าเรียนรู้ภาษาโปรตุเกศอยู่บ้าง คนพวกนี้ที่รับราชการในตำแหน่งเรียกว่า "ล่ามฝรั่ง" ในกรมท่ามีอัตราในบัญชีเบี้ยหวัด ๕คน ที่เป็นหัวหน้าล่ามเป็นที่ขุนเทพวาจารับเบี้ยหวัดปีละ ๗ ตำลึง พวกล่ามฝรั่งเหล่านี้จะมีความรู้ลึกซึ้งสักเพียงไรทราบไม่ได้ แต่รู้ภาษาโปรตุเกศเท่านั้น หน้าที่ก็ไม่สู้มีอันใดนัก เพราะราชการที่เกี่ยวข้องกับโปรตุเกศมีแต่การค้าขายทางเมืองหมาเก๊า นานๆ

เจ้าเมืองหมาเก๊าจะมีหนังสือมาสักครั้งหนึ่ง ส่วนภาษาอังกฤษถึงแม้ว่ามีเรือกำปั่นอังกฤษไปมาค้าขายอยู่ในสมัยนั้นบ้าง นายเรือรู้ว่าไม่มีใครพูดภาษาอังกฤษได้ในเมืองนี้ ก็หาแขกมลายูเข้ามาเป็นล่าม เพราะฉะนั้นการที่ไทยพูดจากับอังกฤษที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯก็ดี หรือพูดจาทางราชการที่เกี่ยวข้องกับอังกฤษที่เมืองเกาะหมากและสิงคโปร์ก็ดี ใช้พูดจากันแต่ด้วยภาษามลายู แม้จนเมื่อผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษให้ หมอ ยอน ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามายังกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๕ ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๒๑ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ก็ต้องพูดจาราชการกับไทยทางภาษามลายู ความปรากฏในจดหมายเหตุที่ครอเฟิดแต่งไว้ว่า การที่พูดจากับรัฐบาลไทยครั้งนั้น ทูตต้องพูดภาษาอังกฤษแก่ล่ามที่เอามาด้วย ล่ามต้องแปลเป็นภาษามลายูบอกหลวง

โกชาอิศหาก หลวงโกชาอิศหากแปลเป็นภาษาไทยเรียนเจ้าพระยาพระคลัง ๆ ตอบว่ากระไรก็ต้องแปลย้อนกลับไปเป็นต่อ ๆ อย่างเดียวกัน ครั้นต่อมาเมื่อครอเพียดกลับไปแล้ว ได้ไปเป็นเรสิเดนต์อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ อังกฤษเกิดรบกับพม่าครั้งแรกเมื่อปลายรัชกาลที่ ๒ ครอเพียดจะออกข่าวการสงครามมาให้ไทยทราบ ต้องให้แปลหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษเป็นภาษาโปรตุเกศเสียก่อนแล้วจึงส่งเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เพราะภาษามลายูถ้อยคำมีน้อย ไม่พอจะแปลความในหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษเข้าใจได้แจ่มแจ้ง ครั้นต่อมาถึงต้นรัชกาลที่ ๓ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษให้ เฮนรี่ เบอนี่ เป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๖๘ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๘๒๕ การที่พูดจากับไทยสะดวกขึ้นกว่าครั้งครอเพียดหน่อยหนึ่ง ด้วยเบอนี่พูดภาษามลายู

ได้ ถึงกระนั้นหนังสือที่ทำก็ต้องใช้ภาษาต่าง ๆ กำกับกันถึง ๔ ภาษา คือภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาโปรตุเกศ และภาษามลายู เพราะไม่มีภาษาใดที่จะเข้าใจได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๗๑ ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๒๘ พวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งในกรุงเทพ ฯ เป็นที่แรก อันนี้เป็นต้นเหตุที่ไทยจะได้เรียนภาษาอังกฤษเป็นเดิมมา ด้วยลัทธิของพวกมิชชันนารีอเมริกันไม่ได้ตั้งตัวเป็นสมณะเหมือนพวกบาดหลวง วางตนเป็นแต่เพียงมิตรสหาย ใช้การสงเคราะห์เป็นต้นว่าช่วยรักษาโรค และช่วยบอกกล่าวสั่งสอนวิชาการต่างๆ ให้แก่ผู้อื่น เป็นเบื้องต้นของการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นเมื่อคนทั้งหลายรู้จักคุ้นเคย จึงชอบสมาคมคบหากับพวกมิชชันนารีอเมริกันมาแต่แรก

ในสมัยนั้นผู้มีสติปัญญาที่เป็นชั้นสูงอยู่ในประ

เทศนั้น แต่เห็นอยู่แล้วว่าการสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศคงจะต้องมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน และภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญทางประเทศตะวันออกนั้น มีเจ้านายบางพระองค์และข้าราชการบางคนปรารถนาจะศึกษาวิชาการและขนบธรรมเนียมของฝรั่งและจะเล่าเรียนให้รู้ภาษาอังกฤษจึง พยายามเล่าเรียนศึกษากับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ที่สำคัญคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นยังทรงผนวชเป็นพระราชาคณะอยู่พระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นยังเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เวลานั้นยังเป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก แล้วได้เลื่อนเป็นจมื่นไวยวรนาถอีกองค์ ๑ แต่สมเด็จเจ้าพระยาทางภาษารู้แต่พอพูดภาษาอังกฤษได้บ้าง ไม่เชี่ยวชาญ

๓๒๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เหมือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และท่านทั้ง ๓ ที่กล่าวมานี้ศึกษาได้ความรู้การฝรั่งต่างประเทศทันได้ใช้วิชาช่วยราชการมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เพราะเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๕๐ รัฐบาลอังกฤษให้เซอเซมสะบรุกเป็นทูตมาด้วยเรือรบ ๒ ลำ จะเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาที่เบอนีได้มาทำไว้ เซอเซมสะบรุกเข้ามาครั้งนั้นไม่เหมือนกับครั้งเพียดและเบอนีที่มาแต่ก่อน ด้วยเป็นทูตตรงมาจากประเทศอังกฤษ การที่มาพูดจาและหนังสือที่มาถึงรัฐบาลไทยใช้ภาษาอังกฤษ กิริยาอาการที่มาก็ทะนงองอาจผิดกับทูตแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริหาผู้ที่สันทัดอย่างธรรมเนียมฝรั่งให้พอที่จะรับรองโต้ตอบกับเซอเซมสะบรุกได้ ความปรากฏใน

จดหมายเหตุ กระแสรับสั่งใน เรื่องเซอเซมส์ะบรุก (ซึ่งหอพระสมุดพิมพ์ เมื่อ ร. ศ. ๑๒๙ พ. ศ. ๒๔๕๓) ว่า

"ทรงพระราชดำรี———เห็นว่าผู้ใดมีสติปัญญาก็ควรจะเอาเข้ามาเป็นที่ปรึกษาด้วย การครั้งนี้เป็นการฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทราบอย่างธรรมเนียมฝรั่งมาก ควรจะเอาเป็นที่ปรึกษาได้ แต่ก็ติดประจำเป็นอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ (ด้วยครั้งนั้นไม่ไว้พระทัย เกรงอังกฤษจะเอาอำนาจมาบังคับให้แก้หนังสือสัญญาอย่างทำแก่เมืองจีน จึงให้ตระเตรียมรักษาป้อมคูให้มั่นคง) จมื่นไวยวรนาถ ก็เป็น คนสันทัดหนักในอย่างธรรมเนียมฝรั่ง ก็ถวายไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ ให้พระยาศรีพิพัฒน์(คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิ-

๓๒๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ชัยญาติ เป็นผู้รั้งราชการกรมท่า ด้วยเจ้าพระยาพระคลังลงไปตักเอกอยู่ที่เมืองชุมพร ในเวลานั้น) แต่งคนที่มีสติปัญญาเข้าใจความ เชิญกระแสพระราชดำริลงไปปรึกษา" และการที่มีหนังสือโต้ตอบกับเซอเซมสะบรุกครั้งนั้นปรากฏว่าหนังสือที่มีมาเป็นภาษาอังกฤษ ให้หมอยอน (คือหมอยอนเตเดอ โยนส์ มิชชันนารีอเมริกัน) แปลเป็นภาษาไทย กับล่ามของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ อีก ๒คน เรียกว่า โยเซฟ เป็นฝรั่งยุเรเซียนคน ๑ เรียกว่าเสมียนยัม (คือ เซมส์ เฮ) อังกฤษอีกคน ๑ ส่วนหนังสือที่ไทยมีตอบเซอเซมสะบรุกนั้น ร่างในภาษาไทยถวายทรงแก้ไขก่อนแล้วให้หมอยอนกับล่ามช่วยกันแปลเป็นภาษาอังกฤษแล้วส่งไป ถวาย "ทูลกระหม่อมพระ" คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวจสอบอีกชั้นหนึ่ง เพราะในทางภาษาอังกฤษทรงทราบดีกว่าผู้อื่นที่

เล่าเรียนด้วยกันในครั้งนั้น

ไทยที่ศึกษาวิชาความรู้กับมิชชันนารีอเมริกัน ในรัชกาลที่ ๓ ยังมีอีก แต่ไปเรียนทางวิชาอื่น เช่นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงกำกับกรมหมอ อยู่ในเวลานั้น ทรงศึกษาทางวิชาแพทย์ฝรั่งจนได้ประกาศนียบัตร ถวายเป็นพระเกียรติยศมาจากมหาวิทยาลัยแห่ง ๑ ในประเทศอเมริกา กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ อีกพระองค์ ๑ ว่าทรงศึกษาการช่างฝรั่ง แต่จะทรงศึกษากับใคร และทรงสามารถเพียงใดหาทราบไม่ ยังนายโหมดอมาตยกุลที่ได้เป็นพระยากระสาปนกิจโกศล เมื่อในรัชกาลที่๕ อีกคน๑ได้ศึกษาเรื่องเครื่องจักรและวิชาผสมธาตุจากพวกมิชชันนารีอเมริกัน และหัดชักรูปจากบาดหลวงหลุยสานอดีฝรั่งเศสแต่เมื่อยังถ่ายด้วยแผ่นเงิน เป็นผู้เรียนรู้วิชาฝรั่งมีชื่อเสียงมาจนรัชกาลที่ ๕ แต่ผู้ที่เล่าเรียนแต่ทางวิชาช่าง

ไม่สู้จะเอาใจใส่ในทางภาษาจึงไม่ใคร่รู้ภาษา ถึงสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ก็เพราะเอาใจใส่ในวิชาต่อเรือกำปั่นเสียมากจึงไม่ใคร่ค้นคัดทางภาษาอังกฤษ

ผู้ที่เล่าเรียนรู้ภาษาอังกฤษในเมืองไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีปรากฏอีกแต่ ๒ คน คือหม่อมราโชไทยผู้ที่แต่งหนังสือเรื่องนิราศถอนดอนคน๑ เกิดในรชกาลที่๒ เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๙๑ พ. ศ. ๒๓๖๒ เดิมเป็นแต่หม่อมราชวงศ์ กระต่าย บุตรหม่อมเจ้าชอุ่ม ในเจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพียรเรียนตามเสด็จจนรู้ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าชอุ่มได้เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ หม่อมราชวงศ์กระต่ายได้เป็นหม่อมราโชไทย แล้วจึงได้เป็นตำแหน่งตามไปเมืองอังกฤษ กับพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เมื่อทูตไทยไปคราว

แรกนั้น ครั้นกลับจากราชการทูต ทราบว่าได้พระราชทานพานทองเด็ก แล้วได้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศอยู่มาจนอายุได้ ๔๙ ปี ถึงอนิจกรรมในปลายรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ อีกคน ๑ ชื่อ นายดิศ เป็นมหาดเด็กข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ฝึกหัดวิชาเดินเรือและเรียนรู้ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเรียกกันว่า "กัปตันดิก" มีชื่ออยู่ในหนังสือ เซอยอนเบาริง แต่งเรื่องเมืองไทย คนนี้ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นขุนปรีชาชาญสมุทร เป็นล่ามของจมื่นมณเฑียรพิทักษ์ครั้งทูตไปเมืองอังกฤษด้วย ต่อมาได้เป็นที่หลวงสุรวิเศษ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแทบทุกพระองค์ อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ ไทยที่เรียนรู้ภาษาอังกฤษในเมืองไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีปรากฏแต่ ๔ ด้วยกันดังกล่าว

มานี้ ยังมีไทยที่ได้ออกไปเล่าเรียนถึงยุโรปเมื่อรัชกาลที่ ๓ อีกคน ๑ ชื่อนายนุน เป็นคนที่สมเด็จเจ้าพระยา ฯ เลี้ยงมา เห็นว่าฉลาดเฉลียวจึงฝากกัปตันเรืออังกฤษออกไปฝึกหัดวิชาเดินเรือกำปั่นได้ไปเรียนอยู่ในเมืองอังกฤษจนได้ประกาศนียบัตรเดินเรือทะเลได้แล้วจึงกลับมา (เข้าใจว่าเมื่อในรัชกาลที่๔)ได้เป็นที่ขุนจรเจนทะเล และได้เป็นล่ามของ พระยามนตรีสุริยวงศ์ เมื่อไปเป็นราชทูตด้วย ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นหลวงชลธารพินิจจัย ตำแหน่งเจ้ากรมคลอง แล้วเลื่อนเป็น พระชลธารพินิจจัย

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอุดหนุนการเล่าเรียนภาษาอังกฤษมาก ถึงโปรดฯ ให้หญิงมิชชันนารีเข้าไปสอนข้างในพระบรมมหาราชวัง ผู้ที่เล่าเรียนครั้งนั้นเรียนรู้ภาษาอังกฤษพอพูดได้บ้าง ยังมีตัวอยู่ในเวลานี้

คือเจ้าจอมมารดากลิ่น เจ้าจอมมารดา กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ต่อมาโปรดฯ ให้หาผู้หญิงอังกฤษมาเป็นครู แล้วตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ให้บรรดาพระเจ้าลูกเธอทั้งชายหญิงที่พระชันษาพอจะเล่าเรียนได้ เข้าเล่าเรียนทุกพระองค์ ส่วนบุตรหลานข้าราชการถ้าผู้ใดอุตส่าห์เรียนรู้ภาษาฝรั่ง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งแต่งให้มียศและบรรดาศักดิ์ ดังสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัส เป็นภาษิตในสมัยต่อมาว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ใครแข็งแรงทัพศึกก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ ๒ ใครเป็นกวีก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ ๓ ใครมีใจศรัทธาสร้างวัดวาก็เป็นคนโปรด และในรัชกาลที่ ๔ ถ้าผู้ใดรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด ดังนี้ แต่ถึงกระนั้นนอกจากพระเจ้าลูกเธอ ผู้ที่เล่าเรียนภาษาอังกฤษแม้เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ก็ยังมีน้อย พวกที่เรียนสำหรับทำการ

ให้มิชชันนารี และสำหรับการค้าขาย จะมีใครบ้างทราบไม่ได้ทั่ว แต่ผู้ที่ได้เล่าเรียนรู้ทันรับราชการเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ทั้งเจ้านายและขุนนางมีปรากฏแต่ ๕ ด้วยกัน คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ ได้ทรงศึกษาเป็นพื้นมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ แต่ที่มาทรงทราบได้ดีทีเดียวนั้นด้วยทรง พระอุตสาหะศึกษา ต่อมาโดยลำพังพระองค์เอง เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พวกฝรั่งกล่าวว่าทรงภาษาอังกฤษได้ แต่ข้าพเจ้าเคยได้พบแปลคำนำหนังสือพิมพ์ข่าวจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยเป็นของแปลถวายกรมพระราชวัง ฯ จึงเข้าใจว่าคงจะไม่ทรงทราบภาษาอังกฤษแตกฉานทีเดียวนัก แต่ในทางข้างวิชาช่างทรงเชี่ยวชาญมาก พระยาอัครราชวราทร (หวาด บุนนาค) บุตรพระยาอภัยสงครามคน ๑ สมเด็จเจ้าพระยาฯ ฝากนายเรือรบ

อเมริกันไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ เรียนรู้แต่ภาษา กลับมาได้รับราชการเป็นหลวงวิเศษพจนการกรมท่า เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระศรีธรรมสาส์น แล้วเป็นพระยาจันทบุรี ได้พระราชทานพานทอง เมื่อชราจึงโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นพระยาอัครราชวราทรในกรมท่า อีกคน ๑ คือพระยาอัครราชวราทร (เนตร) เป็นบุตรพระยาสมุทบุรานุรักษ์ ออกไปเล่าเรียนที่เมืองสิงคโปร์ เรียนรู้ภาษาอังกฤษได้ดี กลับมาถวายตัวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตา พระราชทานสัญญาบัตรตั้งเป็นขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยกงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์แล้วเลื่อนเป็นหลวงศรีสยามกิจ ตำแหน่งไวซ์กงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์ มาถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระยาสมุทบุรานุรักษ์ แล้วจึงเลื่อนมาเป็นพระยาอัครราชวราทร อีกคน ๑ คือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

๓๓๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ส่งเป็นนักเรียนออกไปเรียนวิชาที่เมืองอังกฤษ เรียนอยู่ ๓ ปี ครั้นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นราชทูตออกไปเมืองฝรั่งเศส เรียกมาใช้เป็นล่าม แล้วเลยพากลับเข้ามากรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตา พระราชทานสัญญาบัตรเป็นตำแหน่งนายราชาณัติยานุหาร หุ้มแพรวิเศษในกรมพระอาลักษณ์พนักงานเชิญรับส่งไปต่างประเทศ และทรงใช้สอยในหน้าที่ราชเลขานุการภาษาอังกฤษมาจนตลอดรัชกาล ผู้ที่เรียนรู้ภาษาอังกฤษได้รับราชการในรัชกาลที่ ๕ มีจำนวนที่ทราบด้วยกันดังแสดงมา นอกจากนี้มีผู้ที่เรียนในกรุงเทพ ฯ บ้าง ไปเรียนเมืองสิงคโปร์บ้าง รู้แต่พอพูดได้บ้างเล็กน้อยมีหลายคน ไม่ได้นับในจำนวนที่กล่าวมานี้ ที่เรียนเฉพาะวิชาจนมีชื่อเสียง มีนายจิตรอยู่กะดีจีนคน ๑ ได้หัดชักรูปกับบาดหลวงหฤยฉานอดี

ฝรั่งเศส แลผึกหัดต่อมากับทอมสันอังกฤษที่เข้ามาชักรูปเมื่อในรัชกาลที่ ๔ จนตั้งห้างชักรูปได้เป็นที่แรก แลได้เป็นที่ชุนฉายาสาทิศลักษณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ แล้วเลื่อนเป็นที่หลวงอัคนีนฤมิตรเจ้ากรมโรงแก๊สหลวง

มีนักเรียนส่งไปยุโรปเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อีก ๓ คน คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์คน ๑ นายสุดใจ บุนนาค ที่ได้เป็นพระยาราชานุประพันธ์ บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์คน ๑ ทั้ง ๒ คนนี้ไปเรียนที่เมืองอังกฤษ หลวงดำรงสุรินทรฤทธิ์ (บิ๋น) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ส่งไปเรียนที่เมืองฝรั่งเศสคน ๑ เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ กำลังเล่าเรียนอยู่ทั้ง ๓ คน ได้กลับมารับราชการต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๕

ผู้ที่เรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีอเมริกันเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เสร็จการเล่าเรียนมาได้รับราชการ

๓๓๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ต่อในรัชกาลที่ ๕ ที่ทราบมี ๖ คน คือ

นายเทียนฮี้ เรียนกับมิชชันนารีรู้ภาษาแล้วออกไปเรียนถึงอเมริกา ได้ประกาศนียบัตรเป็นแพทย์ กลับมารับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก ได้เป็นที่หลวงดำรงแพทยาคุณ แล้วไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทยได้เป็นที่พระมนตรีพจนกิจ ในรัชกาลปัจจุบันได้เป็นพระยาสารสินสวามิภักดิ์ คน ๑

นายสิน เรียนรู้ภาษาพูดได้คล่องแคล่ว แต่หนังสือไม่สู้ชำนาญ ได้เป็นที่หลวงอินทรมนตรีฯ ในกระทรวงพระคลัง แล้วเป็นพระยาสมุทบุรานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการคน ๑

นายสุด รับราชการเป็นตำแหน่งล่ามในกระทรวงกลาโหม และกรมแผนที่ แล้วไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย ได้เป็นหลวงนรภารพิทักษ์ มหาดไทยมณฑลพิษณุโลก แล้วเลื่อนเป็น

พระ ต่อมาเป็นพระยาอุตรกิจพิจารณ์ ผู้ว่าราช-การจังหวัดอุตรดิตถ์ แล้วได้ว่าราชการจังหวัดอื่น ๆ อีกหลายแห่งคน ๑

นายเปลี่ยน เป็นล่ามทูตไปประจำอยู่กรุงลอนดอนคราว ๑ กลับมาได้รับราชการในกรมทหารหน้าเป็นนายร้อยเอก แล้วไปรับราชการในกรมตำรวจพระนครบาล เป็นที่หลวงวิสูตรบริหาร และไปรับราชการกระทรวงมหาดไทยเป็นพระเสน่หิทักษ์ มาในรัชกาลที่ ๖ ได้เป็นพระยาชินทรภักดีในกระทรวงมุรธาธร คน ๑

นายปุ่น รับราชการในกรมตำรวจพระนครบาล ได้เป็นที่หลวงอนุมัติมนูกิจ มาในรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นพระธรรณีนฤเบศร์ คน ๑

นายอยู่ รับราชการเป็นล่ามทูตไปยุโรปคราว ๑ กลับมาได้เป็นล่ามในกรมไปรษณีย์โทรเลขและกรมทหารหน้า แล้วมาอยู่กรมราชโลหกิจ

๓๓๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ได้เป็นที่ขุนศกดโดหการ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นหลวง
ศกดโดหการ คน ๑

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงบำรุงการเล่าเรียนภาษา
อังกฤษยิ่งกว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้จัดตั้ง
โรงเรียนขึ้นที่โรงทหารมหาดเล็กเรียกครูอังกฤษ
มาสอน แล้วส่งบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอเข้าโรง
เรียนนั้น มิเว้นแต่น้อยพระองค์ที่สมัครไปเรียนใน
โรงเรียนภาษาไทย สมเด็จพระมหาสมณะกับ
บรรดาเจ้านายที่ได้รับราชการเป็นตำแหน่งเสนา-
บดีในรัชกาลที่ ๕ ได้เริ่มทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษ
ในโรงเรียนนี้เป็นเดิมมาแทบทุกพระองค์ และยัง
โปรดให้เลือกสรรหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ส่งไป
เล่าเรียนที่สิงคโปร์อีกชุดหนึ่ง ในพวกนี้ พระองค์
เจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเจิก ในกรมหมื่นมเห-
ศวรศิวดาศ และพระไชยสุรินทร์ ม.ร.ว.เทวะหนึ่ง
ได้เลือกส่งไปเรียนที่เมืองอังกฤษเป็นนักเรียนชุด

แรกที่ส่งไปยุโรปในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาการเล่าเรียนภาษาและวิชาการของฝรั่งเจริญแพร่หลายอย่างไร เป็นการชั้นหลังขอยุติไว้

(คัดจากจดหมายเหตุและนิราศดอนดอน)

NATIONAL LIBRARY

ลักษณะการศึกษา
ของเจ้านายแต่โบราณ

ตามราชประเพณีมาแต่โบราณ การศึกษาของเจ้านายซึ่งเป็นพระราชโอรสและพระราชธิดากวดขันยิ่งกว่าบุคคลจำพวกอื่น จำเดิมแต่ยังทรงพระเยาว์อยู่ในพระราชวัง พอรู้ความก็ต้องเริ่มทรงศึกษาสำหรับเจ้านาย จึงเรียนในสำนักเจ้านายพระองค์หญิง ซึ่งเป็นผู้ใหญ่พระองค์ใดพระองค์หนึ่งเป็นอาจารย์ (เมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้หม่อมเจ้าและราชินิกุลที่เข้ามารับราชการฝ่ายในเล่าเรียน

อักขรสมัยจนถึงชั้นสูง ท่านเหล่านี้มาได้เป็นอาจารย์เมื่อรัชกาลที่ ๔ มีบ้าง) เจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ทรงศึกษาเบื้องต้นไปจนได้ความรู้ชั้นอ่านเขียน หรือถ้าจะเรียกอย่างปัจจุบันนี้ก็คือจนสำเร็จชั้นประถมศึกษาก่อนพระชันษาได้ ๑๐ ปี ต่อนั้นถึงเวลาเรียนชั้นมัธยม คือ เรียนภาษาไทยชั้นสูงขึ้นไปและเริ่มเรียนภาษามคธ เรียนในสำนักอาจารย์เดิมบ้าง ไปเรียนต่ออาลักษณ์หรือราชบัณฑิตเป็นอาจารย์บ้าง จนพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ คือพระราชกุมารเมื่อพระชันษาได้ ๑๓ ปี พระราชกุมารีเมื่อพระชันษาได้ ๑๑ ปี ตั้งแต่นั้นไปการศึกษาจึงได้แยกกัน ฝ่ายพระราชกุมารเมื่อไปทรงผนวชเป็นสามเณร เล่าเรียนศึกษาธรรมและพระศาสนาในสำนักพระอุปัชฌาย์อาจารย์ตามสมควรแก่พระชันษา แต่ถ้าผนวชมาประทับอยู่ฝ่ายหน้า แต่นั้นไปทรง

๓๓๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ศึกษาวิชาเฉพาะอย่างตามพระอัธยาศัย คือศิลปศาสตร์ เช่นหัดทรงช้างม้าและใช้เครื่องศัสตราวุธก็ดี หัตถกรรมทำการช่างต่าง ๆ ก็ดี นิติศาสตร์ราชประเพณีและวรรณคดีก็ดี ชั้นนี้ทรงศึกษาในสำนักเจ้าหน้าที่หรือผู้เชี่ยวชาญในการนั้น ๆ ไปจนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเทียบตรงกับเข้ามหาวิทยาลัย ทรงศึกษากิจในพระศาสนาชั้นสูงขึ้นไปจนถึงสมถภาวนาและวิชาวรรณคดีถึงชั้นสูงสุด หรือวิชาอื่นอันไม่ขัดแก่สมณสารูป จนเสร็จการศึกษาถาผนวชก็เข้ารับราชการได้ตามคุณวิชา ฝ่ายพระราชกุมารนั้น เมื่อทรงพระเจริญขึ้นย่อมคงประทับอยู่ในพระราชวังตลอดไป ทั้งเป็นสตรีภาพไม่มีกิจซึ่งทรงศึกษาวิชาชาย การที่ทรงศึกษาต่อจากชั้นประถมขึ้นไปก็มีศีลธรรมและพระศาสนาเป็นต้น นอกจากนั้นก็อยู่ในวิชาวรรณคดี กับหัตถกรรมกระบวนช่าง

เบื้องต้น บางพระองค์ทรงศึกษาต่อขึ้นไปถึงวิชาอื่นอันจะพึงเรียนได้ด้วยการอ่านตำรับตำรา คือ วิชาเลข วิชาโหราศาสตร์และโบราณคดีเบื้องต้น ตามพระอัธยาศัย ถึงกระนั้นบรรดาพระราชกุมารีย่อมได้ทรงศึกษามากทุกพระองค์ จึงได้มีเจ้านายพระองค์หญิงสามารถเป็นองค์อาจารย์สั่งสอนเจ้านายซึ่งทรงพระเยาว์สืบต่อกันมาไม่ขาดทุกรัชกาล

การแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนนิยมมาแต่ก่อนว่าเป็นองค์สำคัญอันหนึ่งของความรอบรู้วรรณคดี บรรดาพระราชกุมารี แม้ทรงศึกษาวิชาอื่นตามพระอัธยาศัย แต่ส่วนวิชาวรรณคดีนั้นทรงแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนได้แทบทุกพระองค์ ผิดกันแต่สามารถยิ่งและหย่อน หรือพระหฤทัยโปรดมากและน้อยกว่ากัน แต่มีพระราชกุมารีบางพระองค์ ซึ่งทรงสามารถโดยมีพระอุปนิสัยในทาง

วรรณคดีถึงได้รับยกย่องของคนทั้งหลาย ว่าอาจแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนดีถึงกวีเป็นชาย พระราชกุมารซึ่งทรงพระเกียรติยศน้อยพระองค์ในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ปรากฏพระนามสมเด็จพระราชชิดาของพระเจ้าบรมโกศ ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงแต่งบทละครเรื่องอิเหนาพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากุณฑลซึ่งทรงแต่งบทละครเรื่องดาหลัง (อิเหนาใหญ่) พระองค์ ๑ มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชชิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระองค์เจ้ามณฑาพระองค์ ๑ กับพระองค์เจ้าอุบลพระองค์ ๑ ได้ทรงแต่งหนังสือไว้หลายเรื่อง ที่ควรชมว่าเป็นอย่างดียิ่งนั้น คือ "กุมารคำฉันท์" ซึ่งช่วยกันแต่งทั้ง ๒ พระองค์ยังปรากฏอยู่ (๑) ใน

(๑) กุมารคำฉันท์ พระนิพนธ์ของพระองค์เจ้าหญิงมณฑา กับพระองค์เจ้าหญิงอุบล หอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

รัชกาลที่ ๓ ก็มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าบุตรี ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหลวงวรเสรษฐสุดา เมื่อรัชกาลที่ ๕ อีกพระองค์ ๑ ซึ่งนับถือกันว่า ทรงสามารถแต่งบทกลอนสู้กวีผู้ชายได้ ถึงได้ทรงรับเชิญให้แต่งโคลงเรื่องรามเกียรติ์ สำหรับจารึกที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือ ห้องที่ ๒๐ ตอนพระรามเข้าสวนพิราพปรากฏอยู่ ต่อนั้นมา ถึงพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีสมเด็จพระบรมราชินีนาถเจ้าฯ ซึ่งได้รับความนิยมยอมทั่วกันหมด ว่าพระองค์ทรงเชี่ยวชาญวรรณคดีและเป็นกวีแต่งดีสู้ผู้ชายได้.

(คัดจากคำนำหนังสือสุชุมาลนิพนธ์)

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เริ่มเรื่องต้องกล่าวความย้อนขึ้นไปถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ ในปีนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองบ้านเมือง ให้เพิ่มกระทรวงเสนาบดีเป็น ๑๒ กระทรวง และเปลี่ยนตัวเสนาบดีบางกระทรวง ตัวข้าพเจ้าก็โปรด ฯ ให้ย้าย จาก กระ ทรวง ธรรมการไป เป็น เสนาบดี กระทรวงมหาดไทยในคราวนั้น เสนาบดีต่างกระทรวงต่างจัดการแก้ไขใน กระทรวงของตนให้เจริญทันสมัย ราชการในกระทรวงต่าง ๆ ทำละเอียดกว่าแต่ก่อน และมีการที่จัดใหม่เพิ่มขึ้นเนือง ๆ บุคคลเช่นเคยสมัครเข้าเป็นเสมียน

ตามกระทรวงมาแต่ก่อนหย่อนความรู้ ไม่สามารถจะทำงานตามระเบียบใหม่ได้ ทันกับการที่เปลี่ยนแปลง เสนาบดีเจ้ากระทรวงจึงต้องแสวงหาคนจำพวกที่ได้เล่าเรียนมีความรู้ เช่นนักเรียนที่ได้รับประกาศนียบัตรจากโรงเรียนต่าง ๆ มาเป็นเสมียน ต่อมาเมื่อเสมียนเหล่านั้นทำการงานดี มีความสามารถ เจ้ากระทรวงก็กราบบังคมทูลขอให้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นขุนนางมีตำแหน่งสูงขึ้นในกระทรวงตามคุณวุฒิ เป็นเช่นนั้นมาราวสักห้าปี ดูเหมือนจะเป็นเมื่อ พ.ศ.๒๔๔๓ วันหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ตรัสปรารภแก่ข้าพเจ้าว่า ขุนนางที่เป็นขึ้นใหม่ ๆ ในชั้นนี้ไม่ใคร่ทรงรู้จัก แต่ก่อนมาถูกผู้ดีที่จะทำราชการย่อมถวายตัวเป็นมหาดเล็กตั้งแต่รุ่นหนุ่ม ในเวลาเป็นมหาดเล็กได้เข้าเฝ้าแหนรับราชการอยู่ใกล้ชิด พระเจ้าแผ่นดินทรงรู้จักแทบทุกคน บาง

คนก็ได้เป็นนายรองและหุ้มแพร รับราชการในกรมมหาดเล็กก่อน แล้วจึงไปเป็นขุนนางต่างกระทรวง ขุนนางที่ไม่ได้เคยเป็นมหาดเล็ก เช่นพวกที่ขึ้นจากเป็นเสมียนตามกระทรวงมีน้อย แต่เดี๋ยวนี้ขุนนางขึ้นจากเป็นเสมียนตาม กระทรวงเป็นพื้น ไม่เคยเป็นมหาดเล็กจึงไม่ทรงรู้จัก (บางทีกระทรวงมหาดไทยของข้าพเจ้าจะเป็นต้นเหตุให้ทรงพระราชปรารภ ด้วยกำลังจัดระเบียบการปกครองหัวเมือง สมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ขอคนมีความรู้ออกไปรับราชการตามหัวเมือง ข้าพเจ้าต้องหาส่งไปบีดะมากๆ เมื่อคนเหล่านั้นคนไหนไปทำงานดี มีความสามารถถึงขนาด ข้าพเจ้าก็กราบบังคมทูลขอให้รับสัญญาบัตรเป็นขุนนางตามทำเนียบ จำนวนคนรับสัญญาบัตรขึ้นใหม่สังกัดกระทรวงมหาดไทยจำนวนมากกว่ากระทรวงอื่น ๆ แต่ข้อนี้ข้าพเจ้ายังไม่ได้คิด

เห็นในเวลานั้น) เมื่อได้ฟังพระราชปรารภแล้ว กลับมาคิดใคร่ครวญดู เห็นว่าประเพณีโบราณที่ให้ผู้จะเป็นขุนนางถวายตัวเป็นมหาดเล็กเสียก่อนนั้น เป็นการดีมีคุณมาก เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงรู้จักย่อมเป็นปัจจัยให้ทรงพระเมตตากรุณาและไว้วางพระราชหฤทัย ส่วนตัวผู้เป็นข้าราชการนั้น เมื่อได้รู้จักคุ้นเคยและทราบพระราชอัธยาศัยพระเจ้าแผ่นดิน ก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดความจงรักภักดี และยังมีประโยชน์อย่างอื่นอีก เพราะมหาดเล็กได้เข้าสมาคมชั้นสูง เป็นโอกาสที่จะศึกษาขนบธรรมเนียม และฝึกหัดกิริยามารยาทกับทั้งได้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ตลอดจนได้คุ้นเคยกับเพื่อนมหาดเล็กซึ่งจะไปรับราชการด้วยกัน เป็นโอกาสที่จะผูกไมตรีจิตต่อกันไว้สำหรับวันหน้า ว่าโดยย่อประเพณีที่เป็นประโยชน์ ดังกล่าว มาหา ควร จะปล่อยให้ศูนย์เสียไม่

เมื่อคิดต่อไปว่าจะแก้ไขด้วยประการใดดี เห็นว่าจะกลับใช้ประเพณีเดิมไม่เหมาะกับราชการสมัยนั้น ซึ่งต้องการคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้การงานในกระทรวงเป็นสำคัญ ทางที่จะแก้ไขควรจะให้มีโรงเรียนขึ้นในกรมมหาดเล็ก สอนความรู้เบื้องต้นสำหรับรับราชการพลเรือนในกระทรวงต่าง ๆ และให้นักเรียนถวายตัวเป็นมหาดเล็กมีโอกาสเข้าเฝ้าแหนให้ทรงรู้จัก ทั้งให้ได้ศึกษาขนบธรรมเนียมในราชสำนัก ประกอบกันทั้ง ๒ อย่าง เมื่อเรียนสำเร็จแล้วควรให้ไปลำรองราชการตามกระทรวงจนทำงานได้ดีถึงขนาดจึงให้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนนางต่อชั้นนั้นแทนที่เคยได้รับสัญญาบัตรไปจากกรมมหาดเล็กอย่างแต่ก่อน ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลความคิดเช่นว่ามา สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เดิมมีพระราชประสงค์จะให้ข้าพเจ้า

จัดโรงเรียนนั้น เพราะเคยจัดโรงเรียนในกระ—
ทรวงธรรมการมาแล้ว ข้าพเจ้ากราบบังคมทูล
ขอตัว ด้วยเห็นว่าถ้าตั้งโรงเรียนมหาดเด็กสำเร็จ
ได้ดังคิด คงจะเป็นสิ่งสำคัญสำหรับราชการภาย
หน้า เพราะฉะนั้นผู้จะเป็นตำแหน่งอธิบดีโรงเรียน
ควรจะเป็นอิสระต่างหากจากกระทรวงต่างๆ แต่
จะต้องเป็นผู้ทรงเกียรติคุณในทางวิชาความรู้ ถึงผู้
คนนับถือจึงจะจัดการได้สะดวก เดิมสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริ จะโปรด ฯ ให้ พระ
เจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (คือกรม-
หลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ซึ่งเพิ่งเสด็จกลับจากประ-
เทศอังกฤษ โดยทรงสำเร็จการศึกษาได้ปริญญา
ในมหาวิทยาลัยออกสฟอดแล้ว เป็นอธิบดีจัด
การโรงเรียนมหาดเด็กหลวง แต่พระองค์เจ้า
รพี ฯ กราบบังคมทูลว่าได้ทรงศึกษาวิชานิติ—
ศาสตร์เป็นสำคัญ สมัครรับราชการทางฝ่าย

ตุลาการ ก็พอเหมาะอีกทางหนึ่ง ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้จัดการแก้ไขระเบียบศาลยุติธรรมอยู่ด้วยอีกอย่างหนึ่ง เวลานั้นกระทรวงยุติธรรมยังบัญชาการแต่ศาลในกรุงเทพฯ เพราะไม่สามารถจะรับบัญชาการศาลยุติธรรมได้ทั่วพระราชอาณาเขต ศาลยุติธรรมตามหัวเมืองยังขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยตามประเพณีเดิม ทรงพระราชดำริว่าจะรอการจัดศาลยุติธรรมตามหัวเมืองไว้จนกระทรวงยุติธรรมสามารถจะรับศาลหัวเมืองได้จะช้านัก จึงโปรดฯ ให้ลงมือจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมืองด้วย ให้มีข้าหลวงพิเศษสังกัดในกระทรวงมหาดไทย เป็นพนักงานจัดศาลยุติธรรมตามหัวเมือง ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลขอให้ตั้งต้นจัดแต่มณฑลอยุธยาดูก่อน จึงทรงตั้งข้าหลวงพิเศษเป็นคณะ ๕ คนด้วยกัน คือ พระเจ้าดุกยาเธอ พระองค์เจ้าพีพัฒนศักดิ์ เป็นนายก

พระยาไกรสี (เปล่ง) เนติบัณฑิต กับมิสเตอร-เกิก แปตริก เนติบัณฑิตเบลเยียม (ซึ่งเป็นผู้ช่วยเจ้าพระยาอภัยราชา โรลังยัคมินส์) ทั้ง ๓ นี้ขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ มีข้าหลวงพิเศษในท้องที่อีก ๒ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) สมุหเทศาภิบาลมณฑลกับพระยาชัยวิชิต (นาค ณ ป้อมเพชร) ผู้รักษากรุงศรีอยุธยา รวมทั้งคณะเป็น ๕ คน การที่ทรงตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมตามหัว—เมืองครั้งนั้น เป็นมูลของระเบียบการศาลยุติธรรมที่อื่น ๆ ตลอดมาจนบัดนี้

แต่การตั้งโรงเรียนมหาดเล็กต้องรอหาตัวผู้ที่จะเป็นอธิบดีต่อมาจน พ.ศ. ๒๔๔๒ เจ้าพระยาพระ-เสด็จ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เวลานั้นยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ในกรมมหาดเล็ก กลับมาจากยุโรป สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริ

๓๕๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เห็นว่าเหมาะแก่ตำแหน่งอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก ที่เดียว ด้วยเป็นผู้มีชื่อเสียงในการเรียนวิชาความรู้มาแต่ครั้งเป็นนักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และได้ไปเป็นพระครูภาษาไทยของสมเด็จพระโอรสาธิราช อยู่ในประเทศอังกฤษหลายปี ในระหว่างนั้นตัวเองก็ได้เรียนจนรู้ภาษาอังกฤษด้วย นอกจากนั้นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้เคยรับราชการทั้งในกระทรวงธรรมการและกระทรวงมหาดไทย ได้เคยเป็นเลขานุการของข้าพเจ้าด้วย คงจะทำการกับข้าพเจ้า ซึ่งมีพระราชประสงค์จะให้เป็นผู้แนะนำ และตรวจการโรงเรียนมหาดเล็ก และในที่สุดพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ก็ไม่มีตำแหน่งในกรมมหาดเล็ก ยังว่างงานอยู่ จึงดำรัสสั่งให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นที่ตึกหลังยาวหน้าประตูพิมานชัยศรีทางฝ่ายตะวันตก และโปรด ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นอธิบดี

โรงเรียนแต่แรกนั้นมา พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กับข้าพเจ้าปรึกษากันตั้งระเบียบการที่จะจัดโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ว่าแต่เนื้อความเบื้องต้นนั้น

๑) จะรับนักเรียนอายุระหว่าง ๑๕ จน ๒๐ ปี และเป็นผู้ดีโดยสกุลหรือโดยฐานะ อันสมควรจะถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้ ทั้งให้มีความรู้เรียนมาแต่ที่อื่นสำเร็จชั้นมัธยมในสมัยนั้นแล้ว

๒) จำนวนนักเรียนจำกัดเพียงเท่าที่กระทรวงต่าง ๆ ปรารถนาหาผู้มีความรู้เข้ารับราชการ ไม่ให้มีนักเรียนมากเกินไป แต่จะกวดขันในการฝึกสอนให้มีวิชาความรู้ดีกว่านักเรียนที่กระทรวงต่าง ๆ รับเป็นเสมียนในสมัยนั้น รับในระหว่าง ๕๐ คน จนถึง ๑๐๐ คน เป็นอย่างมาก

๓) หลักสูตรของโรงเรียนจะจัดเป็น ๓ ภาค ภาคที่ ๑ สอนวิชาเสมียนกับความรู้อันเป็นเบื้องต้นของข้าราชการ เมื่อเรียนสำเร็จภาคที่ ๑ แล้ว ให้

ถวายตัวเป็นมหาดเด็กฝึกสอนราชการในราชสำนัก เมื่อเรียนสำเร็จภาคที่ ๒ แล้ว ให้ไปฝึกหัดรับราชการในกระทรวงซึ่งจะไปอยู่จนมีความสามารถถึงขนาด ก็ให้รับพระราชทานสัญญาบัตรรับราชการประจำในกระทรวงนั้นต่อไป

เมื่อปรึกษากันแล้วเห็นความขัดข้องมีอยู่ข้อหนึ่ง ด้วยไม่แน่ใจว่ากระทรวงต่าง ๆ จะต้องการนักเรียนมหาดเด็กทุกกระทรวง ถ้าต้องการโรงเรียนก็จะต้องตั้งหลักสูตรสอนวิชาความรู้ต่างกันหลายอย่าง โรงเรียนเพิ่งตั้งใหม่จะสอนที่ไหนไหว จะไปพาให้กระทรวงต่าง ๆ ต้องรอการงานคอยรับนักเรียนมหาดเด็ก ควรจะเริ่มทดลองแต่กระทรวงเดียวก่อน เอากระทรวงมหาดไทยเป็นตัวอย่าง เพราะตัวเสนาบดีมีหน้าที่และมีส่วนรับผิดชอบในการตั้งโรงเรียนมหาดเด็กอยู่ด้วยแล้ว เมื่อเห็นพร้อมกันเป็นยุติ ดังกล่าว

มา นำความขึ้นกราบบังคมทูลก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้จัดดังคิดนั้น ในเรื่องโรงเรียนมหาดเล็กมีความข้อหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวไว้ให้เป็นยุติธรรม ตัวข้าพเจ้าเองเป็นแต่ต้นคิดกับเป็นผู้ช่วยแนะนำการที่จัดตั้งโรงเรียนนั้น แต่ส่วนที่สามารถจัดได้ดังพระราชประสงค์ต้องนับเป็นความชอบของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ซึ่งพยายามจัดการมาแต่ต้นจนสำเร็จ น่าเสียดายแต่ที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้จัดการโรงเรียนมหาดเล็กอยู่เพียง ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อทรงตั้งเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม. ร. ว. คลี่ สุทัศน์) เวลานั้นยังเป็นพระยาวุฒิการบดี เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ท่านชำนาญแต่ฝ่ายคณะสงฆ์ กราบถวายบังคมทูลขอให้มีผู้ชำนาญการศึกษาเป็นผู้ช่วย สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงดำรัสว่าโรง-

๓๕๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรียนมหาดเด็กหลวงก็ตั้งตำเร็จแล้ว พอจะหาผู้ทำการแทนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ต่อไปได้ แต่ทางกระทรวงธรรมการไม่ทรงเห็นตัวผู้อื่นจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ย้ายไปเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ และทรงแต่งตั้งพระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว.จิตร สุทัศน์) เมื่อยังเป็นที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ หัวหมื่นมหาดเด็กอันเคยมีชื่อเสียงแต่ครั้งเป็นนักเรียนและได้เคยไปศึกษาในยุโรป เป็นผู้บังคับการโรงเรียนมหาดเด็กแทนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ต่อมา โรงเรียนมหาดเด็กตั้งมาได้ ๑๑ ปีก็สิ้นรัชกาลที่ ๕

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภถึงเงินที่ชาวสยามได้เรี่ยไรกันสร้างพระบรมรูปทรงม้าถวายสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบิยมหาราช เมื่องานรัชมงคล มีจำนวน

เงินเหลืออยู่กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท ใคร่จะทรงสร้างอนุสรณ์ให้เป็นสิ่งซึ่งเกิดประโยชน์ตอบแทนชาวสยามด้วยเงินรายนั้น ทรงพระราชดำริว่าโรงเรียนมหาดเล็กซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงตั้งไว้ เป็นประโยชน์แก่การปกครองบ้านเมืองมาก แต่ว่าประโยชน์ยังได้เพียงในการปกครองหัวเมือง หรือว่าอีกอย่างหนึ่งยังได้แต่กระทรวงมหาดไทยเป็นพื้น ควรจะขยายประโยชน์ของโรงเรียนนั้นให้แพร่หลายไปถึงกระทรวงอื่นๆ ในฝ่ายพลเรือนให้ทั่วกัน จึงโปรดฯ ให้ขยายการโรงเรียน มหาดเล็กเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน พระราชทานเงินเหลือสร้าง พระบรมรูปทรงม้าให้ใช้เป็นทุน และพระราชทานที่ดินผืนใหญ่ของพระคลังข้างที่ที่ตำบลปทุมวันรวมทั้งตึกที่สร้างไว้เป็นวังเรียกว่า "วังกลางทุ่ง" สำหรับใช้เป็นโรงเรียนชั้นแรก พนักงานอำนวยการจัดโรงเรียน

๓๕๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ นั้นโปรด ฯ ให้มีกรรมการคณะ ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ข้าพเจ้าเป็นนายก และสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เจ้าพระยาพระเสด็จ เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาศรีวรวงศ์ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี พระยาเทพวิฑูร และย้ายโรงเรียนจากที่เรียนในพระบรมมหาราชวังไปอยู่ที่ "วังกลางทุ่ง" พระยาศรีวรวงศ์คงบังคับการอยู่อย่างเดิม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นต้นมา ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ข้าพเจ้าเกิดอาการป่วยเจ็บทุพพลภาพ ต้องกราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และต่อมาไม่ช้า ขอเวนคืนตำแหน่งนายกกรรมการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนด้วย เจ้าพระยาพระเสด็จก็ป่วยถึงอสัญกรรมในหมู่นั้น เมื่อข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งนายกกรรมการแล้ว ถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง

โปรด ฯ ให้ขยายการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน เป็นมหาวิทยาลัย มีนามว่า "จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย" แต่นั้นมา.

(คัดจากประวัติพระยานครพระราม ในหนังสือเรื่อง เครื่องถ้วยไทย)

NATIONAL LIBRARY

ประเพณีประกาศ
พระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ

ประเพณีประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินดำรัสสั่งให้ประกาศกิจการอันใด คือเช่นตั้งพระราชบัญญัติเป็นต้น โดยปรกติมักดำรัสสั่งให้อาลักษณ์เป็นพนักงานเรียบเรียงข้อความที่จะประกาศลงเป็นหนังสือ บางทีดำรัสให้ผู้อื่นรับพระราชโองการมาสั่งอาลักษณ์ให้เรียบเรียงประกาศก็มี ผู้รับสั่งมักเป็นเจ้าหน้าที่ซึ่งจะต้องอำนวยการที่ประกาศ แต่ที่มิใช่เป็นเจ้าหน้าที่ เป็นแต่ข้าเฝ้าคนใดคนหนึ่งดำรัสใช้ตาม

ส่ะดวกพระราชหฤทัยก็มี ลักษณะที่อาลักษณ์เรียบเรียงประกาศนั้น ตั้งข้อความเป็นหลัก ๕ อย่าง คือ (๑) วันเดือนปีที่สั่ง (๒) นามผู้สั่ง ถ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินดำรัสสั่งเอง ก็อ้างแต่ว่ามีพระราชโองการ ถ้ามีผู้อื่นมาสั่งก็อ้างนามผู้นั้นรับพระราชโองการ (๓) กล่าวถึงคดีอันเป็นมูลเหตุแห่งประกาศนั้น (๔) พระราชวินิจฉัย (๕) ข้อบัญญัติพระราชนิยมที่ให้ประกาศ เมื่ออาลักษณ์ร่างเสร็จแล้วคงนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงตรวจแก้ก่อนจึงประกาศ แต่ข้อนี้หาได้กล่าวไว้ให้ปรากฏไม่ ลักษณะที่ประกาศนั้น แต่โบราณเป็นหน้าที่กรมพระสุรัสวดีโดยเป็นผู้ถือบาญชีกระทรวงทบวงการทั้งปวงที่จะคัดสำเนาประกาศแจกจ่ายไปยังกรมต่าง ๆ ทุกกรม ส่วนหัวเมืองทั้งปวงนั้น เมื่อมหาดไทย กลาโหม กรมท่า อันเป็นเจ้ากระทรวงบังคับบัญชาหัวเมืองได้รับประ-

กาศจากกรม พระสุรัสวดี ก็คัดสำเนา ส่งไปยังหัวเมืองอันขึ้นอยู่ในกรมนั้นๆ อีกชั้น ๑ ลักษณะการที่จะประกาศให้ราษฎร ทราบ พระราชกฤษฎีกา นั้น ประเพณีเดิมในกรุงเทพฯ กรมเมืองให้นายอำเภอเป็นเจ้าพนักงานไปเที่ยวอ่านประกาศตามตำบลที่ประชุมชน ส่วนหัวเมืองทั้งปวงเจ้าเมืองกรมการให้กำนันเป็นพนักงานอ่านประกาศ เมื่อพนักงานจะอ่านประกาศที่ตำบลไหนให้ตีฆ้องเป็นสัญญาเรียกราษฎรมาประชุมกันแล้วอ่านประกาศให้ฟัง ณ ที่นั้น วิธีประกาศเช่นว่ามานี้จึงเรียกกันเป็นสามัญว่า "ตีฆ้องร้องป่าว" ส่วนต้นฉบับประกาศพระราชกฤษฎีกาทั้งปวงนั้น อาลักษณ์รักษาไว้ในหอหลวงฉบับ ๑ คัดส่งไปรักษาไว้ที่ศาลาลูกขุนอันเป็นที่ประชุมเสนาบดีฉบับ ๑ และส่งไปรักษาไว้ที่ศาลหลวงอันเป็นที่ประชุมผู้พิพาก

ษาด้วยอีกฉบับ ๑ ประเพณีเดิมมีลักษณะดังว่ามานี้

หนังสือประกาศชั้นเดิม ต้นร่างและสำเนามักเขียนในสมุดดำด้วยเส้นดินสอขาว ส่วนตัวประกาศที่ส่งไป ณ ที่ต่างๆมักใช้เขียนลงม้วนกระดาษข่อยด้วยดินสอดำ เพราะวิธีพิมพ์หนังสือไทยยังไม่เกิดขึ้นในชั้นนั้น มาจนในรัชกาลที่ ๓ พวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งโรงพิมพ์หนังสือไทยขึ้น ความปรากฏว่าเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๘๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรด ฯ ให้โรงพิมพ์พวกอเมริกันพิมพ์หมายประกาศห้ามมิให้คนสูบฝิ่นและค้าขายฝิ่นเป็นหนังสือ ๕๐๐ ฉบับ นับเป็นครั้งแรกที่ได้พิมพ์หมายประกาศ แต่พิมพ์ครั้งนั้นแล้วมิได้ปรากฏว่าพิมพ์ประกาศเรื่องอื่นต่อมาอีก ถึงรัชกาลที่ ๔ ในชั้นแรกประกาศต่าง ๆ ก็ยังใช้เขียนแจกตามแบบเดิม ปรากฏแต่ว่าทรงแก้

๓๖๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ไชวิธีแจกประกาศ ซึ่งแต่เดิมกรมพระสุรัสวดีเป็นพนักงานเขียน ประกาศ แจกจ่ายไป ตามกระทรวงทบวงการต่าง ๆ นั้นโปรด ฯ ให้กรมต่าง ๆ ไปคัดสำเนาหมายประกาศเอง ณ หอหลวง ยังคงส่งสำเนาประกาศไปแต่ที่มหาดไทย กลาโหมและกรมท่า สำหรับจะได้มีท้องตราประกาศออกไปตามหัวเมือง การที่แก้ไขนี้นึกพอเห็นเหตุได้ คงเป็น เพราะการเขียน ประกาศ แจกจ่าย มาแต่ก่อนเป็นการมากมายเหลือกำลังพนักงานกรมพระสุรัสวดี แจกไปไม่ทั่วถึงทุกกระทรวงทบวงการได้จริงดังที่กล่าวในลักษณะประกาศ จึงได้โปรด ฯ ให้กรมอื่น ๆ ไปคัดประกาศเอาเอง ณ หอหลวง ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น โปรด ฯ ให้สร้างโรงพิมพ์หลวงขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า โรงพิมพ์อักษรพิมพการ (อยู่ตรงพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญบัดนี้) เริ่มพิมพ์หมายประกาศเมื่อปี

มะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ ในชั้นต้นโปรดเกล้า ฯ ให้ทำเป็นหนังสือข่าวออกโดยระยะเวลา ขนานนามว่า หนังสือราชกิจจานุเบกษา บอกข่าวในราชสำนักและเก็บความจากประกาศต่าง ๆ ซึ่งได้ออกในระยะนั้นบอกไว้ให้ทราบเพียงเนื้อความ หนังสือราชกิจจานุเบกษาซึ่งออกในรัชกาลที่ ๔ ครั้งนนพเคราะห์ดูเรื่องที่พิมพ์เป็น พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยมาก เห็นจะไม่มีผู้อื่นกล้ารับผิดชอบเป็นผู้แต่ง ครั้นต่อมาทรงคิดพระราชธุระอื่นมากขึ้น ไม่มีเวลาพอจะทรงแต่งหนังสือราชกิจจานุเบกษา เพราะฉะนั้นพิมพ์อยู่ได้สักปี ๑ จึงต้องหยุด แต่การที่พิมพ์หมายประกาศเห็นจะนิยมกันมาก เมื่อหยุดหนังสือราชกิจจานุเบกษาแล้ว จึงโปรด ฯ ให้พิมพ์แต่หมายประกาศและให้ พิมพ์ตลอดเรื่อง ไม่ตัดแต่เนื้อความเหมือนอย่างที่ลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจ-

จานุเบกษามาแต่ก่อน ทำเป็นใบปลิวแจกตามกระทรวงทบวงการและจ่ายไปบีดไว้ตามที่ประชุมชนแทนป่าวร้อง เป็นประเพณีสืบมาจนรัชกาลที่ ๕ จึงกลับออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาอีก เมื่อปีจอ พ. ศ. ๒๔๑๗ แต่นั้นบรรดาประกาศจึงใช้ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และเลิกวิธีแจกจ่ายหมายประกาศอย่างแต่ก่อนสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

เพราะเรื่องตำนานเป็นดังแสดงมา ประกาศในรัชกาลที่ ๔ จึงมีตำเนาเป็น ๒ ชนิด คือ ประกาศในชั้นต้นเมื่อยังมิได้ ตั้งโรงพิมพ์หลวงนั้น มีแต่ตำเนาเป็นหนังสือเขียน ประกาศตอนหลังเมื่อตั้งโรงพิมพ์หลวงแล้วมีตำเนาเป็นหนังสือพิมพ์ ตำเนาประกาศชั้นที่เป็นหนังสือเขียนมีฉบับน้อยมาแต่เดิม ยิ่งนานมาก็ยิ่งหายากขึ้นทุกที ประกาศที่มีฉบับพิมพ์หาง่ายกว่า จึงมีผู้รวบรวมไว้บ้าง แต่

ก็ไม่ปรากฏว่ามีใครที่สามารถรวบรวมไว้ได้หมดทุกฉบับ เป็นแต่มีกันมากบ้างน้อยบ้าง การที่รวบรวมประกาศรัชกาลที่ ๔ พิมพ์ขึ้นใหม่ให้เป็นสาธารณประโยชน์ ได้จัดทำเมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ทรงบัญชาการโรงพิมพ์หลวง และเป็นผู้จัดการหนังสือราชกิจจานุเบกษาซึ่งกลับพิมพ์อีกในรัชกาลที่ ๕ นั้น ได้ทรงหาตำเนาประกาศครั้งรัชกาลที่ ๔ มาพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาบ้าง เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ออกหนังสือพิมพ์ดรุโณวาท ก็ได้ทรงหาฉบับมาพิมพ์ไว้ในหนังสือดรุโณวาทอีกบ้าง ต่อมาเมื่อหอพระสมุดวชิรญาณออกหนังสือพิมพ์ กรรมการหอพระสมุดฯ ก็หาตำเนาประกาศรัชกาลที่ ๔ มาพิมพ์ไว้หนังสือวชิรญาณอีกบ้าง แต่ที่รวบรวมประกาศรัชกาลที่ ๔ พิมพ์เป็นเล่มสมุดโดยเฉพาะ พึ่งมาพิมพ์

๓๖๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงบัญชาการโรงพิมพ์หลวง ได้ทรงพยายามหาฉบับแต่ที่ต่าง ๆ มารวบรวมพิมพ์ขึ้นเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) พิมพ์ได้ ๓ เล่มสมุด โรงพิมพ์อักษรพิมพการเดิก โรงพิมพ์อักษรนิติจึงพิมพ์ต่อมาอีกเล่ม ๑ รวมเป็น ๔ เล่ม (คัดจากคำนำ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๗)

ปาฐกถาเรื่อง "ประเพณีไทย"

ของ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(องค์ปาฐกทรงแยกเรื่องประเพณีของไทยไว้เป็น ๕ ตอน คือ ประเพณีการเกิด ประเพณีการศึกษา ประเพณีการทำมาหากิน ประเพณีการแต่งงาน และประเพณีการตาย ในตอนหนึ่ง ๆ ได้ประทานอรรถาธิบายไว้แจ่มแจ้ง

ต่อไปนี้คือคำเนาปาฐกถา ซึ่งพนักงานชวเลขประจำสำนักงานหนังสือพิมพ์ไทยได้จดส่งมา ยังเกรงว่าจะขาดตกบกพร่องไปบ้าง ซึ่งหากเกิดมีขึ้นเช่นได้ ปรารภนี้ก็หวังว่าจะได้รับประทานอภัย

โทษจากองค์ปาฐก และได้รับอภัยจากผู้อ่านทั่วกัน)

บัดนี้ปรากฏว่ามีผู้เอาใจใส่ต่อโบราณคดีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน พวกที่ศึกษาโบราณคดีหลายคนที่เป็นมิตรสหายของฉัน ได้นำความคิดความเห็นมาสอบถาม ซึ่งเขาอยากจะรู้และสงสัย ฉันยินดีอย่างยิ่งที่จะชี้แจงให้มิตรสหายทุกๆคนทราบสิ่งไรที่รู้ก็จะได้บอกให้ทราบ สิ่งไรที่ไม่รู้ก็จะได้บอกว่าไม่รู้ แต่การที่มาถามกันทีละคนสองคนนั้นเป็นการลำบากอยู่ เพราะฉันเป็นผู้มีกิจต้องไปโน่นมานี่ ข้อความที่ต้องการรู้มีมาก ไม่มีเวลาพอที่จะชี้แจงให้เขาทราบได้

อีกสถานหนึ่งนั้น ความคิดอันเดียวกัน บางทีคนนี้มาถาม ต่อมาคนโน้นมาถาม ฉันอธิบายไปซ้ำๆซากๆเป็นเรื่องเปล่าประโยชน์ ฉันได้พูดขึ้นว่าผู้ใดอยากจะรู้ขอให้รวมกันเข้า ฉันอยาก

จะชี้แจง จงนัดพร้อมกัน ถ้ามีจำนวนมากแสดงปาฐกถาให้ฟังก็ได้ หรือถ้ามีผู้ใครรู้ ๔—๕คนมาพร้อมกันที่บ้านฉันก็ได้ เมื่อได้บอกมิตรไปเช่นนี้แล้ว ในเวลาไม่ช้านกก็ได้ รับคำแจ้งความว่ามีผู้อยากฟังจำนวน ๔๐ คนเศษ ฉันได้ตอบไปว่า ถ้าเช่นนั้นไปหาที่ฟังเบื้นปาฐกถา ที่แสดงมีอยู่๒แห่ง คือ ที่พิพิธภัณฑ์และที่หอพระสมุด ที่พิพิธภัณฑ์วันอาทิตย์ เปิดให้มหาชนชม จึงตกลงกันให้มาฟังที่หอพระสมุด ปาฐกถาที่จะแสดงวันนี้เกิดจากมีมิตรอยากฟังเรื่อง "ประเพณีไทย" ก่อนที่จะแสดงจำต้องบอกก่อนว่าเกิดมาเบื้นคน ท่านทั้งหลายก็ตาม ตัวฉันก็ตาม ไม่มีความรู้มาแต่กำเนิด สิ่งไรที่รู้ก็จะชี้แจงให้ฟัง สิ่งไรที่ผิดพลาดไปบ้างก็จงอภัย

คดีธรรมก็ตาม คดีโลกก็ตาม ใครรู้ทั้งหมดพ้น

๓๗๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

วิสัย ฉันเป็นผู้เริ่มศึกษาโบราณคดีมาชำนาญ และจนมีอายุมากกว่าท่านทั้งหลายที่อยู่ในที่นี้ เว้นแต่พระยาสิงหเสนี ขอท่านจงอย่าเข้าใจผิด ฉันอยากกล่าวในทางโอกว่าเวลานี้เป็นกลางวัน ก็ไม่มีผู้ใดเถียง จึงเป็นอันถูกต้อง หรือว่าด้วยโบราณคดี กรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นผู้สร้าง ก็ไม่มีใครเถียงได้ ก็เมื่อผู้ศึกษาโบราณคดีก็ดีฉันก็ดี สิ่งที่ไม่รู้มีมากอยู่ ถือตัวว่าเป็นผู้รู้รอบแล้ว ก็เป็นการเข้าใจผิดทั้งสิ้น และหลงระเริงใจไปว่าไม่ควรเรียนไม่ควรรู้ สิ่งไรที่เรารู้น้อยควรศึกษาหาเหตุผลเพิ่มพูน ความรู้ของเราจะเจริญขึ้นเสมอ ถ้าเรารู้สึกใจว่ารู้พอแล้วไม่ต้องพอกพูนอีก นี่คือทางหายนะเท่านั้น ท่านทั้งหลาย ถ้าประพฤติดังนี้แล้วต้องเสื่อมเป็นแน่ การแต่งหนังสือก็ดี เราควรสังเกตตัวเราเองได้ บทใดไม่ดีเราสังเกต

หาเหตุผลหรือปรึกษาผู้รอบรู้ ความคิดความอ่านเราจะกว้างขวางขึ้นอีก สำหรับนักโบราณคดีถ้าจะเล่นต้องจำไว้ สิ่งที่ร้ายที่สุดนั้นก็คือ ไม่รู้บอกว่ารู้ ทำให้คนทั้งหลายที่พยายามศึกษาเสียไปด้วย หลักของเรื่องโบราณคดีคัดเอาแต่ใจความแล้วจำใส่ใจไว้ให้แม่นยำ จะได้เป็นหลักวินิจฉัยต่อไป

จะยกอุทาหรณ์บัญหาให้ฟังสักเรื่องหนึ่ง การค้นคว้าของฉันค้นมาตั้ง ๓๐ ปี พึ่งได้หลักฐานอันแน่นอนเมื่อเย็นวานนี้เอง ท่านทั้งหลายเคยไปเที่ยวที่พระปฐมเจดีย์ของไทยเรา จังหวัดนคร—ปฐม คงจะได้เห็นศิลาที่มีรอยเจาะบนพระปฐม—เจดีย์มีมาก ฉันสงสัยนี่เป็นอะไรมีแต่รอยเจาะไว้ จึงนึกปลงใจว่า เขาคงใช้เชือกผูกร้อยเอามาจากลพบุรี เพื่อสะดวกแก่การขนกระมัง เมื่อครั้งศาสตราจารย์เซเดส์อยู่ด้วยกัน เคยไปเที่ยวด้วย

กัน ฉันได้ถามเซเดส์ ๆ ตอบไม่ได้ ต่อมาจน
เซเดส์กลับไปเมืองญวน เห็นที่วัดมีระฆังทำด้วยหิน
ใช้ตีดัง เซเดส์จึงตอบมาว่า หินที่เจาะรูเป็น
ระฆังกระมัง ฉันได้ส่งหลวงบริบาลออกไปเอามา
ส่งวนไว้ในพิพิธภัณฑสถานของเรา ทำไมฉันจึง
ส่งหลวงบริบาลไปเอามา ก็เพราะเห็นเป็นของ
แปลก และอยากค้นหาเหตุผลต่อไป ต่อเมื่อเย็น
วานนี้เอง หลวงบริบาลเอาไม้ตีมีเสียงดังเป็น
ระฆัง หินเจาะรูค้นมา ๓๐ ปีพึ่งได้ความรู้ เมื่อเรา
เห็นสิ่งที่ควรสังเกตเราควรสังเกตให้มาก ที่จริง
เป็นของสนุกมาก เหมือนคิดหมากรุกกด แต่นี่เป็น
ของโลก สนุกดีทีเดียว เมื่อภายหลังเราพบของ
จริงเข้าจะยินดีที่สุด เราควรเล่นเพราะเป็นการ
เล่นของนักโบราณคดี ความยินดีของเราจะบังเกิด
ขึ้นเอง

เรื่องประเพณีไทย ที่จริงฉันเคยเปรียบอยู่หน่อย ถ้าบอกให้รู้ตัวแต่เผิน ๆ ก็จะได้ มีเวลาเที่ยวค้นคว้าให้มากกว่านี้ เอาเพียงเท่าที่รู้ก็แล้วกัน แต่อาจจะขาดตกบกพร่องได้ ประเพณีแบ่งได้ ๓ ชนิด คือ ประเพณีส่วนตัวบุคคล ประเพณีส่วนประชุมชน ประเพณีส่วนรัฐบาล ที่เรียกว่าประเพณีก็คือ คนทั้งหลายทำตามๆ กันมา คนแต่ก่อนเคยทำอย่างไร คนต่อมาก็ทำอย่างนั้น ประเพณีส่วนตัวบุคคลที่ประพฤติกันอยู่ก่อนก็คือ ผู้ชายต้องใส่เสื้อราชปะแตน จนบัดนี้ก็ยังปรากฏอยู่ ที่จริงเราก็มิได้คิดเช่นนั้น แต่เป็นประเพณีอย่างนั้น อีกอย่างหนึ่งประเพณีส่วนประชุมชน เช่นทอดกฐินและผ้าป่า เป็นงานที่เคยทำพร้อมกันมา อีกอย่างหนึ่งประเพณีส่วนรัฐบาล เช่น พิธีโล้ชิงช้าเป็นต้น แต่จะแสดงให้ฟังทั้ง ๓ หมวดวันนี้ไม่ได้ เวลาไม่พอ ฉันจะยกขึ้นแสดงแต่ประ–

เพณีเฉพาะส่วนตัวบุคคลของไทยเรา ประเพณีของไทยเราจะสังเกตได้จากพงศาวดาร ซึ่งท่านทั้งหลายรู้แล้วว่าไทยได้อพยพครอบครัวมาจากทางเหนือ เมื่อเดิมอยู่เมืองจีน ภายหลังไทยมีอำนาจตั้งผู้ปกครองยกมาทางใต้อยู่ปะปนกับชาวต่างประเทศเช่นขอม เขาได้ปกครองอยู่ก่อน เราเอาแบบมาประพฤติตาม บางทีจีนนำมา เราประพฤติก็มี

คราวนี้จะกล่าวแต่หลักของประเพณีที่เกิดขึ้นในส่วนตัวของบุคคลจัดเป็น ๕ ประเภท คือ ประเพณีเนื่องในการศึกษา ๑ ประเพณีเนื่องในการอาชีพ ๑ ประเพณีเนื่องในการมรณะ ๑ ประเพณีเนื่องในการแต่งงาน ๑ ประเพณีเนื่องในการเกิด ๑

การเกิด ถึงแม้ว่าสัตว์เดียรัจฉานก็รักลูกเป็นธรรมดา เมื่อเกิดมาแล้วอยากจะเลี้ยงต่อไป ไม่

อยากให้เป็นอันตราย นี่เป็นธรรมดาของสัตว์ คนเราในเวลาเกิดมีความวิตกและความยินดีของพ่อแม่เท่ากัน เมื่อเกิดมาแล้วก็ช่วยกันแก้ไขอย่างดีที่สุด สมัยนี้การอนามัยดีถึงที่สุด เด็กที่เกิดมาไม่ได้รับอันตราย เพราะมีผู้ศึกษาค้นคว้าหาเหตุผล ในสมัยโบราณ ต้นของประเพณีการคลอดบุตร มารดาใกล้ต่ออันตราย แม่ ๆ ของเด็กและตัวของเด็กที่ตายไปก็มาก จึงเป็นเรื่องกลัวกันนักไม่อยากมีลูก คลอดบุตรครั้งหนึ่งเรียกกันว่าออกทัพครั้งหนึ่ง เมื่อไม่เป็นอันตรายก็บุญกุศล แต่โบราณสิ่งไรอันเกิดด้วยเหตุสุดวิสัยมักโทษผีบีศาจ ในเมื่อเวลาตายลง เด็กที่เกิดมาไม่ควรตายก็ตาย คนโบราณเชื่อว่าผีเอาไป คิดจัดการป้องกันอย่างสำคัญ ถือว่าประเพณีการเกิดเป็นของประหลาดหนักหนา ท่านทั้งหลายที่เคยไปเที่ยวพิพิธภัณฑ์คงเห็นตุ๊กตาชำรุดทรุดโทรม

มีมาก ฉันเห็นว่ามันมีประโยชน์เป็นความรู้แก่ชนชั้นหลังจึงเอามาไว้ ตุ๊กตาเหล่านี้หาคอดีไม่ได้ คอหักทั้งนั้น ฉันไปพบที่สวรรคโลกกับเซเดส์ด้วยกัน ฉันถามเซเดส์ ๆ ก็เห็นไปต่างๆ ฉันว่าชะรอยตุ๊กตาเสียกบาลกระมัง ไม่มีหัวมีแต่ตัว เซเดส์ถามว่าเป็นพิธีอะไรกันจึงได้ทำอย่างนั้น แต่ก่อนที่บ้านฉันถึงเวลาขึ้นปีใหม่เดือนใหม่ แม่เคยนำเอาดินมาปั้นเป็นตุ๊กตาเด็ก ๆ แล้วมีข้าวตอกดอกไม้ไปวางไว้ที่หนทางสามแพร่ง เป็นการสะเดาะเคราะห์ เซเดส์เขาแปลว่า เสียกบาลก็คือเสียหัวนั่นเอง คือต่อยให้คอหัก คนโบราณเวลาออกลูกซื้อตุ๊กตามาทำพิธีแล้วบอกว่าให้แก่ผีนอกจากนี้มีพิธีประกอบอีกหลายอย่าง เช่นเมื่อเด็กออกแล้ว เอาใส่กระด้งร่อนเร่แล้วกล่าวว่า “๓ วันลูกผี ๔ วันลูกคน ลูกของใครรับไปเน้อ” แล้วก็เอาเบี้ยมาซื้อเรียกว่าแม่ซื้อ วิธีเป็นวิธีกัน

ผ่อกเหมือนกัน ใช่แต่เท่านั้นยังให้ชื่อถึงสองชื่อ ชื่อเมื่อเด็กๆ ชื่อ ๑ ชื่อเขียด อึ่ง บง โตขึ้นได้อีกชื่อ ๑ นี่พบทางเชียงใหม่ สิ่งเหล่านี้เพื่อให้ผู้เกี่ยด เนื่องจากความรักลูกถนอมลูก ไม่รู้ว่าผีมันมีจริงหรือยอย่างไร ทำตามกันมาอย่างนั้น นอกจากนี้ ๓ วันยังมีพิธีทำขวัญกันอีก ถ้าจะว่าไปแล้ว พิธีการเกิดย่อมทำด้วยความรักเป็นประมาณ

ครานี้ว่าด้วยการศึกษา โดยเขาแบ่งเป็น ๔ ประเภท เรียกว่า ขนาดอุ้ม ขนาดจูง ขนาดแล่น ขนาดรุ่น ฉันเอาหลักนี้มาสันนิษฐานประกอบเข้ากับการศึกษา เด็กที่เรียกอุ้มนั้น สันนิษฐานว่าตั้งแต่เกิดมาจนมีอายุได้ ๓ ขวบ ขนาดจูงนั้น ตั้งแต่ ๔ ขวบถึง ๗ ขวบ ซึ่งจะไปไหนยังไปตามลำพังไม่ได้ ต้องมีคนคอยจูง ต่อนั้นขึ้นไปถึงขั้นแล่น เด็กที่เป็นขนาดแล่น ผู้ชายอายุ ๘ ปีจนถึง

๑๓ ปี ผู้หญิงตั้งแต่ ๘ ปีจนถึง ๑๑ ปี ชั้นที่ ๔ เป็นชั้นใหญ่ หมายความว่าถึงขนาดรุ่นรู้เดียงสา นับเด็กผู้ชายตั้งแต่อายุ ๑๓ ปี เด็กผู้หญิงตั้งแต่ ๑๑ คนโบราณเมื่อโกนผมไฟแล้วมักจะเอาไว้จุก และเคยกระทำพิธีกันใหญ่โต คนหลัง ๆ ก็ประพฤติตามกันมาจนบัดนี้ จึงได้เกิดมีความสงสัยกันขึ้นด้วยเรื่องไว้จุก ต้นเดิมมาจากไหน ฉันสันนิษฐานได้ ทำไมจึงไว้จุก คือว่าจะได้เป็นเครื่องหมายแสดงให้ปรากฏในที่ชุมนุมชนทั้งหลายว่าเป็นเด็กเท่านั้น เมื่อเข้าที่ชุมนุม ผู้ใหญ่จะได้มีความเมตตาอุปการะให้ความเสมอภาคตามสมควรแก่เด็ก ต่อเมื่ออายุย่างเข้าเขตเดียงสา พ่อแม่ ชวด ตา ของเราก็จัดการโกนจุก มีพิธีรีตองกันอีก เพื่อให้พ้นจากเขตเดียงสา บรรดาประเพณีทุกอย่างตั้งขึ้นด้วยความดีทั้งนั้น เพราะฉะนั้นคนชั้นหลังจึงได้ประพฤติตาม เมื่อมีคนทำ

ตามแล้ว ต้องเกิดขึ้นด้วยความยินดี เด็กขนาดอุ้มแถะจูงเป็นหน้าที่ของแม่ผีกหัดสั่งสอน จะดีหรือชั่วแต่แม่ นักปราชญ์ท่านจึงกล่าวยกย่องว่า "แม่เป็นศาสดาจารย์ผู้ประเสริฐ" แม่จึงเป็นเจ้าหน้าเราอยู่มาก ครั้นถึงขนาดรุ่นแถะแถ่น อายุตั้งแต่ ๗ ขวบขึ้นไป ผู้ชายเป็นส่วนของพ่อ ผู้หญิงเป็นส่วนของแม่ ผู้ชายช่วยพ่อแม่ทำสวนทำนาค้าขายเป็นการอาชีพ ผู้หญิงอยู่กับบ้านผีกหัดตัวเป็นแม่เรือนหุงต้ม ปฏิบัติกิจการทางบ้าน ผู้ชายบางคนพ่อเอาไปฝากวัดถวายพระ การเอาไปถวายพระก็เพื่อให้ทำการแทนในหน้าที่ลูกศิษย์ จะสังเกตได้ว่าเด็กมักจะเรียกพระว่าหลวงพ่อ คือนับถือว่าพ่อของตัวจริง ๆ การที่ให้พระเป็นผู้ผีกหัดอบรมสั่งสอนนั้น มีประโยชน์ทั้งพ่อแม่และตัวเด็กหลายอย่าง เพราะพระเป็นผู้มีเวลามาก จึงได้มีประเพณีมาจนกระทั่งบัดนี้ ต่อ

จากนั้นพ่อแม่เมื่อมีสติปัญญา ก็เอาลูกไปฝากทำการงาน การฝากวัดเบื้นของจำเบื้นเหมือนกัน การนำลูกเข้าฝากวัดเปรียบเหมือนเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัย ได้เรียนรู้การสมาคมกับผู้อื่น และได้เล่าท่องธรรมปฏิบัติสำหรับตัวด้วย แต่ก่อนมาถือกันว่าฝากพระเหมือนเข้าอยู่ในยุนิเวอร์ซิตี้แห่งสยาม เมื่อเติบโตอายุเข้าเขตบวช พระหรือพ่อแม่ก็จัดการบวชให้ การบวชเบื้นของสำคัญนักสำหรับคนไทยเรา การบวชเบื้นวิธีรักษาตัวให้อิสระต่อไปภายหน้า ทุกวันนี้การบวชก็ยังแพร่หลายอยู่น่าชมเชย สำหรับตัวฉันเองได้ใช้ความรู้ในการบวชมาจนทุกวันนี้ คนที่ทำราชการบางเวลาใจคอให้ฟุ้งซ่านไปในทางกิเลส-ตัณหา แต่เมื่อหวนคิดในทางธรรมก็คิดได้ ยับยั้งชั่งใจได้ กระนั้นก็ดีเมื่อถึงเวลามีเมีย ฝ่ายหญิงเขามักจะถามว่า บวชเรียนแล้วหรือยัง

นี่เราจะเห็นได้ว่า ส่วนศึกษาสำคัญที่สุดแห่งเดียว ก็คือการบวชพระ

การแต่งงาน ประเพณีไทยเราดีมาก ปล่อยให้ผู้หญิงเป็นอิสระมาแต่โบราณ คือไม่เก็บตัวดังเช่นหญิงแขก ผู้ชายที่รักผู้หญิงบางคน มักจะพาเพื่อนไปดูที่บ้านเจ้าสาว แล้วทำความรู้จักมักคุ้นกันเสียก่อนจึงแต่งงาน วิธีนี้ดีมาก เพราะเป็นชีวิตของเขาต่อไปในภายหน้า เป็นการดีกว่าที่เรียกว่า "คฤหัสถ์" คือทั้งฝ่ายชายและหญิงไม่เคยรู้จักสนทนากันเลย ฝ่ายผู้ปกครองนับถือรักใคร่กันก็จัดการแต่งงานให้ดังนี้ เป็นการทำลายชีวิตในอนาคต การแต่งงานมีอยู่ ๒ชนิด เรียกว่า อาวาหมงคล๑ วิวาหมงคล๑ อธิบายกันง่ายๆ ก็คือ อาวาหมงคล ผู้หญิงต้องไปแต่งงานที่บ้านผู้ชาย วิวาหมงคล คือ ผู้ชายต้องไปแต่งงานที่บ้านผู้หญิง พูดถึงเรื่องการแต่งงานบางทีจะไม่

เป็นที่พอใจแก่คนทั้งหลายมากอยู่ ตามที่ได้สังเกตเห็นทุกวันนี้เจ้าภาพทำการผิดมาก เมื่อมีการแต่งงานผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายชายและหญิงมักจะเชิญแขกไปรดน้ำเป็นจำนวนมาก งานใครมีผู้คนไปรดน้ำมากดูเป็นการหรู ใครคิดบ้างว่าเจ้าสาวเขาจะนึกอย่างไร การเชิญแขกรดน้ำแต่งงานเกิดจากการหลงยศข้างผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย ที่พอจะเห็นได้ผู้ที่ไปรดน้ำมาก จะเป็นผู้มีอำนาจและมีเกียรติ การเชิญแขกไปรดน้ำเป็นการไถถอกไปนอกประเพณี ตามประเพณีเดิมเขาเชิญเฉพาะผู้ปกครองและผู้นับถือของคู่บ่าวสาวไปรดน้ำเพื่อให้รู้เห็นเป็นพยาน ในการที่ได้เป็นสามีภรรยากันเท่านั้น บุคคลชายหญิงเมื่อแต่งงานแล้วก็เป็นอิสระจะไปอยู่แห่งใดก็ได้ ออกจากอกพ่อแม่

กล่าวถึงประเพณีอาชีพ การทำพาน ทำขัน

อย่างที่บ้านหล่อทำกันอยู่ทุกวันนี้ และการทำนาทำสวนเป็นประเพณีของเรามาแต่เดิม ฯลฯ ฉันอยากจะเล่าเรื่องให้ฟังสักเรื่องหนึ่ง ได้พบที่มณฑลนครศรีธรรมราช หมู่บ้าน ๑ มีเรือนสัก ๑,๐๐๐ หลัง ทั้งบ้านจะหาใครมีเงินถึง ๒๐๐ บาทไม่มี แต่หาคนจนก็ไม่มี ผู้ชายทำสวน ผู้หญิงช่วยทำงานบ้าน ฉันสอบถามได้ความว่า สินค้าที่ทำมาหาได้ก็ไปแลกเปลี่ยนเป็นเครื่องนุ่งห่มบ้าง เครื่องใช้บ้าง เครื่องบริโภคบ้าง แล้วก็มาสู่กันกินสู่กันใช้ ไม่มีการทะเลาะวิวาทกัน ตั้งหน้าทำมาหากิน การปกครองเขาปกครองกันเป็นครัวเรือน

ครานี้จะกล่าวถึงความมรณะ ธรรมดาการตายจะเอาซากศพไว้ไม่ได้ ฉันได้อ่านพบในหนังสือของเซอรฮาร์ฟลิงห์ นักปราชญ์อินเดีย ว่าที่ตายแล้วต้องรีบเอาไปผั้ง พวกที่ถือทางพุทธ

เห็นว่าวิญญาณอาศัยรูป ร่างกายเป็นของไม่มีประโยชน์ พวกถืออย่างนี้จึงเอาศพไปเผา ความคิดนี้ว่าการเผาศพเป็นของมาผู้ตาย คนที่ไม่รู้จักเมื่อตายแล้วก็ไม่ควรไปเผา เพราะไม่มีกิจที่จะของมากัน ถ้าผู้นั้นเป็นศัตรูควรไปเผาอย่างยิ่ง ที่จริงเมื่อเวลาเผาเจ้าภาพควรบอกให้รู้เท่านั้น ว่าศพคนนั้นจะเผาวันนั้น เขาจะไปเผาหรือไม่เป็นธุระของเขา และยังติต่อไปอีกว่าผู้เผาต้องเอาธูปเทียนไปเอง เพราะตั้งใจไปของมาศพ เจ้าภาพไม่ควรตั้งธูปเทียนไว้ให้ สำหรับผู้ไปเผา ในเมื่อเวลาใส่ธูปเทียนต้องตั้งใจอธิษฐานของของมาอภัยต่อผู้ตาย ได้ล่วงเกินอะไรไปบ้าง กระทำอย่างนี้จึงจะนับว่าเป็นการถูกต้อง

(คัดจากหนังสือพิมพ์ไทย ฉบับประจำวันที่๒๐ มกราคม พ.ศ ๒๔๘๓)

อธิบายตำนานเรื่องรำโคม

รำโคมเป็นการฟ้อนรำอย่างหนึ่งทำนองเดียวกับระบำ สำหรับเล่นที่หน้าพลับพลา เวลาเสด็จออกทอดพระเนตรงานมหรสพตอนค่ำคู่กับเต้นสิงโต ซึ่งสำหรับเล่นถวายทอดพระเนตรเวลาเสด็จออกพลับพลาตอนบ่าย การเล่นทั้ง ๒ อย่างนี้เดิมพวกญวนที่เข้ามาสามิภักดิ์พึ่งพระบารมีคิดผลัดกันขึ้นเล่นถวายทอดพระเนตร สนองพระเดชพระคุณในงานมหรสพของหลวงก่อน แล้วจึงได้เลยเป็นเครื่องมหรสพสำหรับไทยเล่นงานหลวงต่อมา

ต้นเดิม ของ การเล่นเต้นสิงโต และ รำโคม ๒ อย่างนี้สืบได้ความว่า การเล่นเต้นสิงโตญวนเอาตำรามาแต่จีน ในเมืองจีนนั้นพวกชายฉกรรจ์ที่ใจคอกล้าหาญมักชวนกันฝึกหัดวิชาสำหรับรบสู้บ้องกันตัว คือหัดวิธีบำรุงกำลัง (ยิมแนสติค) และมวยปล้ำเป็นต้น ถึงเวลานักขัตฤกษ์เช่นตรุษจีน มักคุมกันไปเที่ยวเล่นประลองกำลัง คือที่เราเรียกว่า "พะบู๊" ให้คนดู ทำเป็นรูปสิงโตใส่ตัวเต้นนำกระบวนไปเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น การเต้นสิงโตจึงเป็นเครื่องหมายของพวกที่ได้ฝึกหัดมีกำลังวังชากล้าหาญ พวกจีนที่เล่นเต้นสิงโตวงใหญ่ในเมืองเรา เวลาตรุษจีนก็สมมติว่าเป็นคนชนิดนั้น ถึงพวกที่อังกฤษเรียกว่า "บอกเซอร์" (แปลว่านักมวย) ซึ่งได้เคยก่อการกำเริบใหญ่โตในเมืองจีน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็กล่าวกันว่าเป็นพวกที่เล่นเต้นสิงโตนั้นเอง การเล่นเต้นสิง

โตคงเป็นประเพณีมาในเมืองจีนแต่โบราณ พระเจ้าแผ่นดินญวนเอาแบบอย่างไปฝึกหัดพวกทหารญวนให้เล่นประลองกำลังอย่างจีน การเล่นเต้นสิงโตจึงติดไปเป็นประเพณีในราชสำนักของญวนด้วย ส่วนการเล่นรำโคมหรือที่เราเรียกกันแต่ก่อนว่า "ญวนรำกระถาง" นั้น พวกญวนเขาว่าเป็นของคิดขึ้นในเมืองญวนเอง สำหรับเล่นถวายพระพรพระเจ้าแผ่นดินในงานมงคล เช่นงานเฉลิมพระชันษาเป็นต้น ที่เมืองจีนหามีไม่ เรื่องต้นเดิมของการเล่นเต้นสิงโตกับเล่นรำโคมสืบได้ความดังกล่าวมานี้

เหตุที่พวกญวนจะนำตำราเล่นเต้นสิงโตและเล่นรำโคมเข้ามาฝึกหัดไว้ในเมืองไทยนั้น ได้ความว่าเมื่อครั้งเมืองตังเกี๋ยกับเมืองเว้ต่างมีเจ้าครองเป็นอิสระแก่กัน ที่เมืองเว้เกิดขบถ พวกขบถชิงได้เมืองแล้วฆ่าพันเจ้านายเสีย เป็นอันมาก

พวกเชื้อวงศ์เจ้าเมืองเว้ที่รอดอยู่ได้ พากันหนีพวกขบถลงมาทางเมืองไซ่ง่อนหลายองค์ องเชียงซุนบุตรที่ ๔ ของเจ้าเมืองเว้มาอาศัยอยู่ที่เมืองฮาเตียนซึ่งต่อแดนเขมร เขมรเรียกว่าเมืองบันทายมาศ พวกขบถยกกองทัพมาติดตาม เจ้าเมืองฮาเตียนเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็อพยพครอบครัวพาองเชียงซุนเข้ามายังกรุงธนบุรี เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้รับไว้แล้วพระราชทานที่ให้ญวนพวกองเชียงซุนตั้งบ้านเรือนอยู่นอกพระนครทางฝั่งตะวันออก คือแถวถนนพาหุรัดทุกวันนี้ จึงเรียกกันว่าบ้านญวนมาจนสร้างถนนพาหุรัด อยู่มาองเชียงซุนพยายามจะหนี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ประหารชีวิตเสีย (๑) พวก

---

(๑) กล่าวกันอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส เกิดอุปาทานว่ามีแก้วอยู่ในท้ององเชียงซุน จึงให้ประหารชีวิต เพื่อจะค้นหาแก้ว

องเชียงชุนเป็นญวนพวกแรกที่อพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศนี้ เมื่อภายหลังเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึก

ต่อมาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ ๑ มีนัดดาเจ้าเมืองเว้องค์ ๑ ชื่อองเชียงสือ เดิมหนีพวกขบถมาอาศัยอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน พวกญวนที่เมืองไซ่ง่อนนับถือยกย่องให้ครองเมือง แต่รักษาเมืองต่อสู้ศัตรูไม่ไหว จึงหนีมาอาศัยอยู่ที่เกาะกระบือในแดนเขมร พระยาชลบุรีคุมเรือรบไทยไปลาดตระเวนทางทะเล ไปพบองเชียงสือๆจึงพาครอบครัวโดยสารเรือพระยาชลบุรีเข้ามาขอพึ่งพระบารมีอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖ อันเป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณารับทำนุบำรุง และพระราชทานที่ให้ญวนพวกองเชียงสือตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออก

ที่ตำบลคอกกระบือ คือตรงที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกศทุกวันนี้ พวกญวนที่นับถือองเชียงสือมาก ครั้นรู้ว่าองเชียงสือได้มาพึ่งพระบารมีเป็นหลักแหล่งอยู่ในกรุงเทพฯ ก็พากันอพยพครอบครัวติดตามเข้ามาอีกเนืองๆ จำนวนญวนที่เข้ามาในคราวองเชียงสือเห็นจะมากด้วยกัน จึงปรากฏว่าองเชียงสือได้ควบคุมพวกญวนไปตามเสด็จในการทำสงครามกับพม่าหลายครั้ง องเชียงสืออยู่ในกรุงเทพฯ ๔ ปี ครั้นถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙ องเชียงสือเชิญหนังสือทูลลาวางไว้ที่บูชา แล้วลอบลงเรือหนีไปกับคนสนิท เนื้อความในหนังสือนั้นว่า ตั้งแต่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทำนุบำรุงเป็นเอนกประการ ถึงให้กองทัพไทยไปช่วยตีเมืองไซ่ง่อนพระราชทานก็ครั้ง ๑ แต่การยังไม่สำเร็จ เพราะกรุงเทพฯ ติดทำสงครามอยู่กับพม่า จะรอต่อ

ไปก็เกรงว่าพรรคพวกทางเมืองญวนจะรวนเรไปเสีย ครั้นจะกราบถวายบังคมลาโดยเปิดเผยก็เกรงจะมีเหตุขัดข้องจึงหนีไป เพื่อจะไปคิดอ่านตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืน ถ้าขัดข้องประการใดขอพระบารมีเป็นที่พึ่งทรงอุดหนุนด้วย เมื่อได้เมืองแล้วจะมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป องเชียงสือหนีไปพักอยู่ที่เกาะกูด เมื่อข่าวที่องเชียงสือหนีทราบถึงพระกรรณ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงถือโทษ แต่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกลับทรงชักเคืององเชียงสือ ในครั้งนั้นจึงโปรดฯ ให้ญวนพวกองเชียงสือย้ายขึ้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่เสียที่บางโพธิ์ ยังมีเชื้อสายสืบมาจนทุกวันนี้

มีคำเล่ากันสืบมาว่า เมื่อองเชียงสือเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น ได้คิดผูกหัดให้พวกญวนเล่นเต้นสิงโตอย่าง ๑ ญวนหก (พะบู๊) อย่าง ๑

สำหรับเล่นกลางวัน แตะญวนรำกระถางอย่าง ๑ สิงโตไฟคาบแก้วอย่าง ๑ สำหรับเล่นกลางคืน แล้วนำมาเล่นถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทอดพระเนตร เป็นการสนองพระเดชพระคุณ โปรดฯ ให้เล่นที่หน้าพลับพลาแตะโปรดฯให้ทำมังกรไฟคาบแก้วขึ้นเป็นคู่กัน จึงเลยเล่นเป็นประเพณีสืบมาจนรัชกาลหลัง ๆ ความที่กล่าวนี้เค้าเงื่อนเห็นสมจริง ด้วยองเชียงสือเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖ จนปีมะเมีย พ.ศ.๒๓๒๙ ในระหว่างนั้นเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและสมโภชพระนคร มีมหรสพเป็นการใหญ่ องเชียงสือเห็นจะผีกหัดจัดการเล่นอย่างญวน ให้พวกของตนเล่นสนองพระเดชพระคุณในงานมหรสพคราวนั้น แต่องเชียงสือจะได้หัดการเล่นในครั้งนั้นทั้ง ๔ อย่างที่กล่าวมา หรือแต่อย่างหนึ่ง

อย่างใด ข้อนี้ได้สอบดูในโคลงซึ่งกรมหมื่นศรี-
สุเรนทรทรงแต่ง ว่าด้วยงานพระเมรุพระอัฐิ
สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ซึ่งทำในรัชกาล
ที่ ๑ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๙ เครื่องมหรสพ
ซึ่งพรรณนาไว้ในหนังสือนั้น มีปรากฏแต่การ
เล่นเต้นสิงโต กล่าวไว้ในโคลงว่า

ญวนเล่นโคต่อแก้ว ผกผัน
ฉวัดเฉวียนเวียนวัด ด่วนได้
ญวนหกดังกังหัน ปากคาบ ดาบแฮ
ดูดาบปราบเลี่ยวไล้ สยดท้อใจขาม ฯ

แต่การเล่นรำโคมและสิงโตคาบแก้วในเวลา
ค่ำมิได้กล่าวถึงในหนังสือนั้นเลย จึงได้เที่ยวสืบ
ถามตามพวกญวนที่สูงอายุ ได้ความว่ารำโคม
นั้นเป็นของมีขึ้นทีหลัง ญวนพวกที่เข้ามาชั้นหลัง
ต่อมาอีกเป็นผู้นำแบบแผนเข้ามา องเชียงสือ
ได้มาฝึกหัดให้พวกญวนเล่นครั้งรัชกาลที่ ๑ แต่

เต้นสิงโตกับพะบู๊เท่านั้น

พวกญวนที่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยภายหลังองเชียงสือ เมื่อในรัชกาลที่๓อีก๓คราว คือคราวแรกนั้น เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห-เส่น) ไปตีเมืองญวน ในปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๗๖ ได้ครัวญวนส่งเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อปลายปีมะเมีย พ. ศ. ๒๓๗๗ ครัวญวนที่เข้ามาคราวนี้เป็น ๒ พวก คือเป็นพวกถือพระพุทธศาสนาพวก ๑ เป็นพวกถือศาสนาคริสตังพวก ๑ พวกญวนที่ถือพระพุทธศาสนานั้นโปรด ฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่กาญจนบุรี สำหรับรักษาบ้อมเมืองใหม่ ซึ่งทรงสร้างขึ้นที่ปากแพรก แต่พวกญวนที่ถือศาสนาคริสตังนั้น โปรด ฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามเสนใน กรุงเทพ ฯ ติดต่อ กับ พวกคริสตังเชื้อโปรตุเกศ ซึ่งอพยพเข้ามาจากเมืองเขมรก่อนนั้น และโปรด ฯ ให้ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระ

ปี่นเกต้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าพ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงผีกหัดเป็นทหารปืนใหญ่

ญวน ๒ พวกที่กล่าวมานี้ ถึงรัชกาลที่ ๔ พวกญวนคริสตัง ย้ายสังกัดไปเป็นทหารปืนใหญ่ฝ่ายพระบวรราชวัง (คือญวนพวกพระยาบรรฦาสิงหนาท) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่า พวกญวนที่อยู่เมืองกาญจนบุรีโดยมากอยากจะมาอยู่กรุงเทพฯ เหมือนกับญวนพวกอื่น จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งได้โปรดฯ ให้ขุดใหม่นั้น แล้วให้จัดเป็นทหารปืนใหญ่ฝ่ายวังหลวงสืบมา ที่เมืองกาญจนบุรียังมีวัดญวนและมีชื่อตำบล เช่น เรียกว่า "ชุกยายญวน" ปรากฏอยู่ เชื่อสายพวกญวนที่ไม่สมัครเข้ามากรุงเทพฯ ก็ยังคงอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีจนทุกวันนี้

ต่อมาจะเป็นปีไหนไม่ทราบแน่ แต่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๖ จน พ.ศ. ๒๓๘๓ มีญวนเข้ารีตคริสตังอีกพวก ๑ ถูกพระเจ้ามินมางบังคับมิให้ถือศาสนาคริสตัง จึงพากันอพยพหนีมาอาศัยเมืองไทยเป็นคราวที่ ๒ มาอยู่ที่เมืองจันทบุรี จึงมีพวกญวนอยู่ที่นั่นมาจนบัดนี้

ครั้งญวนที่อพยพเข้ามาคราวหลังในรัชกาลที่ ๓ นั้น มาเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๘๓ มีเรื่องปรากฏว่าเวลานั้นกองทัพไทยกับเขมรกำลังรบพุ่งขับไล่กองทัพญวนที่เข้ามาตั้งอยู่ในแดนเขมร กองทัพญวนถูกล้อมอยู่หลายแห่ง เผอิญเกิดความไข้ขึ้นในค่ายญวน พวกญวนหนีความไข้ออกมาหาเขมรประมาณ ๑๐๐๐ เศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกส่งเข้ามากรุงเทพฯ อีกพวก ๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ญวนพวกนั้นไปอยู่บางโพธิ์กับเชื้อสายญวนพวกองเชียงสือ

เพราะถือพระพุทธศาสนาด้วยกัน และให้สังกัดเป็นกรมอาสา ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจว่าญวนพวกหลังนี้เป็นผู้นำตำรารำโคมเข้ามา ด้วยมีคำของญวนที่สูงอายุเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งถามถึงการเล่นของพวกญวน (ทำนองจะดำรัสถามถึงเค้ามูลเรื่องเต้นสิงโต) พวกญวนกราบทูลว่า ประเพณีในเมืองญวนนั้น ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกเวลากลางวัน พวกทหารเล่นเต้นสิงโตถวายทอดพระเนตร ถ้าเสด็จออกเวลากลางคืน มีพวกระบำแต่งเป็นเทพยดามารำโคมถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้หัดพวกญวนรำโคมขึ้นพวก ๑ แต่จะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ หาได้เล่นถวายตัวเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ไม่ ตามคำเล่าว่าได้เล่นถวายตัวเป็นครั้งแรกเมื่องานพระเมรุ

๓๙๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด ฯ ให้พวกกรมญวนหก ซึ่งเป็นพนักงานเล่นเต้นสิงโตมาแต่ก่อนนั้น หัดเล่นรำโคมในเวลาค่ำด้วยสืบมา สืบได้ความในเรื่องตำนานรำโคมตอนที่เล่นอย่างญวนดังกล่าวมานี้ แต่สิงโตคาบแก้วที่เล่นหน้าพลับพลาเวลากลางคืน จะมีขึ้นครั้งใดสืบไม่ได้ความ ปรากฏแต่ว่ามังกรคาบแก้วนั้นมีมาแต่รัชกาลที่ ๑ แล้ว

วิธีเล่นเต้นสิงโต
และรำโคมอย่างญวน

เนื้อเรื่องที่เล่นเต้นสิงโตเบ็นอย่างไร สืบไม่ได้ต้นตำรา ต้องว่าแต่ตามที่เคยเห็นพวกญวนหกเล่น เริ่มเรื่องคนเล่น ๒ คนแต่งเบ็นสิงโตตัวใหญ่ตัว ๑ ออกมาเต้นท่าสิงโตเข้ากับเพลงเครื่องโล่โก๊ เต้นจบเพลงแล้วลงนั่ง (สมมติว่าเข้าโรง) มีคนเล่นอีกคน ๑ แต่งเบ็นเสือออกมาเต้นท่าเสือ ครั้นจบแล้วมีคน ๑ แต่งเบ็นชายหาบโพงมาจะตักน้ำ มาพบกับเสือ ๆ จะกิน ชายนั้นจึงเรียกให้พระภูมิช่วย (มีเรื่องอธิบายตรงนี้ว่า เดิมชายตักน้ำกับพระภูมินั้นเบ็นสหายร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ได้สัญญากันไว้ว่าถึงฝ่ายใดตายไปแล้วก็จะไม่ทิ้งกัน คน ๑ ตาย

ไปก่อนได้เป็นพระภูมิเจ้าที่จึงมาช่วยสหายในเวลาอับจน) พระภูมิตีเสือตายแล้วพาชายตักน้ำไปจับถูกสิงโต แม่สิงโตออกมาไล่ พระภูมิจึงให้แก้วแก่ชายตักน้ำ ให้ล่อสิงโตพามาได้ตามใจแล้วเห็นทำนองจะได้ถวายตัวการยศศักดิ์อย่างใดต่อไป แต่พวกญวนหกเล่นเพียงล่อสิงโตมาได้ก็ยุติเพียงนั้น แล้วเล่นพะบู๊ต่อไปจนหมดเวลา

วิธีเล่นรำโคมเมื่อยังร้องรำอย่างญวน เรียกว่าญวนรำกระถางนน มีคนรำ ๔๐ คน ยืนเรียงกันเป็น ๒ แถว แถว ๑ แต่งตัวโพกศีรษะด้วยแพรใส่เสื้อแพรเชียว นุ่งกางเกงแพรแดง อีกแถว ๑ โพกศีรษะด้วยแพรเชียว ใส่เสื้อแพรแดง นุ่งกางเกงแพรเชียว โคมนั้นทำโครงเป็นรูปกระถางต้นไม้สี่เหลี่ยมก้นสอบ บีดกระดาษตัวกระถางทำเป็นโคม ติดเทียนจุดไฟที่ในกระถางนั้น ที่ปากกระถางปักดอกดัดทำเป็นต้นไม้มีดอกข้างก้นกระถางทำเป็นด้ามต่อลงมาสำหรับมือถือ

พวกที่รำถือโคมกระถางคนละคู่ ร้องรำเพลงต่างๆ มีกรับเคาะจังหวะ ครั้นร้องรำจบบท ๑ แล้วก็ต่อกันทำเป็นรูปต่าง ๆ อย่างหนึ่ง เช่นรูปเรือเป็นต้น เต้นเข้ากับเพลงเครื่องโต่โก๊ เสร็จแล้วร้องรำโคมอีกครบ ๕ คราวจึงหมดเรื่อง

บทที่พวกรำโคมร้องเป็นภาษาญวนนั้น บทต้นเป็นคำถวายพระพร และกล่าวถึงเทพยดามารำโคม บทตอนท้ายเอาเรื่องสามก๊กตอนเล่าปี่คิดปราบโจรโพกผ้าเหลือง กับตอนบ้านเมืองเป็นจลาจลเพราะตั๋งโต๊ะว่าราชการ มากล่าวเป็นทำนองสุภาษิต ได้ขอจดมาจากกรมมหรสพพิมพ์ไว้เป็นตัวอย่างในหนังสือบท ๑

บทถวายพระพรเฉลิมพระชนม์พรรษา

๑. ย่านถ่อ ย่านถ่อวา พุงเหี่ยน

ตังท้านถ่อ โยเกื๋อง

๒. เมี่ยนเกื๋อง เมี่ยนเกื๋องตัง วินเบา

ตังท้านถ่อ โยเกื๋อง

๓. จื๋อบ่าง จื๋อบ่างตาย ต่าวกง

ตังท้านถ่อ โยเกื๋อง

บทที่คัดมานี้เห็นว่าไทยร้องมานานแล้ว บางที่จะคลาดเคลื่อนจากคำเดิม ซึ่งเป็นภาษาญวน จึงได้ส่งไปวานญวนซึ่งเป็นผู้รู้อยู่ที่บางโพธิ์ ตรวจสอบและให้ช่วยแปลเป็นภาษาไทยมาให้ ได้ความเป็นคำชี้แจงเพิ่มเติมในเรื่องญวนรำโคมต่อไปว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๕ องกร่าม ซึ่งภายหลังได้เป็นพระครูบริหารอะนัมพรต แล้วเลื่อนเป็นพระครูคณานัมสมณาจารย์ เมื่อยังเป็นเจ้าอธิการวัดญวนบางโพธิ์ ได้ออกไปเมืองญวนครั้ง ๑ กลับเข้ามาเล่าแก่สานุศิษย์ว่าแบบรำโคม

ญวนที่รำกันในประเทศนั้น เคลื่อนคลาดจากแบบอย่างในเมืองญวนเสียมาก พระครูกร่ามได้บทแบบเข้ามา จึงเลือกเด็กศิษย์วัดหัดรำโคมขึ้นสำรับ ๑ ยังมีตัวเหลืออยู่ในเวลา (ที่แต่งตำนาน) นี้กหลายคน คือพระครูคณานัมสมณาจารย์ (บี) วัดมงคลสมาคมเป็นต้น ก็ได้เป็นเด็กรำโคมครั้งนั้น พระครูกร่ามได้เคยพาเด็กรำโคมซึ่งหัดขึ้นใหม่ มารำถวายตัว พระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในงานเฉลิมพระชนม์พรรษาครั้ง ๑ แต่จะเป็นปีไรจำหาได้ ไม่ บทรำโคมซึ่งส่งไปให้สอบนั้น บทของพระครูกร่ามเป็นดังนี้

๑. ปฺย่างถ่อ ปฺย่างถ่อหฺวา ผงเหี่ยน
ตังทั้นถ่อ โยเกื่อง

๒. เมี่ยงเกรื่อง เมี่ยงเกรื่องดัง บิ่นบ๊าว
ตังทั้นถ่อ โยเกื่อง

๔๐๔ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๓. จือบาง จือบางลาย เตี๋ยวก๋ง
ตังทั้นถ่อ โยเกือง

๔. ว่างเถื่อง ว่างเถื่องตู๋ ดังหวา
ตังทั้นถ่อ โยเกือง

คำที่ ๔ ในบทของพระครูกร่าม หามีในบทกรมมหรสพไม่

คำแปลรำโคมญวน

๑. ถวายดอกไม้ เชิดเฉลิมพระชันษา เฉลิมพระชันษา (ซิ่ว) ขอเพิ่มพระชนม์พรรษาให้ยาวยืน

๒. ขอเพิ่มพระเกียรติยศจงวัฒนา จงวัฒนา (ศก) ขอเพิ่มพระชนม์พรรษาให้ยาวยืน

๓. นานาประเทศมาถวายราชบรรณาการ นานาประเทศ (ลก) ขอเพิ่มพระชนม์พรรษาให้ยาวยืน

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

๔. พระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรโคมไฟ พระเจ้าอยู่หัว ขอเพิ่มพระชนม์พรรษาให้ยาวยืน

NATIONAL LIBRARY

ว่าด้วยรำโคมแบบไทย

กรมญวนหก ซึ่งสำหรับเล่นเต้นสิงโตและรำโคม แต่เดิมผู้ใดจะได้บังคับบัญชาหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้กรมขุนวรจักรธรานุภาพทรงบังคับบัญชา การที่เปลี่ยนรำโคมมาร้องรำอย่างไทยนั้น เปลี่ยนเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ เหตุด้วยในปีนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชันษาครบ ๖๐ ปีบริบูรณ จะมีการมหรสพเฉลิมพระชนม์พรรษาเป็นการชายิดใหญ่ ทรงทราบว่ารำโคมเป็นมหรสพอย่าง ๑ ซึ่งสำหรับเล่นในการเฉลิมพระชันษาตามประเพณีญวน จึงมีรับสั่งให้กรมขุนวรจักร

ธรานุภาพคิดย่านแปลงรำโคมให้เป็นมหรสพอย่างไทย สำหรับเล่นในการเฉลิมพระชนม์—พรรษาครั้งนั้น แต่จึงเลยเล่นหน้าพลับพลาแทนรำโคมอย่างญวนต่อมา แต่เล่นเฉพาะมหรสพที่เป็นงานใหญ่ เช่นงานสมโภชช้างเผือก หรืองานพระเมรุใหญ่ท้องสนามหลวงเป็นต้น ถ้าเป็นการมหรสพชั้นสามัญ ก็ให้คงรำโคมอย่างญวนอยู่ดังแต่ก่อน เป็นดังนี้ตลอดมาจนในรัชกาลที่ ๕

ลักษณะที่แก้ไขแบบรำโคมเป็นอย่างไทยครั้งนั้น ก็อนุโลมตามแบบรำโคมญวน แม้บทที่แต่งใหม่บางบทก็เดินความตามบทญวน เหมือนเช่นบทญวนที่ได้ยกมาเป็นตัวอย่างในหนังสือนี้ ถ้าสังเกตก็จะเห็นได้ว่าเค้าความเป็นอย่างเดียวกับบทที่ ๒ ที่ ๓ ซึ่งแต่งเมื่อรัชกาลที่ ๔ นั้นเอง แต่ผู้ใดจะเป็นผู้แต่งบทรำโคมภาษาไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๔ หาทราบไม่ พึงเราะห์ดูเข้าใจว่า มีพระ

๔๐๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขเพิ่มเติมอยู่หลายแห่ง ผู้ที่คิดดำนำร้องนั้นทราบว่าพระราชมนู (ทองอยู่) เวลานั้นยังเป็นหลวงพิษณุเสน่เป็นผู้คิดกระบวนร้อง เล่ากันมาว่าได้โปรด ฯ ให้เข้าไปร้องถวายทรงฟังก่อน โปรดแล้วจึงได้ให้ใช้เป็นแบบ นอกจากบทร้องที่แก้ไขในครั้งนั้น คือเพิ่มจำนวนพวกรำโคมอย่างไทยเป็น ๖๐ คน ให้แต่งตัวสวมสนับเพลานุ่งผ้าเกี้ยว ใส่เสื้อแพรอย่างน้อยสีแดงแถว ๑ สีเขียวแถว ๑ มีผ้าคาดพุง ศีรษะใส่หมวกพับ ยอดเป็นหัวนาค (คล้ายรูปหมวกพวกนาฬิวัน) สีแดงแถว ๑ สีเขียวแถว ๑ และโคมที่รำนั้นทำเป็นดอกบัวให้ถือคนละ ๒ โคม เป็นโคมสีเขียวแถว ๑ สีแดงแถว ๑ ร้องเข้าพิณพาทย์เครื่องใหญ่ ท่ารำก็แปลงมาเป็นท่ารำอย่างไทย แต่เลือกท่าที่คล้ายกระบวนรำอย่างญวนและมีต่อเป็นรูปต่าง ๆ

ได้เล่นแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ นั้นเป็นต้นมา ถึงรัชกาลที่ ๕ มีการเฉลิมพระชันษา เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ เป็นปีแรก มีบทรำโคมแต่งถวายพระพรเฉพาะคราวนั้นบท ๑ ผู้ใดแต่งหาทราบไม่ ต่อมามีบทรำโคมแต่งขึ้นในรัชกาลที่ ๕ อีกชุด ๑ จะเป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) หรือผู้ใดแต่งสงสัยอยู่ และจะแต่งเมื่อปีใดก็ไม่ทราบแน่ บทชุดใหม่นี้เป็นแต่ใช้ร้องผลัดกันกับบทรัชกาลที่ ๔ ในงานมหรสพซึ่งมีรำโคมหลายวัน สันนิษฐานว่าเห็นจะโปรด ฯ ให้แต่งขึ้นสำหรับร้องผลัดเปลี่ยนกันเป็นวัน ๆ มิให้พังเบือแต่อย่างเดียว เพราะฉะนั้นบทรำโคมครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงยังใช้มาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

ปาฐกถาวิทยุกระจายเสียง

ว่าด้วย

พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแสดง เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

อีก ๔ วันแต่นี้ไป ถึงวันที่ ๔ เมษายน จะเริ่มงานพระราชพิธีเฉลิมกรุงเทพพระมหานคร อันประดิษฐานมาครบ ๑๕๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๔๗๕ นั้น งานเช่นนี้เคยมีมาแต่ก่อนครั้งเดียว คือ เมื่อ

ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพพระมหานครมีอายุครบ ๑๐๐ ปี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ โปรดเกล้า ฯ ให้มีการสมโภชพระนครทำนองเดียวกับครั้งนั้น

งานเฉลิมกรุงเทพพระมหานครครั้งนี้ เจ้าพนักงานได้ โฆษณาให้ทราบกระบวน การพิธีที่จะทำ ปรากฏในหมายกำหนดการ และลงในหนังสือพิมพ์แล้ว ไม่จำเป็นจะต้องนำรายการเหล่านั้นมาแสดงซ้ำในที่นี้อีก จะกล่าวถึงแต่ความมุ่งหมาย ของการพระราชพิธีที่ทำครั้งนี้ ให้เข้าใจกันชัดเจน ในหมายกำหนดการนั้น แบ่งการพระราชพิธีเป็น ๓ ภาค ภาคที่ ๑ ฉลองพระนคร ภาคที่ ๒ เฉลิมศิริราชสมบัติ ภาคที่ ๓ บำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน จะพรรณนาความที่จะบอกอธิบายเป็นรายภาคต่อไป

งานฉลองพระนคร คือว่า งานฉลองอายุพระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้ ซึ่งประดิษฐานมาได้ ๑๕๐ ปี ก็แหละประเพณีการฉลองอายุนี้ บรรดามนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชาวประเทศไหน ภาษาใดย่อมถือว่าเป็นศิริมงคล ควรที่ชื่นชมยินดี กล่าวเพียงชั้นต่ำใครอยู่มาได้แม้เพียงปี ๑ เมื่อถึงดิถีตรงกับปีเกิดของตน ก็ย่อมทำบุญให้ทานพวกญาติและมิตรสหาย ก็อำนวยพรและให้ของขวัญด้วยความยินดี สูงขึ้นไปกว่านั้นก็เมื่ออายุยั่งยืนอยู่มาได้ถึงอายุ ๕๐ ปี ย่อมมีการทำบุญฉลองอายุเป็นการใหญ่ขึ้นไป ทำบุญให้ทานมากขึ้น มีพวกพ้องมาช่วยด้วยความยินดียิ่งขึ้น ถ้าอยู่ต่อไปได้ถึงอายุ ๖๐ ปีก็เป็นกำหนดที่จะทำบุญฉลองอายุเบื้นการใหญ่ การฉลองอายุ ๖๐ ปีนั้น ถือกันว่าเป็นงานที่ถูกหลานต้องทำสนองคุณผู้สูงอายุซึ่งเป็นผู้อุปการะเช่นบิดามารดาเป็นต้น ผู้

สูงอายุเป็นแต่คอยนั่งให้พร ด้วยถือกันเป็นคติว่า
ต่อผู้ใดมีคุณ หฐานี เป็นคนมีกตัญญูกตเวที
จึงจะมีการฉลองอายุครบ ๖๐ ปี และยังมีความ
จริงอีกอย่างหนึ่งประกอบกัน คือว่าคนเราที่มี
อายุอยู่มาได้แม้เพียงขวบปี ๑ ก็ดี ๕๐ ปีก็ดี ๖๐ ปี
ก็ดี ที่สามารถทำบุญฉลองอายุได้ก็ด้วยอาศัยเหตุ
ที่รอดพ้นอันตรายอย่างหนึ่งกับที่มีความสุขสำราญ
สมควรแก่อัตภาพอย่างหนึ่ง จึงควรยินดีที่มีอายุ
อยู่มาได้ ถึงเช่นนั้นการฉลองอายุพระนครก็เป็น
ทำนองเดียวกัน ก็ถ้าหากว่าเมืองใดประเทศใดมี
จตาจลอยู่ร่ำไป หรือมีข้าศึกมาย่ำยีไม่มีความ
สุขเลย จะอยู่ถึง ๕๐๐ ปี หรือ ๑๐๐๐ปี ดูก็ไม่
มีเหตุที่จะฉลองบ้านเมือง ต่อเป็นเมืองที่อยู่เย็น
เป็นสุขมาช้านานถึง ๑๐๐ ปี หรือ ๑๕๐ ปี จึงนับ
ว่ามีศิริมงคลสมควรฉลอง ก็บ้านเมืองจะอยู่เย็น
เป็นสุขได้นั้น ย่อมอาศัยเหตุอันเป็นข้อสำคัญ

หลายอย่าง เป็นต้นว่า ชาวเมืองนั้นทั้งที่เป็นพนักงานปกครองและเป็นทวยราษฎรมีความสามัคคี ช่วยกันประกอบกิจการทนุบำรุงบ้านเมืองในเวลาสงบภัย และช่วยกันแก้ไขความทุกข์ยากในเวลายุคเข็ญ เช่นมีข้าศึกศัตรูมาย่ำยีก็ยอมสละความสุข หรือแม้จนชีวิตของตน เพื่อรักษาบ้านเมืองให้เป็นอิสระอยู่แก่ตน พระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้มีศิริมงคลเช่นกล่าวมาทุกประการ เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชจักรีวงศ์ทรงเป็นประมุขของชาติ ชักนำประชาชนชาวสยามให้ช่วยกันต่อสู้ข้าศึกศัตรู และให้ช่วยกันทนุบำรุงบ้านเมืองมีความสุขสำราญเจริญมาถึง ๑๕๐ ปีเข้าบัดนี้ จึงเป็นเหตุสมควรแท้ที่เราทั้งหลายไม่เลือกว่าชาติใดภาษาใด ถือศาสนาไหนหรืออยู่ในเพศและชั้นบรรดาศักดิ์ชั้นใด สุดแต่เป็นชาวสยามแล้วก็ควรจะยินดี และถือว่า

การฉลอง พระนครครั้งนี้เป็นเกียรติยศแก่ประเทศสยาม กับทั้งชาวสยามทุกสมัย ตั้งแต่ชั้นบรรพบุรุษตลอดมาจนถึงชั้นเราทั้งหลายที่ได้ช่วยกันทำการฉลองพระนครครั้งนี้ อธิบายอันนี้เป็นข้อใหญ่ใจความของการฉลองพระนคร

ถ้าท่านผู้ใดได้สังเกตในหมายกำหนดการของกระทรวงวังที่พิมพ์โฆษณาจะแลเห็นได้ว่า พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงกะกระบวนการพระราชพิธีที่จะทำในงานฉลองอายุพระนครคราวนี้เป็น ๒ ประเภท ประเภทหนึ่งให้เป็นงานของชาวสยามทั่วไป นับตั้งแต่พระองค์เองตลอดจนถึงเหล่าประชาราษฎรเป็นเจ้าของงานด้วยกันทุกคน ข้อนี้พึงเห็นได้เช่นในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ดี การสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ก็ดี ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้คนทั้ง

หลายบริจาคทรัพย์เข้าส่วนร่วมพระราชกุศลกับพระองค์ได้ตามใจสมัคร อีกอย่างหนึ่งพึงสังเกตได้ในหมายกำหนดการนั้น งานใด ๆ ในภาคที่ ๑ เป็นต้นแต่งานบวงสรวงที่ท้องสนามหลวงก็ดี งานที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ดี ที่วัดสุทัศน์ก็ดี ที่ปฐมบรมราชานุสรณ์ก็ดี โปรดเกล้า ฯ พระราชทานโอกาสให้ราษฎรชาวพระนครเข้าไปสู่ที่สมาคมได้ทุกแห่ง เพื่อให้รู้สึกว่าเป็นเจ้าของงานฉลองพระนคร มีทั้งส่วนบุญและมีเกียรติในครั้งนี้ด้วยทั่วกัน ในความข้อนี้ควรที่ท่านทั้งหลายผู้มาในงานจะทรงไว้ในใจว่าไม่ได้เป็นผู้มาเที่ยวเล่นหรือเป็นแต่มาดูเล่นสนุก ๆ ที่แท้นั้นมาโดยฐานเป็นเจ้าของงานส่วนหนึ่งตามอัตภาพของตน และควรยินดีอนุโมทนาในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริชักนำตนให้ทำการกุศลอันนี้

คราวนี้จะว่าถึงพระปฐมบรมราชานุสรณ์ ซึ่งทรงพระราชดำริให้สร้างขึ้นในการเฉลิมกรุงเทพฯ ครั้งนี้ คือพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์ปฐมบรมราชาธิราชผู้ประดิษฐานบรมมหาจักรีวงศ์ และทรงสร้างกรุงเทพพระมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ขึ้นใหม่ กับสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา สร้างประกอบกับพระบรมรูปนั้น เพื่อจะขยายเขตพระนครให้ไปมาได้สะดวกถึงจังหวัดธนบุรี รวมเป็นพระนครอันเดียวกันอีก ๑

ในส่วนพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ควรเข้าใจว่ามิใช่แต่เป็นเครื่องหมายเฉลิมพระเกียรติยศเฉพาะพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านั้น ย่อมเฉลิมเกียรติของชาวสยามชั้นบรรพบุรุษ ของ

เราทั้งหลาย ซึ่งได้โดยเสด็จสนองพระเดช—
พระคุณเป็นพระกำลังของพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย

ความมั่นคงของชาติไทยกับประเทศสยาม ซึ่ง
ได้มีมาด้วยพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกเพียงใด ผู้ที่ได้อ่านหนังสือ
พงศาวดารและจดหมายเหตุต่าง ๆ ทราบเรื่อง
ประวัติของไทยเราใน ๑๕๐ ปีนี้คงมีมาก แต่ผู้ที่
ไม่ได้อ่านหรือไม่ได้ทราบความก็คงจะมีมากกว่า
จะนำความบางข้อมากล่าวในปาฐกถานี้ ให้ทราบ
ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้
ทรงทำสิ่งใดไว้บ้าง ซึ่งตัวเรายังได้รับประโยชน์
เหมือนอย่างว่าได้รับพระราชทานพระราชมรดก
อยู่ในกาลบัดนี้ จะเลือกมาพรรณนาแต่ที่เป็นข้อ
สำคัญ มิให้เปลืองเวลายืดยาว

พระราชมรดกที่๑นั้น คือกรุงเทพพระ—

มหานครอมรรัตนโกสินทร์ที่เราอยู่ทุกวันนี้ บางที
ผู้ที่ยังไม่รู้เรื่องสร้างพระนครรัตนโกสินทร์จะมีมาก จะเล่าให้ฟัง

เมื่อพม่าได้กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น บ้านเมืองเสียหายยับเยินมาก ผู้คนตกถึงมือก็จับกวาดต้อนเอาไปเมืองพม่าหมด สินทรัพย์สิ่งใดถึงมือก็เอาไปหมด วัดวาวังและบ้านเรือนที่เอาไปไม่ได้ก็เอาไฟเผาเสีย เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นมาจากเมืองจันทบุรีไปตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น ชนะพม่า พม่าแตกหนีไปทางกรุงศรีอยุธยา แต่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีได้คืนมาแต่ชากเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบอยู่ว่าพม่าคงยกมาอีก จะทำอย่างไรดี ถ้าจะเอาที่พระนครศรีอยุธยาเป็นฐานทัพต่อสู้ข้าศึกอย่างเดิมก็ขัดข้องเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ ประการ คือพระนครศรีอยุธยาใหญ่โต ผู้คนมีไม่พอรักษาพระนครต่อ

สู้ข้าศึกได้ อีกข้อหนึ่งพระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ที่ลำน้ำใหญ่ ข้าศึกอาจยกกองทัพบกเข้ามาถึงพระนครได้ง่าย จึงถึงมาตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ที่เอาเมืองธนบุรีเป็นราชธานีก็เพราะเหตุ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งรักษาง่ายกว่าพระนครศรีอยุธยา ด้วยเป็นเมืองเล็กและอยู่ต่ำถึงมาถึงตอนลำน้ำใหญ่ อาจจะใช้กองทัพเรือต่อสู้ข้าศึก และข้าศึกก็จำจะต้องมีกองทัพเรือจึงจะมาได้สะดวกนี่อย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ นั้น เพราะเมืองธนอยู่ใกล้ทะเล อาจจะหาของต้องการจากต่างประเทศได้ง่าย หรือที่สุดเข้าต่อสู้ข้าศึกไม่ไหวก็อาจถอยกองทัพไปทางเรือได้ ไม่เสียผ้าคนแก่ข้าศึก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี และเอาแบบอย่างเมืองพิษณุโลกมาสร้างกำแพง ๒ ฟาก เอาลำน้ำไว้กลางพระนคร เพื่อจะรักษากองทัพเรือไว้ในพระนคร ก็แต่ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีนั่นเอง

เมื่อพม่าได้อะแซหวุ่นกี้เป็นแม่ทัพยกมาตีเมืองพิษณุโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรักษาเมืองพิษณุโลกต่อสู้ข้าศึกอยู่ถึง ๙ เดือน ได้ทรงทราบตระหนักว่าที่ที่ตำน้ำอยู่กลางนั้น ลำบากในการที่จะต่อสู้เมื่อข้าศึกเข้ามาถึงถ้อมเมือง เพราะจะถ่ายเทผู้คนไปช่วยกันยาก ที่เมืองพิษณุโลกครั้งนั้นทำสะพานข้ามแม่น้ำถึง ๓ สะพาน แต่กระนั้นยังลำบากเต็มที่ ที่กรุงธนบุรีนั้น ลำน้ำใหญ่แคบลึก จะทำสะพานก็ไม่ได้ ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงเมืองจะรักษาไม่ไหว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คงจะได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้วว่า ควรย้ายพระนครมาตั้งทางฝั่งตะวันออกแต่ฝากเดียว เพราะเป็นชัยภูมิด้วยอยู่ตรงหัวแหลมมีลำแม่น้ำใหญ่เป็นคูพระนครถึง ๒ ด้าน สันนิษฐานว่า ปัญหาเรื่องย้ายราชธานีข้ามฟากน่าจะเคยได้ปรึกษาในรัชกาลครั้ง

กรุงธนบุรี แต่จะได้ตรวจทำแผนที่พิสูจน์เสร็จแล้ว แต่หากพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย หรือติดด้วยมีเหตุการณ์ขัดขวาง จึงระงับมาจนถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบดาภิเษกทรงพระราชดำริเห็นเป็นแน่ว่า ในไม่ช้าคงจะมีศึกพม่ามาตีเมืองไทยอีก จึงตรัสสั่งให้รีบลงมือสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ในเดือน เมษายน ที่เสด็จปราบดาภิเษกนั่นเอง ด้วยเดชะบุญในเวลาสร้างพระนครนั้น ทางเมืองพม่าพระเจ้าปะดุงพึ่งจะได้เป็นใหญ่ พม่ายังต้องรบพุ่งกันเอง บ้านเมืองไม่ปรกติ ไทยมีเวลาว่างศึกอยู่ ๓ ปี พอสร้างพระนครสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ ในปีนั้นเอง พระเจ้าปะดุงก็ยกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทย ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

พระราชมรดกสิ่งที่ ๒ นั้น คือพระพุทธมหา

มณีรัตนปฏิมากร พระแก้วมรกต ซึ่งเรานับถือกันเป็นศิริของบ้านเมือง พระแก้วมรกตพระองค์นั้น เป็นพระพุทธรูปที่คนทั้งหลายนับถือสักการบูชาเป็นมิ่งขวัญของประเทศที่เป็นอิสระแต่โบราณมาหลายแห่ง นับแต่ที่ใกล้เคียง คือเมืองเชียงใหม่เมื่อเป็นประเทศล้านนา และเมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันท์ เมื่อเป็นประเทศล้านช้าง หรือเมืองอื่นออกอย่างหนึ่งว่า กรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ประหลาดอยู่ที่ไม่เคยได้มาไว้ในประเทศสยามทั้งในสมัยกรุงสุโขทัย และกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมพลขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตมีชัยชนะ จึงได้พระมหามณีรัตนปฏิมากรมาสู่ประเทศสยาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ เป็นศรีพระนคร จึงทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นประดิษฐานไว้ให้เราทั้งหลายได้สักการบูชามาจนตราบเท่าทุก

วันนี้ แม้พุทธศาสนิกชนชาวต่างประเทศก็พากันมาสักการบูชา ด้วยนับถือเป็นมหาเจดีย์อันหนึ่งที่มีในโลก

พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สิ่งที่ ๓ นั้น คืออิสรภาพของชาวสยาม จะเล่าเรื่องให้ฟังต่อไปคือ

พอสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้วในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ปีนั้นเอง พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทย ศึกพม่าครั้งนี้พระเจ้าปะดุงเป็นจอมพลเอง ยกกองทัพหลวงมาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ เวลานั้นพระเจ้าปะดุงมีอานุภาพคล้ายพระเจ้าหงสาวดีแต่โบราณ ด้วยปราบประเทศที่ใกล้เคียงเอาไว้ในอำนาจได้รอบข้าง กะเกณฑ์ให้พวกเมืองขึ้นที่อยู่ต่อแดนไทยยกกองทัพมาสมทบตีเมืองไทยด้วย ข้าศึกจึงยกกองทัพเข้ามาทุกทิศทุกทาง จำนวนพลมาก เป็นศึกใหญ่ยิ่งกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยมีมา

ในพงศาวดารแต่ก่อนทั้งสิ้น ฝ่ายไทยเราในเวลานั้นมีกำลังน้อยยิ่งกว่าที่เคยสู้ศึกพม่ามาในสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือในสมัยกรุงธนบุรี ด้วยหัวเมืองฝ่ายเหนือยับเยินเสียเมื่อครั้งศึกอะแซหวุ่นกี้ไม่มีกำลังรี้พลทางหัวเมืองเหนือมาช่วยดังแต่ก่อน มีรี้พลอยู่แต่ในที่ใกล้กรุงเทพฯ เท่านั้น อาศัยพระปัญญาบารมีที่ทรงพระราชดำริกระบวนยุทธ์ซึ่งอาจจะว่าได้ว่าเป็นอย่างวิเศษสุด คือเอาคนน้อยสู้คนมากชนะได้ด้วยความคิดดี จำนวนพม่าที่ยกเข้ามาในคราวนั้น ถ้าจะเปรียบกับจำนวนไทยที่มีต่อสู้เห็นจะราวสองเอาหนึ่ง รอดตัวอยู่อย่างเดียวที่กองทัพพม่ายกเข้ามาไม่พร้อมกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสับทราบข่าวศึกที่ยกมาทางไหนๆ แล้ว จึงโปรดฯ ให้จัดกำลังที่จะต่อสู้เป็น ๓ กองทัพ กองทัพฝ่ายตะวันตกให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราช

วังบวร ฯ เป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งที่ตำบลลาดหญ้า ในแขวงจังหวัดกาญจนบุรี อันเป็นที่ราบเชิงเขาบรรทัด ซึ่งพม่าต้องเดินกองทัพข้ามมา ให้คอยสะกัดกองทัพหลวงของข้าศึก ซึ่งพระเจ้าปะดุงยกมาเอง อย่าให้ลงมาถึงที่ราบได้ อีกกองทัพหนึ่งเป็นกองทัพสำหรับต่อสู้ข้าศึกที่มาทางเหนือ ให้กรมพระราชวังหลังเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งอยู่ที่ตำบลปากน้ำโพ แต่มีคำสั่งไปว่าม ให้รบรุกข้าศึกเป็นแต่ให้ตั้งมั่น กันมิให้ข้าศึกทางนั้นล่วงลงมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ อีกกองทัพหนึ่งเป็นกองทัพหลวงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นจอมพลเอง ตั้งอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นั้น ถ้าข้าศึกหนักมือทางไหนก็จะได้ช่วยทางนั้นให้ทันท่วงที กระบวนยุทธศาสตร์เป็นดังนี้ กองทัพพระเจ้าปะดุงที่ยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ต้องเดินทางขึ้นป่ายมาบนเขา ทั้งต้องหาบขนเสบียงอาหารมาด้วย

ความลำบากระยะทางกว่า ๑๐ วัน พอกองทัพหน้าข้ามมาถึงเชิงเขาที่ลาดหญ้าก็ถูกกองทัพไทยตีต้านมิให้ถึงมายังที่ราบได้ รบกันอยู่หลายวัน ไทยตีกองทัพหน้าของพม่าแตกฉานไป ฝ่ายกองทัพหลวงและกองทัพอื่น ของพม่าต้องติดคั่งอยู่บนเขา ก็เกิดอดอยากอิดโรยไปทั้งนั้น เมื่อพระเจ้าปะดุงทราบว่าทัพหน้าแตกแล้วก็ต้องเลิกทัพกลับไป ครั้นกองทัพหลวงของพม่าถอยไปแล้ว กองทัพไทยทางฝ่ายเหนือก็ระดมตีกองทัพพม่าที่ยกมาทางนั้นแตกฉานไปหมด ส่วนกองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ยกลงไปตีกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางฝ่ายใต้ จนถึงเมืองนครศรีธรรมราช ไล่พม่าออกจากพระราชอาณาเขตได้หมด การที่ไทยชนะสงครามครั้งที่กล่าวนี้ เป็นมหาชัยด้วยอาศัยพระสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในกระบวนยุทธศาสตร์ ถ้าไทยแพ้พม่า

ครั้งนั้นก็คงเสียบ้านเมือง และบรรพบุรุษของเราก็คงถูกจับเอาไปเป็นเชลย อีกเหมือนเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นการที่ชนะศึกในครั้งดาดหญ้า จึงเป็นการรักษาอิสรภาพไว้ให้เป็นมรดกแก่เราอีกอย่างหนึ่ง

พระราชมรดกสิ่งที่ ๔ นั้น คือความบริสุทธิ์ของพระพุทธศาสนา ซึ่งถึงความเสื่อมทรามมาแต่เมื่อบ้านแตกเมืองเสียครั้งกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าพระสงฆ์ตลอดจนคัมภีร์พระธรรมต้องกระจัดกระจายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงพยายามรวบรวมขึ้นใหม่ แต่ทำไม่ได้เท่าใดก็กลับเกิดจลาจลในพระศาสนาอีก มาถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงฟื้นพระพุทธศาสนาให้คงดีดังเดิม คือทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์ซึ่งทรงศีลสังวรและรอบรู้พระธรรมวินัย แล้วโปรดฯ ให้ประชุมช่วยกัน

ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎกให้ถูกต้อง ได้เป็นหลักฐานในการศึกษา และสั่งสอน พระพุทธศาสนาสืบมาในประเทศสยามจนทุกวันนี้ จึงควรนับว่าเป็นพระราชมรดกพระราชทานไว้ให้แก่เราทั้งหลายอีกอย่างหนึ่ง

พระราชมรดกสิ่งที่ ๕ นั้น คือกฎหมายและแบบแผนประเพณีสำหรับบ้านเมือง ซึ่งกระจัดกระจายไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยานั้น โปรดฯ ให้เสาะหารวบรวมฉบับ แล้วทรงเลือกสรรข้าราชการเก่าที่มีความรู้ให้ประชุมปรึกษากันตรวจชำระ และทรงตรวจตราแก้ไขด้วยพระองค์เองเป็นที่สุด แล้วตราไว้เป็นหลักสำหรับพิพากษาอรรถคดีสืบมา แม้ในเวลานี้ที่ทำประมวลกฎหมายขึ้นใหม่แล้ว ก็ยังคงอาศัยใช้กฎหมายและแบบแผนประเพณี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงตั้งไว้ ไม่เลิกได้หมดทีเดียว

จึงควรนับว่าเป็นพระราชมรดกอีกอย่างหนึ่ง

แต่พระราชมรดกที่สำคัญอย่างยิ่งยังมีอีกสิ่งหนึ่ง คือที่ทรงประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ให้สืบสันตติวงศ์มาถึง ๗ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในราชวงศ์นี้ทุกพระองค์ ก็ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศสยามมา ทั้งด้วยการป้องกันภยันตรายภายนอกและภายใน ให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีอิสระและความสุขสำราญสืบกันมา และได้ทรงจัดการแก้ไขระเบียบวิธีการปกครองบ้านเมืองให้เทียมทันประเทศอื่น จนประเทศสยามของเราได้ความยกย่องขึ้นเสมอบ่าเสมอไหล่กับประเทศที่เจริญแล้ว ทั้งนี้ก็ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชจักรีวงศ์อันสืบสันตติวงศ์มาแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทุกพระองค์ทรงปกครองชาวเรา

ตั้งแต่ชั้นบรรพบุรุษให้ รับ ความร่มเย็น เป็นสุขสืบ
กันลงมาจนถึงตัวเราในบัดนี้ ก็เป็นพระราช
มรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ซึ่งพระราชทานแก่ชาวสยาม

ท่านทั้งหลายเมื่อไปบูชา พระบรมรูปพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ ปฐมบรมราชา-
นุสรณ์ ควรระลึกถึงพระเดชพระคุณดังกล่าวมา
ถ้ามีน้ำใจเช่นนั้นแล้ว ความ สวัสดิมงคลและความ
สุข สำราญก็ จะมีแก่ท่านทั้งหลายทั่วไปตลอดกาล
นาน

ส่วนการพระราชพิธีอีกแผนกหนึ่งนั้น เป็น
ส่วนในบรมราชวงศ์ คือเฉลิมราชศิริสมบัติให้
ทรงพระเจริญสุขเกษมสำราญ อีกภาคหนึ่งคือ
การบำเพ็ญพระราชพิธีทักษิณานุปทานนั้นเป็นการ
ส่วน พระองค์ พระบาท สมเด็จ พระเจ้าอยู่หัว ทรง
อุทิศ พระ ราช กุศลต่าง ๆ ที่ ได้ ทรง บำเพ็ญ แล้ว

๔๓๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ถวาย สนองพระเดชพระคุณ สมเด็จ พระ บุรพการี เหมือน อย่างกราบทูลให้ ทรง อนุโมทนาใน การ ที่ พระองค์ได้ทรงเป็นประมุขนำชาว สยามกระทำให้ เกิดสวัสดิมงคล และเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมือง ครั้ง สืบข้อความปาฐกถาเพียงเท่านี้.

(คัดจากไทยเขษมรวมข่าวฉบับที่ ๑๗๔)

อธิบายเรื่องบุหรี่

๑

เมื่อเดือนธันวาคม พ. ศ. ๒๔๗๕ ข้าพเจ้าได้รับดิฉิตของพระมหากิมฮวยซึ่งคุ้นเคยกัน บอกมาว่าเธอจะแสดงเทศนาสอนศีลธรรมแก่ราษฎร โดยประสงค์จะให้ผู้ฟังได้ความรู้ทั้งคดีธรรมและคดีโลกอันเป็นปัจจัยแก่ศีลสังวร ก็ในบทที่ ๕ ของเบญจศีลซึ่งห้ามการบริโภคสุราและเมรัยนั้น เธอหมายจะกล่าวอธิบายขยายโทษของเมรัยออกไป

จนถึงสูบบุหรี่ ว่าแม้ไม่เมามากมายถึงเสียสติ ก็เปลืองทรัพย์สินโดยไม่จำเป็น แต่เธอยังไม่รู้เรื่องตำนานของการสูบบุหรี่ ว่าไทยเราคิดสูบขึ้นเอง หรือว่าได้เยี่ยงอย่างมาแต่ชาวประเทศอื่น จึงขอให้ข้าพเจ้าช่วยชี้แจงให้ทราบด้วย ข้าพเจ้าเห็นว่าถามมาโดยกุศลเจตนาและพอจะช่วยเธอได้บ้าง จึงได้ตรวจดูหนังสือต่าง ๆ และคิดค้นเรื่องราวซึ่งเคยทราบทั้งประเพณีที่ได้เคยเห็นมาในประเทศนี้ รวมความเรียบเรียงบันทึกหมายว่าจะส่งไปยังพระมหากิมฮวย แต่เมื่อเขียนยังไม่ทันตลอดเรื่อง ประจวบมีกิจติดธุระอื่นก็ต้องทิ้งให้ค้างมา บัดนี้มีเวลาว่างจึงเขียนต่อจนตลอดเรื่อง นึกว่าถ้าพิมพ์ไว้ในหนังสือบันทึกสมาคมวรรณคดีด้วยก็พอจะเป็นเครื่องประดับสติปัญญาผู้อ่านได้บ้าง จึงได้ส่งมา

๒

การที่สูบบุหรี่ หรือสูบกล้อง ตลอดจนน้ำยาที่คนชอบประพฤติกันทุกวันนี้ ต้นเหตุอยู่ที่ใบไม้อย่างหนึ่งซึ่งเราเรียกกันว่า "ใบยา" อันธรรมชาติมีกลิ่นและรสจับใจผิดกับใบไม้อย่างอื่น จึงควรบอกอธิบายเรื่องใบยาก่อน ต้นไม้ใบยานั้น ตามตำนานของฝรั่งกล่าวว่า เดิมมีแต่ที่ในทวีปอเมริกา เมื่อฝรั่งข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกไปพบทวีปอเมริกาใน พ.ศ. ๒๐๓๕ เห็นพวกอินเดียนชาวอเมริกาชอบใช้ใบยาเป็นโอสถอยู่แล้ว สืบถามได้ความแต่ว่าเคยใช้กันมาช้านาน ไม่มีใครทราบว่าต้นยาจะมีมาตั้งแต่เมื่อใด และใครเป็นผู้ริใช้ใบยาเป็นโอสถขึ้นก่อน พวกอินเดียนเรียกใบยาว่า "โตบัคโค" และมีวิธีใช้ต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือ

อย่างที่ ๑ กองไฟร้อนแล้วเอาใบโตบัคโคที่ตากแห้งโรยลงไปให้เกิดควันส่งกลิ่นไปให้ "ดม"

อย่างที่ ๒ เอาใบโตบัคโคตากให้แห้งแล้วหั่นบดให้เป็นผงใช้ "นัด" ทางจมูก

อย่างที่ ๓ เอาใบโตบัคโคที่ตากแล้วหั่นย่อยใช้ "อม" ในปาก

อย่างที่ ๔ เอาใบโตบัคโคที่ตากและหั่นแล้วนั้นใส่ลงในกล้อง เอาไฟจุดแล้ว "สูบ" ควันเข้าในปาก

พวกอินเดียนนิยมกันว่าใบโตบัคโคเป็นโอสถวิเศษ สามารถช่วยปลดเปลื้องความเดือดร้อนรำคาญ และให้มีความสำราญใจแก่ผู้บริโภค ถึงไปไหนมักมีติดตัวไปด้วยไม่ขาด เมื่อพวกฝรั่งเริ่มไปอยู่ในทวีปอเมริกา ไปลองใช้ใบโตบัคโคก็ติดใจเห็นจริงตามพวกอินเดียนว่า ครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าฟิลิปที่ ๒ ประเทศสเปญ ตรัสสั่งให้

แพทย์คนหนึ่งชื่อฟรานซิสโค เฟอนันเดส ไปตรวจพันธุ์พฤกษชาติในอเมริกา แพทย์คนนั้นเอาพันธุ์โตบัคโคที่เมืองเมกสิโค ไปยังประเทศสเปญเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๑ ต้นโตบัคโคจึงเริ่มไปมีขึ้นในทวีปยุโรป และพวกฝรั่งชอบใช้กันในประเทศสเปญก่อน ต่อมาราชทูตฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อนิโคต์ อยู่ในประเทศโปรตุเกส ได้พันธุ์โตบัคโคส่งไปยังประเทศฝรั่งเศส ก็ไปปรากฏสรรพคุณและมีผู้ชอบใช้กันแพร่หลาย กลายเป็นของสำคัญขึ้นในทวีปยุโรป แล้วพวกชาวทวีปอาฟริกาและอาเซียก็พาต่อไปถึงทวีปนั้น ๆ นักปราชญ์ในยุโรปจึงขนานนามโตบัคโคเป็นภาษาละตินลงในตำราให้เรียกว่า "นิโคติง" (Nicotin) ตามนามของราชทูตฝรั่งเศสผู้โฆษณาให้คนรู้เรื่องโตบัคโคแพร่หลาย แต่ว่าคนทั้งหลายก็ยังคงเรียกชื่อตามคำของพวกอินเดียนว่าโตบัคโคอยู่นั่นเอง เป็นแต่

เรียกเพี้ยนไปตามประเทศและภาษาต่างกัน ยกตัวอย่างดังเช่นพวกชาวเปอเซียเรียกว่า "ตัมบากู" พวกฮินดูเรียกว่า "ตะมาขู" และพวกมลายูเรียกว่า "เตมบาเกา" ชาวยุโรปบางภาษาก็เรียกแต่ว่า "ตะบัค" เหตุที่เรียกชื่อคล้ายกันทุกแห่งหมดเช่นว่านี้ เขาจึงอ้างเป็นหลักว่า เดิมยาสูบมีแต่ในทวีปอเมริกา พึ่งแพร่หลายมาถึงประเทศอื่นๆ ไม่ถึง ๔๐๐ ปีเข้าบัดนี้

๓

ได้ให้ค้นดูเรื่องตำนานทางฝ่ายจีนและฝ่ายอินเดีย ทางฝ่ายจีนได้ความว่า จีนได้พันธุ์ใบยา (ภาษาจีนแต้จิ๋วเรียกว่า หุน) ไปจากเมืองลูซ่ง ซึ่งอยู่ในหมู่เกาะฟิลิปปีน ในสมัยเมื่อราชวงศ์ได้เหม็งครองประเทศจีน (พ.ศ. ๑๙๑๑—๒๑๘๖) ที่จีนไม่เรียกชื่อคล้ายกับคำโตบัคโค ชวนให้คิดว่า

หรือบางทีจะมีผู้พาพันธุ์โตบัคโคจากทวีปอเมริกาข้าม มหาสมุทรแปซิฟิค มายัง ทวีปอาเซีย อีกทางหนึ่ง เหมือนเช่นฝรั่งพาข้ามมหาสมุทรแอตแลนติคไปทวีปยุโรป และข้อนี้มีความประกอบชอบกลอยู่ในหนังสือเรื่องประเทศสยาม ซึ่งมองสิเออ-เดอลาลูแบร์ อัครราชทูตฝรั่งเศสมาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อ พ.ศ. ๒๒๑๑ แต่งกล่าวว่าไทยชอบใช้ใบโตบัคโคอย่างฉุนทั้งผู้ชายและผู้หญิง และใบโตบัคโคที่ใช้กันในกรุงศรีอยุธยานั้นได้มาจากเกาะมนิลาบ้าง เมืองจีนบ้าง และปลูกในพื้นเมืองบ้าง ดังนี้เป็นเค้าเงื่อนให้เห็นว่าเพราะเหตุใดไทยจึงไม่เรียกใบยาโตบัคโคเหมือนอย่างพวกมลายูและชาวอินเดีย เรื่องตำนานทางฝ่ายอินเดียนั้น ได้ความว่าชาวอินเดียมียาสูบ ยานัตถุ์ และยาอม (กับหมากพลู) มาช้านานนับด้วยพันปี แต่สันนิษฐานว่าคงเป็นใบไม้

อย่างอื่น ครั้นได้ใบโตบัคโคมาเห็นว่าดีกว่าใบยาอย่างเดิม จึงเปลี่ยนมาใช้ใบโตบัคโคแทน เพราะฉะนั้นชาวอินเดียจึงได้เรียกว่า "ตะมาชู" ฝ่ายชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่ต่อแดนอินเดียมาทางทิศตะวันออก และมีทางคมนาคมกับชาวอินเดียมาแต่ดึกดำบรรพ์ คงได้ประเพณีกินหมากและใช้ใบยาอย่างเดิมมาจากชาวอินเดีย ตั้งแต่ใบโตบัคโคยังมิได้มีในทวีปอาเซีย จึงเรียกใบไม้ซึ่งสำหรับใช้สูบ รม ดม นัดว่า "ใบยา" (หมายความว่าใบไม้ซึ่งใช้เป็นโอสถ) ในภาษาไทยเหมือนกันทุกจำพวก ครั้นมีใบโตบัคโคเข้ามาถึงเมืองไทย เห็นจะได้มาจากเกาะมนิลาเหมือนอย่างจีน ไทยเห็นว่าวิธีที่ใช้ใบโตบัคโคก็เป็นอย่างเดียวกับเช่นใช้ใบยาอย่างเดิม เป็นแต่รสชาติผิดกัน เปรียบเหมือนอย่างมะม่วงอกร่องกับมะม่วงพิมเสน แต่ก็เป็นมะม่วงด้วยกัน จึงเรียก

โตบัคโคเราเคยปากว่า "ใบยา" แต่เมื่อเพาะปลูกพันธุ์โตบัคโคขึ้นในประเทศนี้ และชอบใช้กันแพร่หลาย การที่ชอบใช้ใบยาอย่างเดิมน้อยลงโดยลำดับ ชื่อว่า "ใบยา" และ "ต้นยา" ตลอดจนคำที่เรียกว่ายาสูบ ยากินกับหมาก และยานัตถุ์ จึงกลายเป็นหมายความว่า โตบัคโค ถึงกระนั้นยังมีใบไม้อย่างอื่นที่เรียกว่า "ยา" เหลืออยู่ เช่น "ยาข้าวเย็น" เป็นต้น แต่ยาที่ไทยเราใช้สูบ ใช้กินกับหมากและใช้นัดในบัดจุบันนี้ ควรเชื่อได้ว่าคือ "โตบัคโค" ซึ่งเราได้พันธุ์มาจากต่างประเทศ

๔

ไทยเราเริ่มรู้สูบบุหรี่ขึ้นเมื่อใด และเหตุใดเราจึงเรียกว่า "บุหรี่" ข้อนี้มีทางที่จะพิจารณาชอบกลอยู่ ด้วยกระบวนการที่ใช้ใบยาอย่างเดิม

เป็นโอสถรักษาโรค ที่เอาใบยามวนสูบเหมือนบุหรี่ก็มี แม้ทุกวันนี้ยารักษาโรคหืดยังใช้มวนสูบอย่างบุหรี่ แต่เรียกว่ายา หาได้เรียกว่า "บุหรี่" ไม่ ถึงบุหรี่จริง ๆ ชาวบ้านนอกก็ยังเรียกกันแต่ว่า "ยา" (แม้บุหรี่ซิคาเรต cigarette ก็มักเรียกกันว่า "ยาแกแรต") คำที่เรียกกันว่า "บุหรี่" เป็นคำของผู้ดีพูดเป็นพื้น แต่เมื่อเอาไปใช้ในราชาศัพท์ ก็กลับเรียกว่า "พระโอสถ" อันหมายความว่า "ยา" เหมือนกับชาวบ้านนอกเรียก ดูประหลาดอยู่ พิเคราะห์ดูคำว่า "บุหรี่" เห็นว่าเป็นคำภาษาอื่น มิใช่ภาษาไทยเป็นแน่ ไม่มีสงสัย พม่าก็สูบบุหรี่ แต่เขาเรียกเป็นคำภาษาพม่าว่า "เฉะดิบ" แปลเป็นภาษาไทย เฉะว่ายา, ดิบว่ามวน เขมรเรียกบุหรี่ว่า "บารี" สันนิษฐานว่าจะได้ไปจากคำบุหรี่ที่ไทยเรียกนั่นเอง เพราะคำว่า "บารี" ไม่มีในภาษาเขมร จึงมีปัญหาว่าคำ "บุหรี่" เป็น

ภาษาอะไร และเหตุใดไทยเราจึงเอามาใช้ในคำพูดภาษาไทย ได้ให้ค้นหาคำ "บุหรี่" ดูในหนังสืออภิธานภาษาต่าง ๆ พบในอภิธานภาษาเปอเซียมีคำบุรี (Buri) แปลว่า "แหลม" ดูสมกับประเพณีเก่า ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยเห็นและเคยทราบความมาแต่ก่อน คือบุหรี่ที่ไทยเราสูบชั้นเดิมใช้แต่บุหรี่ก้นแหลมอย่างเดียว มวนด้วยใบตองแห้งบ้าง ใบจากบ้าง ถ้าจะพิสูจน์ข้อนี้ จงพิจารณาดูในพานทองเครื่องยศก็จะเห็นได้ ว่ามีซอง ๒ ใบ ใบเชื่องสำหรับใส่พลู ใบย่อมสำหรับใส่บุหรี่ มีเป็นแบบมาแต่โบราณ ซองใบใส่บุหรี่นั้นต้องเป็นบุหรี่ก้นแหลมจึงจะลงซองได้ บุหรี่อย่างก้นบ้านพึ่งเกิดขึ้นในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ เขาว่าพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงคฤทธิ์กับใครอีกบ้างจำไม่ได้คิดประดิษฐ์ขึ้น เพื่อจะได้สูบควันและอมยากับหมากไปพร้อมกัน บุหรี่ก้น

บ้านสมัยนั้นจึงปล่อยยาไว้นอกใบตองพอให้อมได้ เรียกกันว่า "บุหรี่ขำตา" ตามชื่อของผู้ที่มวนขาย บุหรี่กันบ้านอย่างที่ตัดยาเพียงใบตอง หรือที่มวนด้วยใบตองอ่อนแกะใบบัว เป็นของเกิดขึ้นหลังมาอีก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าประดิษฐ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ทั้งนั้น ด้วยเค้าเงื่อนมีดังกล่าวมา จึงตั้งนิษฐานว่าพวกแขกเปอเซีย (ต้นสกุลของพวกแขกเจ้าเซ็นทุกวันนี้) ซึ่งเข้ามาในสมัยกรุงศรีอยุธยา จะมาสูบบุหรี่ขึ้นก่อน ไทยเราเอาอย่างมาสูบจึงเรียกว่า "บุหรี่" ตามคำพวกเปอเซีย คำเปอเซียที่เราเอามาใช้เป็นภาษาไทย เช่นดอก "กุหลาบ" เป็นต้น ยังมีอีกถมไป คำว่า "สูบบุหรี่" คงเป็นคำคู่กับ "สูบกล้อง" แต่การสูบกล้องดูเหมือนไทยจะได้แบบอย่างมาแต่จีน ทั้งไทยฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ ว่าเฉพาะชาวกรุงเทพฯ แต่ก่อนมาผู้ที่ชอบสูบ

กล้องมื้นอ้อย มักชอบใช้แต่อมกับหมาก ถ้าสูบก็ชอบสูบบุหรี่เบื้นพื้น วินิจฉัยเรื่องบุหรี่มีอธิบายตามที่รู้และคิดเห็นดังแสดงมา

(จากวารสารศิลปากรฉบับปีที่ ๑ เล่ม ๒ ตุลาคม ๒๔๘๑)

NATIONAL LIBRARY

แฟชั่น

เราท่านที่เอาใจใส่ในขนบธรรมเนียมฝรั่ง โดยเฉพาะผู้ที่ได้เคยไปยุโรปย่อมทราบกันอยู่ว่า ชาวยุโรป (อาจจะถึงชาวอเมริกาด้วย) ยอมกันว่าอังกฤษเป็นยอดเยี่ยมในการทำเครื่องแต่งตัวผู้ชาย และฝรั่งเศสเป็นเยี่ยมในการทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิง เรื่องเครื่องแต่งตัวผู้ชายดูไม่สู้น่าอัศจรรย์นัก ถึงจะเปลี่ยนแบบอย่างก็เป็นแต่เล็กน้อย มิใคร่หนีแบบเก่า แต่ส่วนเครื่องแต่งตัวผู้หญิงนั้น อาจเปลี่ยนแบบอย่างไปได้ต่างๆทุกปี บางปีก็แขนสั้น บางปีก็แขนยาว บางปีรูปแขนเสื้อเหมือนขาหมู

แฮม หรือเหมือนต่อถุงลงมาข้างใต้แขน ส่วนกระโปรงนั้นบางทีก็ยาวลงมาถึงถากดิน บางทีก็สั้นขึ้นไปถึงแทบไม่ปกเข่า รูปแต่งผมและหมวกก็เปลี่ยนไปต่าง ๆ อย่าง เครื่องแต่งตัวที่เปลี่ยนไปต่าง ๆ อย่างนี้ มิใช่ผู้หญิงปรึกษาหารือคิดอ่านกันเอง ได้ยินว่าความคิดเกิดจากเจ้าของห้างทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงในเมืองปารีส์ และผู้คิดนั้นมักเป็นผู้ชายมีไม่สู้กี่คนนัก ข้าพเจ้าเคยได้ยินเขาเล่าอย่างนี้ ฉันก็ประหลาดใจ ถ้าความจริงเป็นเช่นนั้น ผู้คิดแบบเครื่องแต่งพวกตัวนั้น ก็มีอำนาจยิ่งกว่ารัฐบาลทุกประเทศหมด เพราะอาจจะปรึกษากันคิดแบบเครื่องแต่งตัวขึ้น แล้วบังคับให้ผู้หญิงในโลกแต่งตัวตามแบบที่คิดขึ้นนั้น อุปมาอย่างว่าท่านพวกนั้นตกลงกันว่า ปีนี้ให้ผู้หญิงใส่กระโปรงสั้นดูเล่นเถิด แล้วคิดเครื่องแต่งตัวอย่างแบบกระโปรงสั้นขึ้น ประกาศว่าเป็น “แฟ

ชั้น” พอกิตติศัพท์รู้ถึงผู้หญิงไม่ว่าชาติใดภาษาใด ก็พากันดงทุนทำเสื้อกระโปรงสั้นแต่งทั่วไปทุกประเทศ ไม่มีใครที่จะขัดขืน หรือแม้แต่ทักท้วงไม่มีประเทศใดที่จะทำเช่นนั้นได้ ดูเป็นการอัศจรรย์นักหนา เมื่อข้าพเจ้าไม่มีทางที่จะหาอธิบายได้ก็ยังไม่ได้คิดค้นว่าเหตุใดจึงเป็นได้เช่นนั้น

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ข้าพเจ้ามีโอกาสไปยุโรปอีกครั้ง ๑ เมื่อไปพักอยู่ที่กรุงปารีส มีกิจที่จะต้องทำเครื่องแต่งตัวเพิ่มเติม นึกขึ้นได้ถึงความสงสัยที่กล่าวมา เมื่อข้าพเจ้าไปตัดเสื้อที่ห้างอังกฤษซึ่งมีชื่อเสียงห้าง ๑ เผอิญไปพบผู้จัดการเป็นคนมีอัธยาศัยสุภาพ จึงได้ถามปัญหาเขาว่า เหตุใดชาวยุโรปจึงนับถือกันว่าเครื่องแต่งตัวผู้ชายช่างอังกฤษทำดีกว่าชาติอื่น และนับถือกันว่าในเรื่องเครื่องแต่งตัวผู้หญิงไม่มี

ใครสู้ฝรั่งเศส เขารับบอกอธิบายให้ฟัง ดังกล่าวต่อไปนี้

วิสัยคนอังกฤษเป็นคอนเซอเวตีฟ ชอบรักษาแบบอย่างของที่ดีไว้ ไม่นิยมในการที่จะเปลี่ยนไปให้แปลกประหลาด เหมือนอย่างเครื่องแต่งตัวตรงไหนทำได้ดีถึงที่แล้วเขารักษาหลักที่ดีไว้ โดยจะเปลี่ยนแฟชั่นเครื่องแต่งตัวเพื่อประโยชน์การซื้อขายให้เห็นแปลกกว่าของเก่า เขาก็แก้แต่ตรงที่ไม่สำคัญอันเป็นหลักของรูปเครื่องแต่งตัว อุทาหรณ์ของคำชี้แจงข้อนี้ ขอให้สังเกตดูแบบเครื่องอิวนิงเดรส ซึ่งสำหรับแต่งเวลาเย็นเมื่อ ๕๐ ปีมาแล้ว กับแบบที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี้ จะเห็นได้ว่าตัวหลักรูปสัณฐานเกือบจะยังเหมือนกัน เป็นแต่เปลี่ยนแบบตรงนั้นตรงนี้ที่ไม่สำคัญยักเยื้องไปเล็กน้อย ฝ่ายพวกชาวต่างประเทศอื่นในยุโรป

ก็อยากจะทำแข่งอังกฤษอยู่เสมอ แต่วิสัยชนชาติอื่นชอบทำของใหม่ให้เห็นว่าเป็นแฟชั่นเปลี่ยนแปลง งามแปลกกว่าของเดิม มักทิ้งหลักที่เป็นข้อสำคัญของเครื่องแต่งตัว เปลี่ยนไปได้หน่อยก็ไม่พอใจคน จึงไม่นิยมกันยั่งยืนเหมือนเครื่องแต่งตัวที่อังกฤษทำ แต่ส่วนเครื่องแต่งตัวผู้หญิงนั้น อังกฤษไม่ฉลาดคิดพลิกแพลงให้งดงามได้เหมือนฝรั่งเศส จึงสู้ฝรั่งเศสไม่ได้ เขาชี้แจงให้ฟังดังนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูก็เห็นชอบกล คำที่เขากล่าวกันว่ากรุงปารีสเป็นราชธานีของยุโรป มีความจริงอยู่ในนั้นมาก ว่าเฉพาะเรื่องเครื่องแต่งตัว ไม่เฉพาะแต่ชาวต่างทวีปที่ไปยุโรป ถึงชาวประเทศต่าง ๆ ในยุโรปที่เดินทางไปยังประเทศอื่น มักต้องผ่านกรุงปารีส เหมือนเช่นชาวตะวันออก เช่นไทยเรา ก็ดี อเมริกันก็ดี ไปยุโรปมักไปพักที่กรุงปารีส

ก่อนแห่งอื่น และเมื่อพักอยู่นั้น มักต้องการเครื่องแต่งตัวสำหรับใช้ในยุโรปเพิ่มเติม เป็นโอกาสที่ช่างฝรั่งเศสจะรับทำได้ก่อน พวกช่างอังกฤษรู้ความข้อนี้ ที่เป็นบริษัทใหญ่ ๆ ก็มาตั้งร้านสาขาที่ในปารีส อาศัยเกียรติที่ปรากฏว่าอังกฤษทำเครื่องแต่งตัวผู้ชายดีกว่าชาติอื่น พวกเดินทางไปถึงก็พากันไปทำเครื่องแต่งตัวที่ร้านสาขาของบริษัทอังกฤษ ที่จริงที่ร้านสาขานั้นหาได้ตัดหรือเย็บเครื่องแต่งตัวไม่ มีแต่ตัวอย่างผ้าสักหลาดกับแบบเครื่องแต่งตัวให้เลือก เมื่อชอบอย่างไหน และบอกเขาว่าจะทำเครื่องแต่งตัวอย่างไรบ้าง ที่ห้างสาขานั้นมีแต่ช่างวัดขนาดแล้วบอกไปยังห้างใหญ่ที่ในถนนดอนให้ตัดทำ ถ้าผู้สั่งยังอยู่ในปารีสก็ส่งเครื่องแต่งตัวมาลองและแก้ไข แล้วส่งกลับไปเย็บที่ถนนดอนจนสำเร็จ ถ้าผู้สั่งไปถนนดอนบางทีก็ไปลองและแก้ไขที่ถนน

ตอน ทำดังนี้ทุกห้าง ข้าพเจ้าได้ถามเขาว่า เหตุใดจึงไม่ตัดและเย็บเครื่องแต่งตัวที่ปารีส เขาตอบว่าถ้ามาตั้งตัดเย็บที่ปารีส จะต้องแบ่งช่างที่ดีมาจากโรงงานใหญ่ให้ขาดประโยชน์ทางโน้น และเปลืองโสหุ้ยทางนี้ สู้รวมช่างที่มีฝีมือไว้ในโรงงานใหญ่แห่งเดียวไม่ได้ เพราะการที่ส่งของไปในระหว่างตอนตอนกับปารีส ส่งได้ในเวลาไม่กี่ชั่วโมงไม่ลำบากนัก ว่าด้วยเครื่องแต่งตัวผู้ชาย ข้าพเจ้าทราบมาดังนี้

คราวนี้จะเล่าถึงเรื่องเครื่องแต่งตัวผู้หญิงต่อไป ที่ในเมืองปารีสจะมีห้างสำหรับทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงสักเท่าใด ข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่เห็นจะมีไม่น้อยกว่าร้อย มีกิตติศัพท์และเรียกราคาเป็นชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำ ตามลำดับลงมา ที่มีศักดิ์ถึงนับว่าเป็นชั้นจอมช่างทำเสื้อ หรือว่าอีกอย่าง

หนึ่งที่คิดแฟชั่นเครื่องแต่งตัวผู้หญิง ข้าพเจ้าเข้าใจว่ามีอยู่สัก ๖—๗แห่ง คนทั้งหลายนิยมว่าทรงคุณวิเศษต่างกัน เช่น แห่ง ๑ ทำเครื่องแต่งตัวงามสำหรับนารีที่ทรงสูง อีกแห่งหนึ่งทำงามสำหรับนารีที่ทรงต่ำ และอีกแห่ง ๑ ถนัดทำเครื่องแต่งตัวสำหรับนารีที่กระเดียดจะมีเนื้อ ดังนี้เป็นต้น ข้าพเจ้าได้ไปที่ ห้างทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่เป็นจอมช่างนั้นแห่ง ๑ เขาต้อนรับโดยอัธยาศัยไมตรีจัดให้นั่งในห้องรับแขก แล้วเรียกพวกนางสาวแต่งเครื่องแต่งตัวอย่าง แฟชั่นที่คิดใหม่สำหรับปีหน้า เดินกรีดกรายตามกันมาให้ดู (เหมือนดังท่านทั้งหลายได้เห็นในภาพยนตร์เช่นนั้น) เมื่อเสร็จการชมเครื่องแต่งตัวที่เขาคิดขึ้นใหม่แล้ว ข้าพเจ้าขอโอกาสที่จะถามความสงสัยในเรื่องแฟชั่นเครื่องแต่งตัวผู้หญิง เขาก็ยินดีรับจะบอกอธิบายให้ตามประสงค์ เรียกกันมาช่วยชี้แจง ๓

คน คือเป็นผู้ชายผู้จัดการห้างนั้นคน ๑ ผู้หญิง (ดูเหมือนจะเป็นผู้จัดการกระบวนชาย) คน ๑ กับชายที่สำหรับคิดแฟชั่นคน ๑

ข้าพเจ้าบอกเขาว่า มีความสงสัยอยู่อย่าง ๑ ซึ่งไม่มีใครสามารถบอกความจริงให้ทราบได้ คือเรื่องการคิดแบบอย่างเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่ออกใหม่ทุก ๆ ปี ได้ยินแต่ว่าพวกเจ้าของห้างใหญ่ ๆ ที่ในปารีสเป็นผู้คิด ที่ประหลาดใจข้าพเจ้านั้นคือพอแฟชั่นออกที่ปารีสแล้ว ผู้หญิงไม่ว่าชั้นใดหรืออยู่ในประเทศใด ก็พากันลงทุนทำเครื่องแต่งตัวให้ถูกต้องตามแฟชั่นที่ปารีส ข้าพเจ้าเห็นว่าพวกนายห้างที่คิดแฟชั่นมีอำนาจยิ่งกว่ารัฐบาลที่ปกครองบ้านเมือง เพราะเหมือนอาจตั้งข้อบังคับได้ตามใจว่าจะให้ผู้หญิงในโลกแต่งตัวอย่างไรจึงใคร่จะทราบว่าการที่คิดแฟชั่นใหม่ทุก ๆ ปีนั้น

พวกนายห้างใหญ่ ๆ ที่ทำเครื่องแต่งตัวนั้นปรึกษาหารือกันคิดแฟชั่นหรืออย่างไร

เขาตอบว่า ลักษณะการมิได้เป็นดังที่ข้าพเจ้าเข้าใจ ในบรรดาห้างที่ออกแฟชั่นเครื่องแต่งตัว ต่างห้างต่างมีความคิดกัน ด้วยรักษาประโยชน์การซื้อขาย และต่างห้างต่างมีพนักงานที่มีฝีมือและความคิดด้วยกัน ลักษณะการที่จะคิดแฟชั่นนั้น มีกิจที่จะต้องคิดและขวนขวายตลอดปี เป็นต้นแต่เมื่อตั้งแฟชั่นอย่างใดออกไปแล้ว ต้องมีพนักงานสำหรับคอยสืบสวนฟังความเห็นของเหล่าสตรีมีทรัพย์ที่เป็นผู้แต่งตัวนำแฟชั่นในสมาคมต่าง ๆ ให้รู้ว่าไม่ชอบตรงไหน และพอใจจะให้แก้เป็นอย่างไร ต้องฟังไปจนจับเค้าได้ว่า ความนิยมของผู้หญิงจะเป็นอย่างไร เมื่อถึงฤดูหน้า จับเค้านั้นไว้เป็นหลัก ทำอย่างนี้เหมือนกันทุก ๆ ห้าง จับหลักได้อย่างเดียวกัน

แฟชั่นที่ออกใหม่ถึงมิได้ปรึกษากัน จึงมักจะคล้าย ๆ กัน เขาบอกข้าพเจ้าในเวลานั้นว่า หลักแฟชั่นสำหรับปีหน้า (คือ พ.ศ. ๒๔๗๔) เขาจับได้แล้ว เครื่องแต่งตัวกลางแจ้งจะใช้กระโปรงยาวครึ่งน่อง เครื่องแต่งตัวในห้องจะใช้กระโปรงยาวถึงข้อเท้า แต่เพียงจับหลักเช่นว่า ยังไม่พอที่จะลงมือคิดแฟชั่นได้ ยังต้องเลือกแพรและสิ่งอุปกรณ์ที่จะใช้ทำเครื่องแต่งตัวเป็นการสำคัญอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งต้องขวนขวายอยู่ตลอดปีเหมือนกัน คือพวกห้างทอแพรก็ดี พวกทำผ้าโปร่งก็ดี และพวกทำของอย่างอื่นซึ่งประกอบในเครื่องแต่งตัว ย่อมอยากจะให้ของที่ตนทำขายดี ใครคิดทำอะไรแปลกประหลาดขึ้นใหม่ ก็ส่งมาให้ห้างทำเครื่องแต่งตัวเลือกก่อน พนักงานเลือก (ข้าพเจ้าเข้าใจว่าตัวผู้หญิงคนที่ขี้แจงนั้น) ต้องเลือกดูเสมอ เห็นของสิ่งใดเข้าที่ก็รับตัวอย่างรวบรวมไว้ จนถึง

เมื่อก่อนเวลาจะประกาศแฟชั่นสัก ๒ เดือน หรือ ๓ เดือน จึงให้ช่างคิดแฟชั่นตามหลักการที่ลือได้ ตัวอย่างไว้ ทำขึ้นเป็นเครื่องแต่งตัว พิจารณาจนเห็นว่าดี จะเป็นก็อย่างสุดแต่เห็นว่าสมควร แล้วประกาศ เปิดแสดงให้คนชม ก่อนถึงฤดูราว ๒ เดือน ใครมาดูชอบอย่างไหนก็ว่าให้ตัดอย่างนั้น มีการเปิดให้คนดูเช่นนั้นก่อนหน้าร้อนครั้ง ๑ ก่อนหน้าหนาวครั้ง ๑ เสมอทุกปี และพวกห้างใหญ่ ๆ ย่อมมีห้างสาขาอยู่ตามเมืองสำคัญทุกแห่ง พอคิดแฟชั่นขึ้นแล้วก็ส่งตัวอย่างไปเปิดให้คนดูตามประเทศต่างๆ รับทำให้ชาวประเทศนั้น ๆ เหมือนกับที่ในปารีส

ข้าพเจ้าถามเขาอีกข้อ ๑ ว่าการที่เขาคิดแฟชั่นดูก็ต้องลงทุนมากมิใช่น้อย ก็ถ้าหากว่ามีห้างอื่นเป็นแต่นั่งคอยดู เมื่อเขาออกแฟชั่นอย่างใดไปก็คอยเอาอย่างทำขายแข่งจะไม่ได้หรือ เขาชี้แจง

ว่าทำเช่นนั้นไม่ได้ ด้วยพวกห้างเล็กน้อยเหล่านั้นไม่อาจหาแพรพรรณและเครื่องประกอบได้ ถ้าจะเลียนอย่างก็ได้แต่รูปเครื่องแต่งตัว ต่อห้างใดมาขออนุญาตถ่าย แบบโดยยอมเสียค่าธรรมเนียมตามสมควร เขาจึงบอกแหล่งที่จะไปซื้อแพรและ เครื่อง อุปกรณ์ สำหรับ ทำเครื่อง แต่งตัวเช่นนั้นให้

ข้าพเจ้าถามเขาอีกข้อ ๑ ว่าในประเทศอื่นๆ ไม่มีชาวประเทศนั้น เอง คิดแฟชั่น แข่ง ปารีส บ้างหรือ เขาตอบว่ามีถมไป แม้ชาวฝรั่งเศสเองที่ไปตั้งห้างคิดแฟชั่นแข่งที่ในอเมริกาก็มี แต่ไม่อาจแข่งแฟชั่นปารีสได้ เพราะมีชื่อเสียงโด่งดังมาเสียช้านาน คนยังนิยมอยู่ทั่วไป ถ้าช่างทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่ในปารีสยังสามารถคิดแฟชั่นและทำเครื่องแต่งตัวให้ถูกใจคนได้อยู่อย่างนี้ตราบใด ชาติอื่นก็เห็นจะสู้ไม่ได้

ข้าพเจ้าสืบได้ความเรื่องแฟชั่นมาดังนี้ แต่ต้องออกตัวไว้อย่างหนึ่งว่า ถ้าข้อความที่จำมาผิดพลาดไปอย่างไรขออภัยต่อท่านผู้อ่านด้วย.

(จากวารสารศิลปากรฉบับปีที่ ๒ เล่ม ๔ ธันวาคม ๒๔๘๑)

NATIONAL LIBRARY

เรื่องเมืองอู่ทอง

มีเมืองโบราณเมืองหนึ่งอยู่ในแขวงสุพรรณบุรี ทางตะวันตกเฉียงใต้ใกล้กับเทือกเขา ซึ่งเป็นเขตแดนเมือง สุพรรณ ต่อกับ เมืองกาญจนบุรี และมีลำแม่น้ำเก่าผ่านเมืองโบราณนี้ เรียกว่าลำน้ำจระเข้สามพัน แต่ทุกวันนี้ขาดเป็นเป็นห้วงเป็นตอนเสียแล้ว

เมืองโบราณนี้ พวกราษฎรที่อยู่ในแถวนั้นเรียกว่าเมืองท้าวอู่ทอง มีเรื่องราวเล่าสืบกันมาแต่โบราณ ว่าท้าวอู่ทองได้ครอบครองเมืองนี้มาจนกาลครั้งหนึ่ง เกิดไข้ห่า ราษฎรล้มตายมากนัก ท้าวอู่ทองจึงอพยพผู้คนละทิ้งเมืองหนีห่าไปทางทิศ

ตะวันออก เที่ยวเสาะหาที่ตั้งเมืองเป็นระยะไปหลายแห่ง ไข้ห่าก็ยังตามไป จนท้าวอู่ทองอพยพผู้คนหนีห่าข้ามลำแม่น้ำสุพรรณ ไปทางฝั่งตะวันออกจึงได้พ้นห่า ยังมีท่าที่ริมแม่น้ำสุพรรณ เรียกว่าท่าท้าวอู่ทองอยู่จนทุกวันนี้ มีเรื่องราวเล่าสืบต่อกันมาดังนี้

ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวถึงเมืองท้าวอู่ทองเมื่อปลาย ร.ศ. ๑๒๒ ตรวจดูภูมิฐานเห็นเป็นเมืองใหญ่ มีกำแพงเมือง ๒ ชั้น และมีสระใหญ่ๆ ขุดไว้หลายสระคล้ายกับเมืองสุโขทัยเก่า ข้างในเมืองมีโคกอิฐ ซึ่งพึงเห็นได้ว่าเป็นวัดวาของเก่าแก่มากมายหลายแห่ง พระเจดีย์ที่ยังคงรูปอยู่ก็มีบ้าง ได้ตรวจค้นดูของเก่าที่จะเป็นพยานอายุของเมืองนี้ ได้พระพุทธรูปที่เป็นฝีมือเดียวกับพระทางพระปฐมเจดีย์มีอยู่บ้าง และได้สืบถามตามชาวบ้านถึงสิ่งของโบราณที่ขุดได้ในเมืองนี้

ก็ได้เงินเหรียญตราสังข์อย่างเดียวกับที่ขุดได้ที่พระประโทน จึงสันนิษฐานว่าเมืองนี้จะเป็นเมืองในสมัยเดียวกับเมืองโบราณที่พระปฐมเจดีย์ก่อนเมืองสุพรรณบุรีทุกวันนี้ช้านาน แต่เจดียสถานที่ยังมีรูปอยู่นั้น สังเกตว่าที่เป็นรูปชั้นใหม่ประมาณว่าในครั้งกรุงเก่าก็มีบ้าง ดูการก่อสร้างจะเป็น ๒ ยุคอยู่

เมืองนี้แต่เดิมคงจะเป็นเมืองที่มีกษัตริย์ครอบครอง ครั้นต่อมา เพราะเหตุที่ทางแม่น้ำเปลี่ยนแปลง ทำให้แม่น้ำสำหรับเมืองนี้ตื้นเขินขึ้นทุกที จึงต้องขุดสระหาน้ำไว้ใช้ในเมืองเมื่อฤดูแล้ง และภายหลังยังกันดารขึ้นทุกที จนเกิดไข้เจ็บจะอยู่ต่อไปไม่ได้ จึงต้องทิ้งเมืองย้ายไปที่อื่น ดังนิทานที่เล่าสืบกันมาว่าหนีห่านั้น

เมืองที่ต้องทิ้งให้ร้าง เพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางอย่างว่านี้ มีตัวอย่างหลายเมือง คือ เมือง

สุโขทัยเก่าเป็นต้น เมืองที่ต้องทิ้งให้ร้างในชั้นหลังไม่ช้านานมานัก เพราะเหตุนี้ก็มีอีกเมืองหนึ่งคือ เมืองพิจิตรเก่า เมื่อปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลก เสด็จด้วยเรือไฟพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเป็นเรือสองปล่องอย่างใหญ่ ในเวลานั้นยังไปได้ทางแม่น้ำพิจิตรทุกวันนี้ แม่น้ำนั้นตื้นเขินเป็นห้วงเป็นตอนใช้เรือไม่ได้ทีเดียว จนต้องย้ายเมืองพิจิตรมาตั้งทางแม่น้ำใหม่ข้างคลองเรียง ถึงที่พระปฐมเจดีย์แต่เดิมก็คงจะมีแม่น้ำ เพราะการสร้างเมืองแต่โบราณคงต้องอาศัยลำน้ำและมีที่ทำนา จึงตั้งเป็นบ้านเมืองใหญ่โตอยู่ได้ อาศัยเหตุเหล่านี้ จึงได้ลงความสันนิษฐานดังกล่าวแล้ว

ท่านทั้งปวงที่ได้อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงเรียบเรียงไว้

ย่อมทราบอยู่ทั่วกันว่ากษัตริย์พระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้าอู่ทอง เป็นผู้สร้างกรุงเก่าเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี เมืองโบราณที่ข้าพเจ้าว่านี้เรียกว่าเมืองท้าวอู่ทอง (ท้าวอู่ทองหรือพระเจ้าอู่ทอง ก็คือความอันเดียวกันนั่นเอง) จึงเป็นข้อปัญหาน่าคิดว่า พระเจ้าอู่ทองนั้นจะเป็นองค์เดียวกันหรือ หรือจะเป็นกษัตริย์ ๒ พระองค์ มีพระนามพ้องกัน ความข้อนี้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าอู่ทองที่สร้างกรุงเก่านั้น ถงมาแต่เมืองเทพนคร ซึ่งตั้งอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร และแสดงเหตุว่าเพราะได้บรรทมเปลอันทำด้วยทองของนฤมิตแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงได้มีพระนามว่าพระเจ้าอู่ทอง ดังนี้ แต่ฝ่ายข้างพระเจ้าอู่ทองทางสุพรรณนี้ ไม่มีอันใดปรากฏนอกจากเรื่องนิทานที่ได้เล่ามาแล้ว แต่มีหลักฐานบางอย่างซึ่งน่าจะเอามาประกอบคิดเดาดูได้บ้าง คือ

ในหนังสือโบราณ เช่นหนังสือจารึกหลักศิลาที่เมืองสุโขทัยเป็นต้น เมื่อกล่าวถึงเมืองสุพรรณย่อมเรียกว่าเมืองสุวรรณภูมิ หาได้เรียกว่าเมืองสุพรรณบุรีไม่ คำว่า อู่ ย่อมแปลได้เป็น ๒ นัย แปลว่าเปลก็ได้ หรือจะแปลว่าเป็นที่มีที่เกิด ดังเช่นคำที่ใช้พูดกันอยู่ว่า อู่น้ำอู่ข้าว เช่นนี้แปลได้ เพราะเหตุนี้คำว่า สุวรรณภูมิ ถ้าจะแปลว่าอู่ทองจะใช้ได้หรือไม่ ถ้าใช้ได้ เมืองโบราณนี้ชื่อเดิมที่เรียกในภาษาไทย คงเรียกว่าเมืองอู่ทอง เมื่อไปเรียกในภาษาบาลีจึงใช้ว่าสุวรรณภูมิ เพราะฉะนั้น สันนิษฐานว่า ที่เรียกพระนามกษัตริย์ที่ครองเมืองนี้ว่าท้าวอู่ทอง หรือพระเจ้าอู่ทองนั้น ก็คืออย่างเรียกว่าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา หรือพระเจ้าเชียงใหม่ หาใช่นามเฉพาะกษัตริย์พระองค์หนึ่งพระองค์ใดไม่ เป็นนามสำหรับเรียกพระเจ้า

แผ่นดินที่ครองเมืองอู่ทองนั้นทุกพระองค์

มีข้อที่ควรจะเห็นประหลาดอีกอย่างหนึ่ง คือ เมืองอู่ทองนี้อยู่ในท่ามกลางห่างเมืองทั้งสอง เมืองข้างตะวันตกเรียกว่าเมืองกาญจนบุรี อีกเมืองหนึ่งอยู่ข้างตะวันออก เรียกว่าเมืองสุพรรณบุรี ชื่อเกี่ยวข้องกับทองด้วยกันทั้ง ๓ เมือง ทำไมจึงเป็นเช่นนี้ ในหนังสือโบราณที่ได้กล่าวมาแล้วมีชื่อปรากฏแต่เมืองสุวรรณภูมิเมืองเดียว ถ้าจะสันนิษฐานว่าเมืองทั้ง ๒ คือ เมืองกาญจนบุรีกับเมืองสุพรรณบุรีทุกวันนี้ เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นภายหลัง โดยมีเหตุเกี่ยวเนื่องกับเมืองสุวรรณภูมิอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างนี้จะใช้ได้หรือไม่

เมื่อได้ลองคิดถึงเพียงนี้แล้ว ดูยังมีข้อที่น่าจะวินิจฉัยต่อไปอีกข้อ ๑ ว่า พระเจ้าอู่ทองที่สร้างกรุงเก่านั้น ถ้าจะเป็นพระเจ้าอู่ทองที่ไป

จากเมืองสุวรรณภูมินี้จะได้หรือไม่ ปัญหาข้อนี้ถ้าจะว่าในทางข้างจะเป็นได้ ดูก็มีหลักฐานอยู่หลายอย่าง คือ

(๑) ตามเรื่องนิทานที่เล่าสืบกันมาว่า พระเจ้าอู่ทองทิ้งเมืองสุวรรณภูมิหนีห่าข้ามไปทางทิศตะวันตกนั้น ก็ตรงไปทางทิศกรุงเก่า ระยะทางแต่เมืองเดินมาถึงกรุงเก่าก็เพียง ๓ วันใกล้กว่าและจะอพยพผู้คนไปได้ง่ายกว่าที่จะลงมาจากเมืองเทพนครเป็นอันมาก

(๒) ผู้ศึกษาพงศาวดารย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่าเมืองศรีอยุธยาเป็นเมืองเก่ามีมานานก่อนครั้งพระเจ้าอู่ทอง พระเจ้าอู่ทองเป็นแต่มาตั้งเมืองศรีอยุธยาขึ้นเป็นเมืองหลวงอีกครั้งหนึ่ง ที่มาเปลี่ยนพระนามเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีนั้น ก็เพราะเหตุจะให้ต้องแบบแผนที่เป็นกษัตริย์ ครองเมืองศรีอยุธยา อย่างพระรามาวตาร ข้อนี้น่าจะ

เห็นได้ว่า แต่เดิมคงจะมีพระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏเป็นอย่างอื่น เช่นว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชเป็นต้น ที่เรียกว่าพระเจ้าอู่ทองเรียกตามนามเมืองอู่ทอง ครั้นมาครองเมืองศรีอยุธยาก็ใช้พระนามปรากฏว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แต่นั้นมา

(๓) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ในแผ่นดินพระเจ้าอู่ทองนั้น หัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป เป็นเมืองประเทศราชทั้งนั้น ถ้าพระเจ้าอู่ทองลงมาจากเมืองเทพนคร ๆ ก็อยู่ใกล้ในระหว่างเมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตร และอยู่เหนือเมืองนครสวรรค์ ต้องต้อนผู้คนผ่านลงมาเพียงระยะวันเดียวสองวันรอบข้าง ในข้อนี้เมืองเหล่านั้นจะเป็นเมืองประเทศราชอย่างไร พิเคราะห์ดูตามความในหนังสือ พระราชพงศาวดารตอนนี้ ถ้ามาจากทางเมืองสุพรรณ พิเคราะห์ความ

งามจะสมมากกว่ามาจากข้างเหนือ เพราะเมื่อพระเจ้าอู่ทองมาสร้างกรุงเก่าเป็นราชธานีนั้น น่าที่จะกวาดต้อนผู้คนซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ทางเมืองเดิมมาไม่ได้หมด คือ ขุนหลวงพงัวซึ่งเป็นพี่พระมเหสีเป็นต้น น่าที่จะเป็นเพราะมีวงศ์วารพรรคพวกตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางโน้นโดยมาก ไม่ย้ายมาอยู่กรุงศรีอยุธยาที่สร้างใหม่ จึงโปรดตั้งขุนหลวงพงัวขึ้นเป็นพระบรมราชา ให้อยู่ครองทางเมืองเดิม และจะได้ตั้งขึ้นเป็นเมืองสุพรรณบุรีในคราวเดียวกันกับสร้างกรุงเก่านั้นก็อาจจะเป็นได้ ส่วนพระราเมศวรราชโอรส โปรดให้ขึ้นไปครองเมืองลพบุรีรักษาพระราชอาณาจักรข้างทางเหนือที่ติดต่อกับเมืองประเทศราช ดูภูมิแผนที่ที่วางการเช่นนี้ เข้าที่ทางข้างจะมาจากสุพรรณมาก

๔๗๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ข้อความที่กล่าวมาทั้งนี้ ขอให้ท่านผู้เอาใจใส่สอดส่องในพงศาวดารเมืองไทย จงพิเคราะห์ดูเถิด.

(จากหนังสือวชิรญาณ)

วินิจฉัยนาม

(ก) ชื่อลำแม่น้ำแม่กลอง

ฉันได้รับคำถามว่า เพราะเหตุใดลำแม่น้ำที่ผ่านเมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี และเมืองกาญจนบุรี จึงเรียกชื่อว่า "แม่น้ำแม่กลอง"

ตอบคำถามนี้อยู่ข้างยาก เพราะยังไม่เคยพบหลักฐานเป็นแน่นอน เมื่อฉันเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เคยถามกรมการเก่าที่เมืองสมุทรสงคราม เขาบอกว่าแต่เดิมมีกลองขนาดใหญ่โตผิดกลองสามัญอยู่ที่วัดแห่ง ๑ ในแถวนั้น (ดูเหมือนเขาบอกชื่อวัดให้ด้วย แต่ฉันลืมไปเสียแล้ว) พวกชาวเมืองจึงเอากลองใหญ่

นั้นเป็นนิมิต มาเรียกลำแม่น้ำนั้นว่า "แม่กลอง" แล้วเลยเรียกเมืองสมุทรสงครามว่า "เมืองแม่กลอง" ด้วย นี่เป็นอธิบายอย่าง ๑ ซึ่งเคยได้ยินมา อธิบายมีอีกอย่าง ๑ ว่า มีเมืองขนของเมืองอุทัยธานีชื่อว่า "เมืองแม่กะลอง" ตั้งอยู่ยอดแม่น้ำเมืองสมุทรสงคราม อาจจะเอาชื่อเมืองแม่กะลองอันอยู่ต้นน้ำ เรียกลำน้ำต่อลงมาจนปากน้ำแต่เรียกเพี้ยนไปเป็น "แม่กลอง" ฉันเคยได้ยินอธิบายแต่ ๒ อย่างเช่นว่ามา แต่จะรับรองว่าอย่างไหนจะเป็นความจริงนั้นรับไม่ได้ ถ้าจะตอบโดยย่อก็ตอบได้แต่ว่า "ไม่รู้ว่าเพราะเหตุใดจึงเรียกชื่อลำแม่น้ำนั้นว่าแม่กลอง" แต่จะยืนยันว่าอธิบายที่อ้างมาเป็นความเท็จทั้ง ๒ อย่างก็ว่าไม่ได้ ด้วยมีเค้าเงื่อนชอบกลอยู่ทั้ง ๒ อย่าง จึงจะเชิญตอบแต่เป็นวินิจฉัยให้ผู้เป็นนักเรียนโบราณคดีพิจารณาดู

ข้อที่อ้างว่า ชื่อลำน้ำแม่กลองมาแต่กลองใบใหญ่นั้น เมื่อพิจารณาดูชื่อปากน้ำในอ่าวไทยชั้นใน อันมี ๕ ปากน้ำด้วยกัน (ไม่นับปากน้ำบางไห้ย และปากน้ำบางกะบูน ซึ่งเป็นแต่ปากบางคอคลองต้น) แต่ละปากก็มีเรื่องเป็นเค้าเงื่อนอยู่ดังนี้

(๑) ปากน้ำบางปะกง ในหนังสือนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ซึ่งแต่งเมื่อปลายรัชกาลที่ ๑ หรือต้นรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์เรียกว่า "ปากน้ำบางมังกง" คำมังกงเป็นชื่อปลาอย่าง ๑ ปากน้ำบางมังกงหมายความว่า ปากน้ำอันอยู่ใกล้กับคลองต้นอันมีปลามังกงชุม

(๒) ปากน้ำเจ้าพระยา ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชกล่าวว่า พระยาละแวกเจ้ากรุงกัมพูชายกกองทัพเรือ "เข้ามาทางปากน้ำพระประแดง"

เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๐๒ และมีจดหมายเหตุของราชทูตไทยที่พาคณะสงฆ์ไปเมืองตังกา ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๒๙๕ กล่าวว่าพวกราษฎรพากันตามเรือช่วยแห่พระสงฆ์ตามไปส่งถึง "ปากน้ำบางเจ้าพระยา" เหตุที่เรียกชื่อปากน้ำอันเดียวผิดกันเป็น ๒ ชื่อ ในระยะเวลา ๑๙๓ ปีอย่างนี้พอจะเข้าใจได้ง่าย ด้วยเมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมืองพระประแดงเดิมเป็นเมืองรักษาปากน้ำอยู่ใกล้ทะเล แต่ต่อมาตลิ่งงอกรุกทะเลออกไปจนเมืองพระประแดงอยู่ห่างปากน้ำมากนัก จึงให้สร้างเมืองสมุทรปราการขึ้นใหม่ให้ใกล้ทะเล สำหรับรักษาปากน้ำแทนเมืองพระประแดง เมืองสมุทรปราการตั้งที่ใกล้คลองตันอันชื่อว่า "บางเจ้าพระยา" จึงเรียกชื่อว่า "ปากน้ำบางเจ้าพระยา" เช่นเดียวกับเรียกปากน้ำบางมังกง (แต่เหตุใดจึงเรียกคลองตัน

นั้นว่าบางเจ้าพระยานั้นไม่ปรากฏ)

(๓) ปากน้ำท่าจีน ก็มีเรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดาร ตอนรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๐๘๘ ดำรัสสั่ง "ให้ตั้งบ้านท่าจีนเป็นเมืองสาครบุรี" (ซึ่งมาเปลี่ยนชื่อในภายหลังว่าเมืองสมุทรสาคร) ความต่อให้เห็นชัดว่า คงมีหมู่บ้านพวกจีนหาปลาทะเลตั้งอยู่ที่ใกล้ปากน้ำเช่นเดียวกันกับทุกวันนี้ จึงเรียกตำบลนั้นว่าบ้านท่าจีน เมื่อตั้งเมืองแล้วก็เลยเรียกว่า "ปากน้ำท่าจีน" และเลยเรียกเมืองสาครบุรีว่าเมืองท่าจีนด้วย

(๔) ปากน้ำแม่กลอง ถ้าคิดตามเค้าเรื่องชื่อปากน้ำทั้ง ๓ ซึ่งกล่าวมาแล้ว เดิมก็อาจมีตำบลบ้านชื่อว่า "บ้านแม่กลอง" (เพราะมีกลองใบใหญ่อย่างพวกกรมการอ้างหรืออย่างไรก็ตาม) อยู่ที่ใกล้ปากน้ำจึงเรียกว่า "ปากน้ำแม่กลอง" ครั้น

ตั้งบ้านแม่กลองขึ้นเป็นเมืองสมุทรสงคราม คนก็เรียกว่า "เมืองแม่กลอง" เช่นเดียวกับเรียกเมืองสาครบุรีว่าเมืองท่าจีน

(๕) ปากน้ำบ้านแหลม เป็นปากน้ำแต่เฉพาะเมืองเพชรบุรีเมืองเดียว ขึ้นไปจากปากน้ำไม่ไกลเท่าใดก็ถึงเมือง แต่คนเรียกกันว่าปากน้ำบ้านแหลม เพราะตรงที่ปากน้ำแผ่นดินทางข้างฝั่งตะวันออกงอกยื่นเป็นแหลมยาวออกไปในทะเล มีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่เรียกว่า "บ้านแหลม" จึงเรียกชื่อปากน้ำตามชื่อตำบลบ้านนั้น

พิเคราะห์ชื่อปากน้ำทั้ง ๕ ที่กล่าวมา ดูเป็นเอาชื่อตำบลอันอยู่ใกล้ปากน้ำมาเรียกชื่อลำแม่น้ำทั้งนั้น คิดพิเคราะห์ต่อไปเห็นว่า จะมิใช่คนอยู่ในท้องถิ่นนั้นเองตั้งชื่อ ที่เรียกปากน้ำต่าง ๆ คงเรียกกันแต่ว่า "ปากน้ำ" เพราะมีปากน้ำแห่งเดียวในถิ่นนั้น ชื่อคงเกิดแต่คำคนอยู่ถิ่นอื่นเรียก

เปรียบดังเช่นชาวเมืองจันทบุรี หรือเมืองนครศรี-ธรรมราชขึ้นมาค้าขายทางเมืองข้างเหนือ จะต้องบอกกันให้รู้ว่าจะแล่นเรือเข้าทางปากน้ำไหน หรือมิฉะนั้นก็เป็นชาวราชธานี เช่นผู้แต่งหนังสือพงศาวดาร จึงเอาชื่อตำบลที่อยู่ปากน้ำ เช่นบางมังกง บางเจ้าพระยา ท่าจีน แม่กลอง และบ้านแหลมเติมเข้าให้รู้ว่าปากน้ำไหน การที่เอาชื่อปากน้ำมาเรียกเป็นชื่อลำน้ำตลอดสาย ดังเช่นเรียกลำน้ำที่ตั้งกรุงเทพ ฯ ว่า "แม่น้ำเจ้าพระยา" ก็ดี เรียกแม่น้ำที่ตั้งเมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี และเมืองกาญจนบุรีว่า "แม่น้ำแม่กลอง" ก็ดี ดูเป็นการบัญญัติใหม่เมื่อทำแผนที่ หาได้เรียกกันมาแต่เดิมอย่างนั้นไม่ แม้จนบัดนี้คนอยู่ริมแม่น้ำไหนที่คนอยู่ ก็เรียกแต่ว่า "แม่น้ำ" หาใช้ชื่อประกอบอย่างว่ามานั้นไม่

แต่จะว่าประเพณีไทยไม่มีที่เรียกลำแม่น้ำเป็น

ชื่อเดียวกันแต่ต้นจนปากน้ำก็ว่าไม่ได้ เพราะมี "แม่น้ำโขง" "แม่น้ำคง" (พม่าเรียกว่าแม่น้ำสะละวิน) "แม่น้ำพิง" "แม่น้ำสัก" และ "แม่น้ำน่าน" ห้าสายนี้เรียกชื่อเดียวแต่ยอดลำน้ำลงมาลำแม่น้ำแม่กลอง อาจจะมาแต่ชื่อลำน้ำแม่กะดองด้วยประการฉะนี้

เพราะเหตุใดจึงเรียกชื่อลำแม่น้ำบางสายตามชื่อตำบลที่ปากน้ำ และเหตุใดจึงเรียกชื่อแม่น้ำบางสายชื่อเดียวตลอดลงมาแต่ยอดน้ำ ข้อนี้เคร่าเงื่อนที่จะคิดวินิจฉัย ด้วยสังเกตดูแม่น้ำที่เรียกชื่อเดียวแต่ยอดน้ำลงมา ล้วนเป็นลำน้ำที่ไหลลงมาในระหว่างเทือกภูเขา เช่นแม่น้ำสักไหลลงมาแต่แดนเมืองหล่มในระหว่างเทือกภูเขานครราชสีมาฝ่าย ๑ เทือกภูเขาพระพุทธบาทฝ่าย ๑ แม่น้ำพิงก็ไหลผ่านเทือกภูเขาเชียงใหม่ลงมา แม่น้ำน่านและแม่น้ำแม่กะดอง แม่น้ำโขง แม่น้ำคง

(สะละวิน) ก็เช่นนั้น แต่ประหลาดที่บรรดาลำน้ำอันอยู่ในแอ่งแม่น้ำเจ้าพระยาไม่เรียกชื่อเดิมของแม่น้ำนั้น ๆ จนถึงทะเลสักสายเดียว เป็นต้นว่าแม่น้ำสักก็เรียกชื่อลงมาเพียงพระนครศรีอยุธยา แม่น้ำน่าน แม่น้ำพิง ก็เรียกชื่อลงมาเพียงปากน้ำโพ แม่น้ำแม่กลอง (ถ้าหากมาแต่ชื่อแม่กะลอง) จะเรียกชื่อเดิมลงมาถึงไหนไม่ทราบ แม่น้ำท่าจีนนั้นเดิมชื่อจะเรียกว่ากระไรไม่ทราบ พึงสังเกตอีกอย่าง ๑ ว่าแผ่นดินแอ่งลำแม่น้ำเจ้าพระยานี้ ทางฝ่ายตะวันตกพ้นเทือกภูเขาพระพุทธบาทมาไม่มีเทือกภูเขากั้น เป็นพื้นราบไปจนเทือกภูเขาบั้นแดนพม่า ในที่ราบนั้นมีแนวลำน้ำเก่าและบึงต่างๆ ส่อให้เห็นว่าเมื่อสมัยก่อนประวัติศาสตร์จะเป็นทะเลขึ้นไปจนถึงมณฑลพิษณุโลก น่าจะเป็นเหตุด้วยภูเขาหลวงที่เมืองสุโขทัย เมื่อยังเป็นภูเขาไฟอยู่สักสี่ห้าพันปีมาแล้ว ระเบิดขนานใหญ่

เมื่อก่อนไฟจะดับแผ่นดินไหวทำให้พื้นดินในมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ตลอดจนมณฑลนครชัยศรี และมณฑลราชบุรีข้างตอนเหนือสูงขึ้น รุกชายทะเลให้ถอยลงมาข้างใต้ และบางแห่งแผ่นดินเกิดเป็นคันกั้นน้ำ จนท้องทะเลเดิมกลายเป็นบึงใหญ่ต่าง ๆ เช่น บึงบรเพ็ดเป็นต้น มีระกะไป ทั้งมณฑลพิษณุโลก และ มณฑลนครสวรรค์ เมื่อพื้นดินสูงขึ้น น้ำฝนที่ตกและที่ไหลลงมาจากภูเขาก็กัดดินเป็นร่องไหลลงสู่ทะเลซึ่งอยู่ห่างออกไป จึงเกิดลำแม่น้ำเล็ก ๆ ขึ้นก่อน แล้วสายน้ำกัดตลิ่งให้ลำน้ำบางสายกว้างขึ้น และบีดลำน้ำบางสายให้ตื้นเขิน เพราะน้ำไปเดินเลี่ยงทางอื่น เพราะฉะนั้น ว่าตามที่ได้สังเกตมา ในแขวงมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ แม้ที่สุดจนในมณฑลอยุธยาจึงมีลำน้ำที่ร้างไม่เป็นทางสัญจรปรากฏอยู่มากมายหลายแห่งจนบัดนี้ มีชื่อแต่

คนเรียกกันในท้องถิ่น แผ่นดินก็ยังงอกรุกชายทะเล และสายน้ำเดินเปลี่ยนแปลงเรื่อยมา จนถึงในสมัยประวัติศาสตร์ จะยกตัวอย่างดังเช่นลำ "แม่น้ำจักรีห์" ซึ่งตั้งเมืองสิงหบุรี เดิมก็เป็นแม่น้ำใหญ่แต่คันขาดเป็นห้วงเป็นคอนเสียแล้ว พวกลำน้ำที่เปลี่ยนแปลงจึงมีชื่ออยู่เพียงชั่วคราว พอคนเข้าแล้วก็เรียกชื่อแต่ตอนที่ยังมีน้ำ เรียกตามชื่อตำบลบ้านที่ตั้งอยู่ตรงห้วงน้ำนั้น ถ้าแม่น้ำที่เกิดขึ้นใหม่ด้วยแผ่นดินรุกทะเลออกไปก็ไม่คงที่เหมือนกัน จึงเอาชื่อตำบลบ้านที่ปากน้ำเรียกเป็นชื่อลำน้ำ เช่น ปากน้ำแม่กลอง ถ้าหากเดิมชื่อว่าแม่กะลอง ปากน้ำก็จะอยู่ราวเมืองราชบุรี ที่ว่ามานี้โดยเดาทั้งนั้น

(จากวารสารของสมาคมค้นวิชาแห่งประเทศไทย เล่ม๓๒ภาค๒)

อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม

การศึกษาของพระภิกษุสามเณรกำหนดเป็น ๒ อย่างมาแต่ครั้งพุทธกาล เรียกว่าคันถธุระ คือ ศึกษาพระธรรมวินัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้รู้จนปากเจนใจอย่าง ๑ เรียกว่าวิปัสสนาธุระ คือ เรียนวิธีฝึกหัดใจของตนเองให้ปราศจากกิเลสอย่าง ๑ ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระสงฆ์พุทธสาวกจึงประชุมกันทำสังคายนา รวบรวมพระธรรมวินัยซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสสั่งสอน กำหนดว่ามีจำนวน ๘๔๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จัดไว้เป็น ๓ หมวด คือพระสูตร หมวด ๑ พระวินัยหมวด ๑ พระปรมัตถ์หมวด ๑

เรียกรวมกันว่า พระไตรปิฎก พระไตรปิฎกจึงเป็นตำราของพระพุทธศาสนาสืบมา

พระไตรปิฎกนั้นเป็นภาษาบาลีมาแต่เดิม เพราะเหตุที่ภาษาบาลีเป็นภาษาของชาวมัชฌิมประเทศที่พระสงฆ์พุทธสาวกทำสังคายนา ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปถึงนานาประเทศที่ใช้ภาษาอื่น ชาวประเทศนั้น ๆ ไม่รู้ภาษาบาลีเรียนพระไตรปิฎกลำบาก จึงเกิดความคิดขึ้นต่างกัน ประเทศทางข้างเหนือมีธิเบตและจีนเป็นต้น แปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีไปเป็นภาษาของตนโดยประสงค์จะให้เล่าเรียนรู้ได้ง่าย จะได้มีคนเลื่อมใสศรัทธามาก ครั้นพระไตรปิฎกเดิมไม่มีใครเล่าเรียนก็เลยสูญ สิ้นหลักที่จะสอบสวนพระธรรมวินัยให้ถ่องแท้ ลัทธิพระศาสนาในประเทศฝ่ายเหนือเหล่านั้นก็ผันแปรวิปลาสไป แต่ส่วนประเทศทางข้างใต้ มีลังกาทวีปเป็นต้น ตลอด

มาจนประเทศพม่า มอญ ไทย ลาว และเขมร เหล่านี้ คิดเห็นมาแต่เดิมว่า ถ้าแปลพระไตร-ปิฎกไปเป็นภาษาอื่นทั้งของเดิมเสียแล้ว พระธรรมวินัยก็คงคลาดเคลื่อน จึงรักษาพระไตรปิฎกไว้ในภาษาบาลี การเล่าเรียนคันถธุระ อุตสาหะเรียนภาษาบาลีให้เข้าใจเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงเรียนพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกต่อไป อาศัยวิธีนี้ ประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาข้างฝ่ายใต้ จึงสามารถรักษาลัทธิของพระพุทธสาวกยั่งยืนสืบมาได้ นำเรื่องเบื้องต้นมากล่าวพอให้แลเห็นว่าเหตุใดพระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมจึงต้องเรียนภาษาบาลี

แท้จริง การเรียนภาษาบาลีเป็นข้อสำคัญสำหรับสืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะถ้าไม่มีผู้รู้ภาษาบาลี ก็จะไม่มีผู้ใดสามารถล่วงรู้พระ-พุทธวัจนะในพระไตรปิฎก ถ้าสิ้นความรู้พระ-

ไตรปิฎกเสียแล้ว พระพุทธศาสนาก็จะต้องเสื่อมทรามสูญไป เพราะเหตุนี้ พระราชาธิบดีผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกตั้งแต่โบราณมา จึงทรงทำนุบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรที่เรียนรู้ให้มีฐานันดร พระราชทานราชูปการต่าง ๆ มีนิตยภัตรเป็นต้น จึงเกิดมีวิธีสอบพระปริยัติธรรม เพื่อจะให้ปรากฏว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้เพียงใด เมื่อปรากฏว่ารูปใดรอบรู้ถึงที่กำหนด สมเด็จพระราชาธิบดีก็ทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรรูปนั้นให้เป็นมหาบาเรียน ครั้นพรรษาอายุถึงเถรภูมิก็ทรงตั้งให้มีสมณศักดิ์ในสังฆมณฑลตามสมควรแก่คุณธรรมและความรอบรู้ เป็นครูบาอาจารย์สั่งสอนพระปริยัติธรรมสืบ ๆ กันมาจนกาลบัดนี้

เพราะการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเป็นการเรียนทั้งภาษาบาลีและคัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยเหตุ

ดังแสดงมา การสอบความรู้พระภิกษุสามเณรที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรม จึงสอบทั้งความรู้ภาษาบาลี และความรู้คัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยกัน คือให้นักเรียนที่เข้าสอบความรู้ อ่านคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีแปลเป็นภาษาไทยให้ถูกอภิธานและทางไวยากรณ์ภาษาบาลี และรู้ความในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงมักเรียกกันเป็นสามัญว่า "แปลหนังสือ" หรือ "แปลพระปริยัติธรรม" มีหลักสูตรตั้งไว้แต่โบราณกำหนดเป็น ๙ ประโยค คือ

ประโยคที่ ๑ ประโยคที่ ๒ ประโยคที่ ๓ สอบคัมภีร์พระธรรมบท ต้องสอบได้ในคราวเดียวทั้ง ๓ ประโยค จึงนับว่าเป็นเปรียญชั้นจัตวา หรือเปรียญสามัญ

ประโยคที่ ๔ สอบคัมภีร์มังคลัตถทีปนีบันต้น สอบได้นับเป็นเปรียญตรี เปรียญชั้นสูงนับแต่

ประโยค ๔ นี้เป็นต้นไป

ประโยคที่ ๕ ได้ยินว่า เดิมสอบคัมภีร์บาฬีมุตกวินัยวินิจฉัยสังคหะ เรียกกันโดยย่อว่าบาฬีมุต ต่อมาเปลี่ยนเป็นสอบคัมภีร์สารัตถสังคหะครั้นภายหลัง กลับสอบ คัมภีร์บาฬีมุตกวินัย ฯ อีกสอบได้ นับเป็นเปรียญโท

ประโยคที่ ๖ สอบมังคลัตถทีปนีบันปลายสอบได้ คงนับเป็น เปรียญโท อยู่ เหมือนเปรียญ ๕ ประโยค เพราะฉะนั้นพวกนักเรียนจึงกล่าวกันว่าเป็นประโยคแปลบูชาพระ

ประโยคที่ ๗ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปัปปาสาทิกา ที่เรียกกันโดยย่อว่า สามน สอบได้เป็นเปรียญเอก ส หมายความว่าชั้นเอกสามัญ

ประโยคที่ ๘ สอบคัมภีร์วิสุทธิมรรค สอบได้นับเป็นเปรียญเอก ม หมายความว่าชั้นเอกมัชฌิมา

ประโยคที่ ๘ เดิมสอบคัมภีร์สารัตถทีปนี ภายหลังเปลี่ยนเป็นคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ สอบได้นับเป็นเปรียญเอก อุ หมายความว่าขั้นเอกอุดม

ยังมีหลักสูตรสำหรับสอบเปรียญมอญอีกอย่างหนึ่ง จะอนุโลมตามหลักสูตรซึ่งมีในรามัญประเทศแต่โบราณ หรือมากำหนดขึ้นใหม่ในประเทศนี้ ข้อนี้หาทราบไม่ กำหนดโดยนิยมว่าพระมอญนั้นศึกษาพระวินัยเป็นสำคัญ จึงสอบแต่คัมภีร์พระวินัยปิฎก เดิมกำหนดเป็น๓ประโยค ภายหลังเพิ่มประโยค ๔ ขึ้นอีกประโยค ๑ จึงรวมเป็น ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๑ สอบคัมภีร์อาทิกรรม หรือปาจิตตีย์ แล้วแต่นักเรียนจะเลือก เข้าใจว่าแต่เดิมถ้าแปลได้ประโยค ๑ ก็ได้เป็นเปรียญ ครั้นตั้งประโยค ๔ ขึ้นจึงกำหนดว่า ต้องสอบประโยค

ที่ ๒ ได้ด้วย จึงนับว่าเป็นเปรียญ

ประโยคที่ ๒ สอบคัมภีร์มหาวรรคหรือจุล—วรรค แล้วแต่นักเรียนจะเลือก สอบได้นับเป็นเปรียญจัตวา เหมือนเปรียญไทย ๓ประโยค

ประโยคที่ ๓ สอบคัมภีร์บาฬิมุตตกวินัยวินิจฉัยสังคหะ เรียกกันโดยย่อว่าบาฬิมุต สอบได้นับเป็นเปรียญตรี เสมอเปรียญไทย ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๔ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปัปา—สาทิกา สอบได้ เป็นเปรียญโท เสมอเปรียญไทย ๕ ประโยค

การสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรนับเป็นราชการแผ่นดินอย่างหนึ่ง ด้วยอยู่ในพระราชกิจของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธ—ศาสนูปถัมภก เพราะฉะนั้นต่อมารับสั่งสังฆนายกทั้งปวงจึงประชุมกันสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร และมีเจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาณา-

จักร ช่วยปฏิบัติดูแลตามตำแหน่งจนสำเร็จการ
เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ที่๒ การสอบพระปริยัติธรรม
ยังหามีกำหนดปีเป็นยุติไม่ เพราะในสมัยนั้นเป็น
เวลาแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ พึ่งเริ่มบำรุงการ
เล่าเรียน บ้านเมืองก็ยังมีศึกสงครามเนือง ๆ เมื่อ
ใดเป็นเวลาว่าง ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระภิกษุ
สามเณรที่เล่าเรียนถึงภูมิรู้จะเป็นเปรียญได้ มีมาก
จึงโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม เพราะ
ฉะนั้น นาน ๆ จึงได้มีการสอบพระปริยัติธรรม
ครั้งหนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชดำริเห็น
ว่าการเล่าเรียนเจริญขึ้น จึงโปรดให้กำหนดการ
สอบพระปริยัติธรรม ๓ ปีครั้งหนึ่งเป็นยุติ ใช้เป็น
แบบต่อมาในรัชกาลที่ ๔ จนถึงในรัชกาลที่ ๕

ที่สอบพระปริยัติธรรมแต่เดิม โดยปรกติ
สอบที่วัดอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ต่อ
ทรงพระราชศรัทธาจะทรงฟัง จึงโปรดให้เข้ามา

ประชุมสอบที่ในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษ
เป็นครั้งเป็นคราว เพราะฉะนั้นชั้นเดิมจึงประชุม
สอบพระปริยัติธรรมที่วัดระฆัง แล้วย้ายมาที่วัด
มหาธาตุ สอบที่วัดมหาธาตุตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา
จนตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เมื่อรื้อโบสถ์วิหารและ
สถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นลงทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ จึง
โปรดให้ย้ายมาสอบพระปริยัติธรรมที่วัดพระ—
เชตุพน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงชำนาญพระ
ไตรปิฎก ได้เป็นประธานในการสอบพระปริยัติ-
ธรรมเมื่อครั้งยังทรงผนวช มีพระราชประสงค์จะ
ทรงฟังแปลพระไตรปิฎก จึงโปรดให้ประชุมสอบ
พระปริยัติธรรมที่ในพระบรมมหาราชวังทุกคราว
เป็นนิตย์ ประชุมสอบที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์บ้าง
ที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง
เสด็จออกทรงฟังจนตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕

ประเพณีการสอบพระปริยัติธรรมคงทำตามแบบแผนครั้งรัชกาลที่ ๔ สืบมาช้านาน พึ่งมาแก้ไขเปลี่ยนแปลงต่อในชั้นหลัง แต่ในหนังสือนี้จะกล่าวแต่เฉพาะลักษณการชั้นแรกเสียก่อน ส่วนชนหลังจะของดไว้อธิบายในตอนอื่นต่อไป

ฤดูสอบพระปริยัติธรรมมักสอบเมื่อออกพรรษาแล้ว ต่อบางคราวจึงสอบในพรรษา โดยปรกติปีใดจะสอบพระปริยัติธรรม เจ้ากระทรวงธรรมการก็รับสั่งหมายบอกไปยังเจ้าคณะสงฆ์แต่ต้นปี ว่าในปีนี้เมื่อออกพรรษาจะโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร ฝ่ายเจ้าคณะสงฆ์ทั้งคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะธรรมยุติกา และคณะรามัญ เมื่อได้ทราบหมาย ก็บอกไปยังเจ้าอาวาสตามพระอารามใหญ่น้อยอันมีขนอยู่ในคณะนั้นให้ทราบทั่วกัน เพื่อจะได้สอบซ้อมพระภิกษุสามเณร ซึ่งจะเข้าสอบพระ-

ปริยัติธรรม ฝ่ายเจ้าอาวาสซึ่งครองพระอารามหลวง เมื่อทราบว่าจะมีการสอบพระปริยัติธรรมที่เป็นวัดมีนักเรียนมากก็ให้สอบซ้อม แล้วเลือกสรรผู้ซึ่งจะให้เข้าสนามเอาชื่อลงบัญชีส่งเจ้าคณะ วัดใดไม่มีนักเรียนทรงภูมิรู้ถึงจะเข้าสนามได้ เจ้าอาวาสก็ขวนขวายหานักเรียนวัดอื่นมาสำหรับจะได้เข้าสอบเป็นเปรียญของวัดนั้น เพราะมีคติถือกันมาแต่โบราณว่า บรรดาพระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระอารามหลวงได้อยู่เสนาสนะของหลวง และได้พระราชทานนิตยภัตรเป็นค่าอาหารที่จะบริโภคทั่วทุกรูป คือว่าทรงอุปการะมิให้ต้องอนาทรร้อนใจในการกินอยู่ จะได้ตั้งหน้าเล่าเรียนพระธรรมวินัยสืบอายุพระศาสนาเฉลิมพระราชศรัทธา ถ้าไม่มีเปรียญในวัดใดย่อมเป็นการเสื่อเกียรติยศสงฆ์วัดนั้น เพราะเหมือนไม่สนองพระราชศรัทธา จึงต้องขวนขวายที่จะให้ได้เปรียญ หรือแม้อย่าง

ต่ำ ก็ให้มีพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นเข้าสอบพระปริยัติธรรม ให้ปรากฏว่าเอื้อเฟื้อต่อพระราชศรัทธามิได้ละเลย ก็แต่ความสามารถในการผึกสอนไม่เสมอกันทุกพระอาราม ผู้รู้และนักเรียนมักมีมากแต่ในวัดสำคัญ คือที่เป็นวัดใหญ่ๆหรือวัดซึ่ง เจ้าอาวาสเป็น ผู้เชี่ยวชาญใน พระไตรปิฎก จึงเป็นสำนักที่เล่าเรียนแข็งแรง ถ้ามิใช่วัดที่เป็นสำนักเล่าเรียนเช่นนั้น นักเรียนที่ความรู้ถึงภูมิเปรียญก็หายาก ด้วยเหตุนี้เจ้าอาวาสใดจะหานักเรียนใน วัดของตนเข้า แปลพระปริยัติธรรม ไม่ได้ จึง มักไป เกลี้ย กล่อม หา พระภิกษุ สามเณร ตามวัดที่ เป็นสำนักเล่าเรียน มาเข้า บัญชีใน วัด ของตน การที่จะหาผู้สมัครก็ไม่ยาก เพราะแต่ก่อนมีความเข้าใจกันในพวกนักเรียนอย่างหนึ่ง จะเก่งจริงเพียงใดข้าพเจ้าหาทราบไม่ เข้าใจกันว่าพระราชาคณะซึ่งเป็นผู้ใกล้หนังสือ ท่านมักจะให้ได้

เปรียญแต่พอสมควรแก่บรรดาศักดิ์ของวัด คือ ถ้าเป็นวัดใหญ่ คราวหนึ่งก็ให้ได้เปรียญ ๓ รูป ๔ รูป ที่เป็นวัดเล็กก็ให้ได้เปรียญแต่รูปหนึ่งสองรูป เพราะเข้าใจกันอย่างว่านี้ วัดใดมีนักเรียนมากด้วยกัน เกรงว่าถ้าเข้าไปสอบมากเกินจำนวนที่พระราชาคณะท่านต้องการ ก็จะไม่ได้เป็นเปรียญ จึงมีผู้สมัครไปเข้าบัญชีในวัดที่ไม่มีนักเรียน ด้วยเห็นท่วงทีจะได้เป็นเปรียญ เพราะเหตุที่พระราชาคณะท่านคงอยากจะให้มีเปรียญสำหรับวัดนั้นดังนี้ ฝ่ายข้างเจ้าอาวาสอันเป็นที่สำนักเล่าเรียนก็มักวิตกไปอีกทางหนึ่งว่า ถ้ามีจำนวนนักเรียนในวัดนั้นเข้าสอบน้อยไป ดูจะเป็นที่เสียหาย เหมือนหนึ่งไม่เอาใจใส่บำรุงการเล่าเรียน บางวัดมีนักเรียนความรู้ถึงภูมิเปรียญแต่ ๒ รูป ๓ รูป ก็มักจัดนักเรียนที่ความรู้พอดีพอร้ายเพิ่มเติมเข้าบัญชีอีก ๔ รูป ๕ รูป ให้ได้จำนวน

ว่ามีนักเรียนวัดนั้นเข้าสอบถึง ๖ รูป ๗ รูปดังนี้มีพวกนักเรียนที่อยู่ในบัญชีเพิ่มเติมนี้ มักเรียกกันว่า "พวกทัพผี" แต่ก็มีผู้สมัครเป็น เพราะบางที่พวกทัพผีถูกโชคดีได้เป็นเปรียญก็มี ถึงจะไม่ได้เป็นเปรียญก็ถือกันว่า เป็นประโยชน์ที่ได้คุ้นเคยสนาม รู้ว่าพระราชาคณะผู้ไล่หนังสือท่านทักท้วงอย่างนั้น ๆ จะได้เตรียมตัวไว้สำหรับคราวหน้าต่อไป

เจ้าอาวาสหานักเรียนซึ่งจะเข้าสอบเป็นเปรียญสำหรับพระอารามได้แล้ว ก็ลงมือเตรียมการให้สอบซ้อม ลักษณการสอบซ้อมเป็น ๒ อย่าง คือ ซ้อมประโยคอย่างหนึ่ง ซ้อมวิชาสนามอย่างหนึ่ง การซ้อมประโยคนั้น ผู้ที่เป็นอาจารย์เลือกคัดความในคัมภีร์เฉพาะตอนที่มักใช้เป็นประโยคสอบในสนามมาให้นักเรียนแปลซ้อม การซ้อมวิชาสนามนั้น ผู้เป็นเจ้าของ นักเรียน มักพาไปฝากพระ

ราชาคณะนั้น จึงจะได้โอกาสซ้อม นับถือกันว่าเป็นประโยชน์แก่ตัวนักเรียนมาก การสอบซ้อมทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวมานี้ สอบซ้อมกันมากแต่เมื่อแปลคัมภีร์พระธรรมบท และคัมภีร์มังคลัตถทีปนี คือชั้นแรกที่จะเป็นเปรียญ เพราะนักเรียนยังใหม่ไม่เคยสนาม และความรู้ก็ยังต่ำ ครั้นเมื่อได้เป็นเปรียญแล้ว ถึงแปลประโยค๕ ประโยค๖ การที่ต้องสอบซ้อมกับครูบาอาจารย์ก็น้อยลง ยิ่งถึงชั้นเปรียญเอกซึ่งอาจจะดูหนังสือเอาเองได้แล้ว ก็มักจะสอบซ้อมแต่กับท่านผู้ใหญ่ เพราะเปรียญเอกมีน้อยไม่กี่รูป

เมื่อเจ้าอาวาสทำบัญชีพระภิกษุสามเณรที่จะเข้าแปลพระปริยัติธรรมยื่นต่อเจ้าคณะ เจ้าคณะรวมส่งมาให้กระทรวงธรรมการ นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแล้ว ก็โปรดให้ลงมือสอบพระปริยัติธรรม

มีหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ คราวสอบพระปริยัติธรรมเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ ยังปรากฏอยู่ ได้คัดสำเนามาลงไว้ต่อไปนี้พอให้เห็นลักษณะการ

หมายรับสั่ง

พระยาประสิทธิศุภการรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า พระสงฆ์สามเณรเปรียญเอก โท ตรี จัตวา ซึ่งได้รับพระราชทานนิตยภัตไตรปีอยู่นั้น เดือนหนึ่งขึ้นเป็นพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรม และลึกจากพระพุทธศาสนา ถึงแก่กรรมก็มีบ้าง พระสงฆ์สามเณรเปรียญน้อยไป ทรงพระราชศรัทธาให้กรมหมื่นบวรรังษีและพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๒๓ รูป สอบไล่พระคัมภีร์พระสงฆ์สามเณร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรยปราสาท กำหนด ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีวอกโทศก เพลาเพลแล้วจะ

ได้เสด็จทรงฟังด้วย ให้กรมวังจัดที่มาทอดและสั่งเจ้าพนักงานกระบวนเสด็จ เหมือนอย่างเสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ให้พร้อมทุกพนักงานนั้น

สั่งให้สังฆการีเชิญเสด็จกรมหมื่นบวรรังษีนิมนต์หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ สมเด็จพระพุทโฆษาจารย์ พระพิมลธรรม พระธรรมวโรดม พระเทพกระวี พระธรรมไตรโลก พระพรหมมุนี พระเทพมุนี พระเทพโมลี พระอมรโมลี พระอโนมมุนี พระสาสนโสภณ พระอมราภิรักขิต พระรามัญมุนี พระวินัยมุนี พระประสิทธิ์สุตคุณ พระวิสุทธิโสภณ พระพินิจวินัย พระกระวีวงศ์ พระปริยัติบัณฑิต พระเมธาธรรมรส พระวรญาณมุนี พระปิฎกโกศล เป็นผู้สอบไล่ นิมนต์พระสงฆ์สามเณรมารับประโยคแปดวันละ ๕ รูป

วันแรกนั้นให้นิมนต์หม่อมเจ้าฉายเฉิดเปรียญ

๕ ประโยควัดบวรนิเวศรูป ๑ หม่อมราชวงศ์พระหนู เปรียญ ๕ ประโยควัดบรมนิวาสรูป ๑ หม่อมราชวงศ์พระถมยา วัดระฆังรูป ๑ หม่อมเจ้าเณรขาววัดราชบูรณะรูป ๑ หม่อมเจ้าเณรเวียนวัดบพิตรพิมุขรูป ๑ มารับประโยคต่อพระราชาคณะ

และให้สังฆการีรับหมากรับพลูต่อวิเศษถวายพระราชาคณะผู้ไล่ พระสงฆ์สามเณรผู้แปด วันละ ๒๘ ซอง จัดขุนหมื่นให้อยู่ปรนนิบัติ กว่าจะเลิกไล่พระคัมภีร์เสมอทุกวันนั้น

ให้พระยาพุทธภูมิภักดี มากำกับเมื่อเวลารับประโยคจนเลิกไล่ทุกวัน ให้ขุนหมื่นกรมธรรมการกำกับพระสงฆ์สามเณรผู้แปด เมื่อรับประโยคแล้ว อย่าให้ไปซักซ้อมต่อท่านผู้รู้ได้

ให้ศุภรัตน์จัดพรมเจียมผ้าขาวลาดเสื่ออ่อน ๒ ชั้น ๕ ผืน หมอนอิงไปแต่งที่ถวายกรมหมื่นบวรรังษี และพระราชาคณะผู้สอบไล่พระสงฆ์สามเณรผู้

แปดให้พอ

ให้ราชบัณฑิตจัดพระคัมภีร์ไปตั้งวันละ ๙ ฉบับ ให้พอ ให้มีผ้าห่อคัมภีร์เทียนกากะเยียด้วย แล้วให้รับเทียนต่อท่านข้างในวันละ ๕ เล่ม มาถวายพระราชาคณะผู้สอบไล่ พระสงฆ์สามเณรผู้แปดดูหนังสือเหมือนเพลาค่ำ

ให้สนมพลเรือนจัดพานหมาก กระโถนขันน้ำเครื่องมาตั้งถวายกรมหมื่นบวรรังษีเสมอทุกเพลาเบิกขี้ผึ้งต่อ พระคลังในซ้ายไปส่งท่านข้างในฟั่นเทียนถวายพระราชาคณะผู้สอบไล่ พระสงฆ์สามเณรผู้แปดดูหนังสือ วันละ ๕ เล่ม เล่มหนึ่งขี้ผึ้งหนัก ๒ บาท เป็นขี้ผึ้งวันละ ๒ ตำลึง ๒ บาท

ให้มหาดเล็กจัดที่ชาเครื่องถวายกรมหมื่นบวรรังษีเสมอทุกเวลา

ให้เจ้ากรมปลัดกรมโรงทานจัดที่ชาไปต้มน้ำร้อนน้ำชาถวายพระราชาคณะ ๒๓ รูป พระสงฆ์

สามเณรผู้แปด ๕ รูปเสมอทุกวันกว่าจะเดิกไล่พระคัมภีร์ เบิกน้ำตาลทรายวันละ ๕ ตำลึงไทย ใบชาวันละห่อ ต่อพระคลังในซ้าย เบิกถ่านต่อพระคลังมหาสมบัติวันละ ๓ ชั่งไทย

ให้ล้อมพระราชวังซ้ายขวาไปเบิกยืมอ่างเขียว ๕ ใบ ที่พระคลังในซ้ายมาตั้ง แล้วตักน้ำใส่ให้เต็มอ่างเสมอทุกวันกว่าจะเดิกไล่พระคัมภีร์ แล้วให้เอาอ่างเขียว ๕ ใบไปส่งคืนพระคลังในซ้าย

ให้พระคลังในซ้ายจ่ายข้าวสารให้สนมพลเรือนไปส่งท่านข้างในพื้นเทียนดูหนังสือวันละ ๕ เล่ม เป็นข้าวสารวันละ ๒ ตำลึง ๒ บาท ให้จ่ายน้ำตาลทรายวันละ ๕ ตำลึงไทย ใบชาวันละห่อ ให้โรงทานไปต้มน้ำร้อนน้ำชากวายพระราชาคณะพระสงฆ์สามเณรผู้ไล่ ผู้แปด จ่ายอ่างเขียว ๕ ใบ ให้ล้อมพระราชวังซ้ายขวายืมไปตักน้ำกวายพระสงฆ์สามเณร เดิกไล่พระคัมภีร์แล้วให้เรียกอ่างเขียว

๕ ใบคืน

ให้พระคลังราชการ จ่าย เสื่ออ่อน ๒ ชั้น ๕ ผืน ให้ศุภรัตน์ไปแต่งที่ถวายพระสงฆ์สามเณรผู้แปด

ให้พระคลังมหาสมบัติจัดกระโถน ขันน้ำ ไปตั้งถวายพระราชาคณะพระสงฆ์สามเณรผู้แปดวันละ ๑๐ สำรับ จ่ายถ่านให้โรงทานไปต้มน้ำร้อนน้ำชาถวายพระสงฆ์สามเณรวันละ ๓ ชั่งไทย

ให้คลังพิมานอากาศเอาโคมตั้งมาใส่เทียนให้พระราชาคณะดูหนังสือวันละ ๔ ใบ

ให้รักษาพระองค์ซ้ายขวาจัดตะเกียงมาตั้ง วันละ ๔ ตะเกียง

ให้หลวงสิทธิสาร หลวงทิพจักร จัดหมอยามาประจำวันละคน หลวงราโชวาท หลวงราชรักษา จัดหมอนวดมาประจำวันละคน

ให้เจ้ากรม ปลัดกรม ในกรมพระอาลักษณ์ กรมสังฆการี กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต

มาพร้อมกันเมื่อเพลาแปดพระคัมภีร์เสมอทุกวัน

ให้ผู้ต้องเกณฑ์ทั้งนี้จัดการให้พร้อมทุกพนักงาน ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรยปราสาทตั้งแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ เพลาเพลแล้วเสมอทุกวันไป กว่าจะสั่งให้เลิกพระคัมภีร์ ถ้าสงสัยประการใดก็ให้ไปทูลถามพระเจ้าราชวงศ์เธอกรมหมื่นอุดมรัตนราษี อย่าให้ขาดได้ทุกพนักงานตามรับสั่ง จบหมายรับสั่งเพียงนี้

หมายรับสั่งฉบับนี้ คิดเวลาล่วงมาจนบัดนี้ได้ถึง ๖๐ ปี พระราชาคณะผู้ไล่ และภิกษุสามเณรผู้แปดซึ่งปรากฏนามในหมายรับสั่งล่วงลับไปหมดแล้ว แต่ยังพอสืบทราบได้โดยมาก จึงได้จดอธิบายไว้ต่อไป

พระราชาคณะผู้สอบไล่ครั้งปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓

---

๑. กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ วัดบวรนิเวศ

เป็นประธาน คือสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยา-
ลงกรณ์ ทรงชำนาญพระไตรปิฎก แต่หาได้เข้า
สอบไล่

๒. หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ ๙ ประโยค
นามเดิมว่า หม่อมเจ้ารอง ในกรมหลวงพิเศษศรี-
สวัสดิ์ศุขวัฒนวิไชย ครองวัดบพิตรพิมุข

๓. สมเด็จพระพุทโฆษาจารย์ จี ๙ ประโยค
วัดประยุรวงศาวาส

๔. พระพิมลธรรม ยิ้ม ๖ ประโยค วัดพระ
เชตุพน

๕. พระธรรมวโรดม สมบูรณ์ ๔ ประโยค
วัดราชบูรณะ ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระ
วันรัต ครองวัดพระเชตุพน

๖. พระเทพกระวี โต วัดระฆัง ชำนาญพระ
ไตรปิฎกแต่ไม่ได้เข้าสอบเป็นเปรียญ ต่อมาได้
เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

NATIONAL LIBRARY

๗. พระธรรมไตรโลก รอด เป็นเปรียญกี่ประโยคสืบไม่ได้ความ ครองวัดโมลีโลก

๘. พระพรหมมุนี ทับ ๙ประโยค วัดโสมนัสวิหาร ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระพิมลธรรม แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระวันรัต

๙. พระเทพมุนี กัน ๗ ประโยค ครองวัดสุวรรณาราม

๑๐. พระเทพโมลี เนียม ๙ ประโยค ครองวัดกัลยาณมิตร ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระธรรมเจดีย์

๑๑. พระอมรโมลี นพ ๙ประโยค ครองวัดบุบผาราม

๑๒. พระอโนมมุนี ศรี ๙ประโยค ครองวัดปทุมคงคา ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระพรหมมุนี แล้วเลื่อนสมเด็จพระพุฒาจารย์

๑๓. พระศาสนโสภณ ศา ๙ ประโยค วัด

บวรนิเวศ ต่อมาครองวัดราชประดิษฐ์ ถึงรัชกาลที่๕ เลื่อนสมณศักดิ์เทียบที่พระธรรมวโรดม แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะเหนือแล้วเป็นสมเด็จพระสังฆราช

๑๔. พระอมราภิรักขิต เกิด ๙ ประโยค ครองวัดบรมนิวาส

๑๕. พระรามัญมุนี ยิ้ม ๘ประโยค ครองวัดบวรมงคล

๑๖. พระวินัยมุนี บัว ๘ประโยค ครองวัดอมรินทราราม

๑๗. พระประสิทธิสุตคุณ อ้น ๘ประโยค ครองวัดสุทัศน์ ภายหลังเป็นพระเทพกระวี ถึงรัชกาลที่๕ เป็นพระธรรมไตรโลก แล้วเลื่อนเป็นพระพิมลธรรม มาครองวัดพระเชตุพน

๑๘. พระวิสุทธิโสภณ เหมือน เป็นเปรียญ

กี่ประโยคสืบไม่ได้ความ ครองวัดมหรรณพาราม

๑๙. พระวินิจวินัย จีน ๗ประโยค วัดราช-โอรส ต่อมาเป็นพระธรรมไตรโลก ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระธรรมเจดีย์

๒๐. พระกระวีวงศ์ ทอง ๘ประโยค วัดราชนัดดา ต่อมาเป็นพระเทพมุนี ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นธรรมเจดีย์ไปครองวัดอรุณ ต่อมาต้องลดลงเป็นพระเทพมุนีครั้งหนึ่ง แล้วเป็นพระธรรมไตรโลก

๒๑. พระเมธาธรรมรส ถิน.....ประโยค ครองวัดพิชัยญาติการาม

๒๒. พระปริยัติบัณฑิต ครุฑ ๗ประโยค อยู่วัดกัลยาณมิตร

๒๓. พระวรญาณมุนี น้อย ๙ประโยค ครองวัดจักรวรรดิราชาวาส

๒๔. ประปิฎกโกศล ฉิม เป็นเปรียญกี่ประโยคสืบไม่ได้ความ อยู่วัดราชบูรณะ

หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ผู้ที่เข้าแปลหนังสือ

---

๑. หม่อมเจ้าพระฉายเฉิด ๕ ประโยค วัดบวรนิเวศ เป็นหม่อมเจ้าในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ คราวนี้แปลได้อีก ๓ ประโนค รวมเป็น ๘ ประโยค แล้วลาผนวช ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็น พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉายเฉิด และเลื่อนเป็นกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์

๒. หม่อมราชวงศ์พระหนู ๔ ประโยค วัดบรมนิวาส เป็นบุตรหม่อมเจ้าโสภณ ในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ คราวนี้แปลได้อีก ๓ ประโยค รวมเป็น ๗ ประโยค แล้วลาสิกขา ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นขุนวิสุทธากร แล้วเลื่อนเป็นพระผดุงศุลกกฤตย์ ต่อมาเป็นพระยาอิศรพันธ์โสภณ

๓. หม่อมราชวงศ์พระถมยา วัดระฆัง เป็นบุตรหม่อมเจ้าน้อย ในกรมหมื่นนราเทเวศร์ ได้เป็นเปรียญ ๖ ประโยค แต่จะได้ครบนักประโยคไม่ทราบแน่

๔. หม่อมเจ้าสามเณรขาว วัดราชบูรณะ เป็นหม่อมเจ้าในกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ แปดตกไม่ได้เป็นเปรียญ แต่ว่าผนวชมารับราชการถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าวัชริวงศ์

๕. หม่อมเจ้าสามเณรเวียน วัดบพิตรพิมุข เป็นหม่อมเจ้าในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ แปดได้ ๓ ประโยค

ผู้อื่นที่ปรากฏในหมายรับสั่ง

---

๑. กรมหมื่นอุดมรัตนราษฎ์ เวลานั้นได้ทรง

กำกับกรมสังฆการีและธรรมการ

๒. พระยาพุทธภูมิภักดีนั้น สืบได้ความว่าชื่อใย เดิมเป็นเปรียญแล้วลาสิกขาออกมาได้ภรรยาอยู่ทางโรงวิเศท แต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวช เสด็จทรงบิณฑบาตมาถึงบ้านมหาใย ตักบาตรถวายแล้วอธิษฐานว่า "ขอให้เป็นบัจจัยได้ถึงพุทธภูมิ" ดังนี้ คราวหลังเสด็จไปบิณฑบาตอีก แกตักบาตรถวายแล้วก็อธิษฐานอย่างนั้นอีกทุกคราวจนทรงคุ้นเคย ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงตั้งให้เป็นหลวงทานาธิบดี เจ้ากรมโรงทาน ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระทานาธิบดี รับราชการอยู่จนแก่ชรา จึงทรงตั้งเป็นพระยาพุทธภูมิภักดีตำแหน่งผู้กำกับถือน้ำ ที่โปรดให้เป็นผู้เบิดประโยคสอบพระปริยัติธรรม ดังปรากฏในหมายรับสั่ง เห็นจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริว่าเป็น

เปรียญ แลเป็นผู้ละอายบาป คงจะไม่ดำเอียงแก่นักเรียน

ความที่ปรากฏในหมายรับสั่งว่า ให้พระภิกษุสามเณรผู้จะแปลพระปริยัติธรรมมาจับประโยค ข้อนี้เป็นเบื้องต้นของการสอบพระปริยัติธรรม คือพระราชาคณะผู้อำนวยการรูปหนึ่ง ชั้นเดิมจะเป็นตำแหน่งใดหาทราบไม่ แต่ในชั้นปลายรัชกาลที่ ๔ แลต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์มาตั้งแต่ท่านยังเป็นที่พระศาสนโสภณ เป็นผู้กะประโยคสอบพระปริยัติธรรมในคัมภีร์หนึ่ง จะเอาความตรงไหนเป็นประโยคสอบบ้าง ท่านเลือกแล้วให้เขียนเป็นฉลากบอกว่าคัมภีร์นั้น วัดนั้น ชั้นตรงนั้น จบประโยคตรงนั้น แล้วพับใส่ซองผนึกไว้ จัดฉลากเหล่านี้ไว้เป็นประโยค ๆ เช่นฉลากคัมภีร์พระธรรมบท จัดเป็นประโยคหนึ่งส่วน ๑

ประโยคสองส่วน ๑ ประโยคสามส่วน ๑ วันไหนถึง
กำหนดพระภิกษุสามเณรรูปใดจะแปลประโยคไหน
เวลาช้าวันนั้นก็ไปจับฉลากประโยคนั้นที่วัดราช—
ประดิษฐ์แล้วก็อฉลากของตนเข้ามายังสถานที่แปล
พระปริยัติธรรมราวเวลา ๙ นาฬิกาก่อนเที่ยง ที่
นั้น เจ้าคณะสงฆ์ผู้เป็นนายด้านกับ พนักงานกรม
สังฆการีสำหรับกำกับและราชบัณฑิตอยู่พร้อมกัน
สังฆการี กับราชบัณฑิต พร้อมกับเปิดผนึกดูฉลาก
ประโยคที่จะแปลจดลงบัญชีแล้ว ก็เอาหนังสือ
ฉบับหลวงในหอพระมนเทียรธรรมมามอบให้นัก
เรียนสำหรับที่จะแปล แล้วเจ้าคณะนายด้านกับ
สังฆการีก็ควบคุมนักเรียนแต่เวลานั้นไป มิให้
ผู้หนึ่งผู้ใดถอบเข้ามาบอกใบ้ หรือให้เลศนัย
อย่างหนึ่งอย่างใด ให้นักเรียนดูหนังสือเตรียม

แปลแต่โดยลำพัง ครั้นถึงเวลาเพลมีสำรับของหลวงเลี้ยงทั้งนายด้านและผู้แปลด้วยกัน

การควบคุมตอนนี้แต่ก่อนเห็นจะไม่สู้กวดขัน ปรากฏว่ามีเหตุเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เห็นจะเป็นในเวลาเมื่อกรมหมื่นอุดมรัตนราษฎร์สิ้นพระชนม์แล้ว พระธรรมการ ศุข เป็นหัวหน้าในเจ้าพนักงานประจำการแปลพระปริยัติธรรม พระธรรมการ ศุข นั้นชำนาญพระปริยัติธรรม มีชื่อเสียงว่าหนังสือดีมาแต่เมื่อบวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเปรียญ ๘ ประโยค และเป็นพระราชาคณะที่พระญาณรักขิต ครั้นลาสิกขามารับราชการในรัชกาลที่ ๔ จึงได้เป็นที่พระธรรมการ มีเรื่องเล่ากันมาว่าเปรียญองค์ใดเป็นที่ชอบพอของพระธรรมการแล้ว พระธรรมการตอบซ้อมหนังสือให้ในเวลาที่คุมอยู่เนือง ๆ จนความทราบถึงพระราชาคณะผู้ใหญ่ แต่สิ้นรัชกาลที่ ๔ เสีย หาทันจะ

ได้ว่ากล่าวกันอย่างไรไม่ มาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ โปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมเป็นครั้งแรก ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชาคณะหวังจะแก้การที่ถอบซ้อมไล่หนังสืออย่างกวดขัน พระภิกษุสามเณรที่เข้าแปลพระปริยัติธรรมคราวนั้นตกเสียโดยมาก แล้วโปรดให้ประกาศสงฆ์ซ้ำลงมาเมื่อจะแปลประโยค ๔ อีกชั้นหนึ่ง ดังสำเนาที่จะปรากฏต่อไปข้างหน้า สอบพระปริยัติธรรมคราวนั้น คงได้แต่เปรียญ ๓ ประโยค ๑๒ รูป ชั้นประโยค ๔ ขึ้นไปตกหมด ไม่มีผู้ใดแปลได้สักรูปเดียว เลยเป็นเรื่องเดือดอกันมาช้านาน การควบคุมคงกวดขันมาแต่ครั้งนั้น

จำนวนพระภิกษุสามเณรเข้าแปรพระปริยัติธรรมแต่เดิมมา กำหนดวันละ ๕ รูป ดังปรากฏในหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ นั้น มาถอดลงเป็นวัน

ละ ๔ รูปเมื่อในรัชกาลที่ ๕ แต่จะลดมาแต่คราวแรกหรือจะมาลดเมื่อแปลคราวที่ ๑ หาทราบแน่ไม่ จัดลำดับให้เข้ามาสอบเป็นคณะ ๆ ไป ตั้งต้นสอบคณะกลางกับคณะธรรมยุติกา แล้วถึงคณะเหนือและคณะใต้ สังฆการีเป็นผู้วางฎีกาละให้รูปใดเข้าแปลวันใด พระภิกษุเข้าแปลก่อนแล้วถึงสามเณร จนหมดในคณะหนึ่ง แล้วก็วางฎีกาคณะอื่นต่อไป ในชั้นแรกให้พระภิกษุสามเณรที่ยังไม่ได้เป็น เปรียญเข้า แปลคัมภีร์พระธรรมบทก่อน กำหนดแปลวันละประโยค รูปใดแปลได้ประโยค ๑ วันแรก รุ่งขึ้นให้เข้าแปลประโยค ๒ ถ้าได้ประโยค ๒ ก็แปลประโยค ๓ ในวันต่อไป เมื่อแปลได้ครบ ๓ ประโยค นับว่าเป็นเปรียญชั้นสามัญแล้ว ให้พักเสียคราวหนึ่ง เผื่อรูปใดจะเข้าสอบประโยค ๔ ต่อไป จะได้มีเวลาฝึกซ้อมประโยค ๔

เมื่อสอบพวกแปลคัมภีร์พระธรรมบทแล้ว แต่นั้นถึงเวลาสอบเปรียญชั้นสูง ตั้งแต่ประโยค ๔ เป็นต้นไป เปรียญที่มีประโยคแล้วจำนวนน้อย ไม่มากเหมือนนักเรียนที่แปลใหม่ จึงวางฎีกาคละกันทุกคณะ เป็นแต่กำหนดลำดับตามประโยคคือให้เปรียญเก่าชั้น ๓ ประโยค ที่สอบได้ในคราวก่อน ๆ เข้าสอบประโยค ๔ ก่อน เมื่อเปรียญเก่าสอบประโยค ๔ หมดแล้ว ถ้ามีนักเรียนซึ่งสอบได้ ๓ ประโยคในคราวนั้นสมัครจะเข้าสอบประโยค ๔ ก็ให้เข้าสอบต่อไปจนหมดจำนวน แล้วตั้งต้นสอบประโยค ๕ ให้เปรียญเก่าเข้าสอบก่อนเปรียญใหม่เป็นทำนองเดียวกันทุกประโยคไป เมื่อสอบเปรียญไทยหมดแล้วจึงถึงเวลาสอบเปรียญมอญ ก็จัดโดยทำนองเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว

เวลาสอบพระปริยัติธรรม ดังมีประมาณ

บ่าย ๓ โมงทุกวัน แต่เวลาเลิกไม่เป็นยุติ แล้วแต่ผู้แปลจะได้หรือจะหนีเร็วช้าอย่างไร แต่คงได้เลิกในระหว่างเวลาแต่ ๑๙.๐๐ ถึง ๒๐.๐๐ นาฬิกาเป็นพื้น ถึงวันพระวันโกนหยุดพักรวมเดือนละ ๘ วัน การสอบพระปริยัติธรรมคราวหนึ่ง แต่เริ่มต้นจนเสร็จกินเวลาประมาณ ๒ เดือน

พระราชาคณะที่มาประชุมสอบพระปริยัติ—ธรรม กำหนดเฉพาะพระราชาคณะผู้ใหญ่ และพระราชาคณะที่ชำนาญพระไตรปิฎก มีหมายรับสั่งกำหนดนามผู้เป็นประธานและรายนามพระราชาคณะที่ให้นิมนต์มาประชุมทุกคราว ทำนองอย่างปรากฏในหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ นั้น รวมพระราชาคณะประมาณ ๒๕ ไปหา ๓๐ รูปเป็นเกณฑ์ ผู้เป็นประธานมีหน้าที่สำหรับตัดสินปัญหาและข้อขัดข้องที่จะเกิดขึ้น ส่วนพระราชา—

คณะองค์อื่นนั้น ที่เป็นผู้สอบไล่เฉพาะแต่ท่านผู้ใหญ่ ๓ องค์ ๔ องค์ นอกจากนั้นเป็นแต่ผู้นั่งฟัง มีคำกล่าวกันมาว่า ที่ให้พระราชาคณะมาประชุมในการสอบพระปริยัติธรรมมากด้วยกันนั้น ที่จริงประสงค์จะให้มาฟังเพื่อประโยชน์ในทางความรู้ของพระราชาคณะนั้นๆ เอง จะได้ผึกสอนสานุศิษย์ หาใช่มาเป็นผู้สอบไล่ทั้งหมดไม่ เพราะฉะนั้นต่อพระราชาคณะผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้สอบไล่มาถึง จึงได้ลงมือสอบเสมอทุกวัน

วิธีสอบพระปริยัติธรรมนั้น ให้นักเรียนเข้าไปแปลในที่ประชุมพระราชาคณะทีละรูป ขั้นนักเรียนแปลคัมภีร์พระธรรมบท แต่เดิมกำหนดให้แปลหนังสือ ๓ ตาน คือ ๓๐ บรรทัด ที่หลังเห็นว่ายาวนัก ถ้าสอบอย่างกวดขัน นักเรียนไม่ใคร่สามารถจะแปลจบประโยคได้ทันกำหนดเวลา ใน

รัชกาลที่ ๕ จึงลดลง ๑๐ บรรทัด คงให้แปลแต่ ๒๐ บรรทัดเป็นจบประโยค (*) แปลคัมภีร์อื่นตั้งแต่ประโยค ๕ ขึ้นไป คงให้แปล ๒๐ บรรทัด และประโยค ๔ แปล ๑๐ บรรทัดตามเดิม การที่แปลนักเรียนบางรูปเข้าไปแปลพักเดียวจบประโยค ก็มี แต่ บางรูปเข้าไป แปลไปติด ศัพท์แปลไม่ ถูก บ้าง เรียงความเข้าประโยคไม่ถูกบ้าง แก้ไขไม่ให้เห็นเหลือกำลังของตไม่แปลต่อไป เช่นนี้เรียกว่า "หนี" ก็มี บางรูปพยายามแก้ไขอยู่จนหมดเวลากำหนด ก็ไม่จบประโยคได้ เช่นนี้เรียกว่า "ตก" ก็มี เป็นอันแปลไม่สำเร็จทั้ง ๒ พวก แต่ท่านผู้ใดมักสงเคราะห์นักเรียนโดยกรุณา เป็นต้นว่า ถ้าเห็นนักเรียนติดศัพท์แปลไม่ถูก ท่าน

(*) เริ่มลดแต่ คราวแปลที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามคราวแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘

มักให้วิเคราะห์ คือบอกนัยให้เป็นภาษาบาลี ว่าศัพท์นั้นคือกิริยาอาการอย่างนั้นๆ หรือเป็นชื่อของอย่างนั้นๆ ถ้านักเรียนรู้ภาษาบาลีก็อาจจะแปลศัพท์นั้นถูกได้ แต่ถ้าความรู้ไม่พอจะเข้าใจอธิบายในภาษาบาลีก็เปล่าไป ถ้ารูปใดเข้าไปติดทางประโยคแปลไม่ถูกความเห็นจะแก้ไขให้ตลอดไปในขณะนั้นไม่ได้ ท่านก็ยอมให้กลับออกมาพักตริตรองเสียคราวหนึ่ง ถึงรูปที่ท่านให้วิเคราะห์แปลศัพท์ ถ้าเห็นยังฉงนก็ยอมให้ออกมาพักพิจารณาวิเคราะห์เสียคราวหนึ่งเหมือนกัน ในระหว่างนั้นให้นักเรียนรูปอื่นที่เป็นเวรแปลวันเดียวกันเข้าไปแปล ถ้านักเรียนรูปนั้นแปลจบหรือเข้าไปติดต้องกลับออกมาแก้ ก็เรียกนักเรียนอื่นอีก จนบรรจบรอบจึงถึงวาระของนักเรียนที่ออกมาแก้ที่แรกต้องกลับเข้าไปแปลอีก เป็นทางที่ท่านผ่อนผันให้นักเรียนมีเวลาพักพอตริตรองได้

บ้างดังกล่าวมานี้

เวลาซึ่งกำหนดให้นักเรียนแปลหนังสือนั้น ประเพณีเดิมไม่ได้กำหนดด้วยนาฬิกา ใช้เทียนสัญญาณเป็นกำหนด คือลงมือแปลแต่เวลาบ่าย ๑๕.๐๐ นาฬิกาไปจนมืดค่ำ ก็จุดเทียนสัญญาณตั้งไว้ในสนาม พอเทียนหมดเป็นเลิกการสอบพระปริยัติธรรมในวันนั้น ถ้ายังมีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่กี่รูปก็เป็นตกหมด วิธีใช้เทียนสัญญาณอย่างว่านี้ มักเกิดลำบากแก่ผู้แปลและผู้ไล่เนื่อง ๆ ที่ลำบากแก่ผู้แปลนั้น คือในวันที่มีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่จนค่ำหลายรูปด้วยกัน บางรูปจวนจบประโยค แต่บางรูปแปลหนังสือไปได้น้อย รูปที่ยังแปลได้น้อย ก็ตั้งหน้าพยายามจะแปลให้จบประโยคก่อนเทียนหมด ฝ่ายรูปที่แปลได้มากก็ไม่มีโอกาสจะเข้าแปล จนเทียนหมดก็พากันตกทั้งหมด ดังนี้เนื่อง ๆ ผู้

แปลต้องผ่อนผันกันเอง บางทีถ้าเกิดคั่งกันเช่นว่านักเรียนที่ใจอาจต้องยอมหนีเสีย ให้เพื่อนกันได้โอกาสจึงแปลได้จบประโยค แต่บางทีก็เกิดลำบากตรงกันข้าม เช่นวันใดนักเรียนที่เข้าแปลๆ จบไปเสียบ้าง หนีไปเสียบ้าง เหลืออยู่จนเวลาค่ำ แต่ผู้ที่แปลปลกเปลี้ยรูปเดียว จะแปลให้จบก็คิด แปลไปไม่ได้ จะออกแก้ไขตริตรองก็ไม่ได้ด้วยไม่มีตัวเปลี่ยน ถ้าผู้แปลไม่หนีผู้ใดก็เลิกไม่ได้ ด้วยเทียนยังไม่หมด บางทีในวันนั้นต้องเสียเวลาเปล่านานๆ ทีเดียว ต่อมา (๑) จึงเลิกวิธีใช้เทียนสัญญาเปลี่ยนเป็นใช้นาฬิกาแทน กำหนดเวลาให้แก่นักเรียนแปลพระธรรมบทรูปละ๖๐นาที ถ้าแปลประโยคสูงขึ้นไปให้รูปละ ๘๐ นาที เป็น

(๑) ในคราวแปลที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์คราวที่ ๒ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๕

กำหนด ถ้ารูปใดถูกประโยคยากบางที่ท่านผู้ไล่ยอมเพิ่มเวลาให้อีก ๓๐ นาทีก็มีบ้าง เวลาที่กำหนดนี้ นับเฉพาะแต่เวลาที่เข้าแปด ถ้าออกมาพักแก้ไม่นับเวลา อย่างนี้นักเรียนได้โอกาสเสมอกับทุกรูปไม่มีคั่งเหมือนแต่ก่อน คงมีแต่ทางที่จะช่วยกัน ดังเช่นบางวันผู้แปดเหลืออยู่ด้วยกัน ๒ รูป รูป ๑ จวนจะจบโยค อีกรูป ๑ หนังสือยังอยู่มากเช่นนี้ รูปที่แปดจวนจบอาจจะช่วยได้โดยทำติดแถวขอออกมาแก้ คอยผลัดกันแปดกับรูปที่หนังสือยังอยู่มาก พอให้ผู้แปดรูปนั้นได้มีเวลาตริตรองมากขึ้น จนแปดได้จบประโยคด้วยกันทั้ง ๒ รูป วิธีผ่อนผันอย่างนี้บางทีท่านผู้ไล่ท่านก็สั่งเอง ด้วยสงสารนักเรียนที่หนังสือยังเหลืออยู่มาก เพราะถ้าเหลือแปดอยู่แต่รูปเดียว ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้พักตริตรองแก้ไข ขึ้นแปดตะบันไปก็หมดเวลาเปล่า วิธีสอบพระปริยัติธรรมเป็น

ดังว่ามานี้เหมือนกันทุกประโยค แต่ประโยคสูงถึงชั้นเปรียญเอกนั้น ยอมให้ดูหนังสือซึ่งสำหรับแก้ความในคัมภีร์ที่สอบได้ คือถ้าแปลคัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาประโยค ๗ ยอมให้ดูหนังสือคัมภีร์โยชนา และคัมภีร์ฎีกาปฐมสมันตปาสาทิกาอีก ๒ คัมภีร์ ถ้าแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรคประโยค ๘ ยอมให้ดูคัมภีร์มหาฎีกา คัมภีร์จุลฎีกาวิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรคคันถีอีก ๓ คัมภีร์ ถ้าแปลคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะประโยค ๙ ยอมให้ดูฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะได้ฉะนั้น

วิธีสอบเปรียญมอญนั้นผิดกับสอบเปรียญไทย เหตุด้วยพระราชาคณะไทยไม่รู้ภาษามอญ แต่พังสำเนียงมอญอ่านภาษาบาลีเข้าใจได้ เพราะฉะนั้นวิธีสอบ เมื่อพระมอญแปลภาษาบาลีเป็นภาษามอญ พระราชาคณะมอญเป็นผู้ไล่ แล้วผู้แปล

๕๒๖ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ต้องบอกสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ภาษาบาลี สำหรับพระราชาคณะไทยสอบความรู้อีกชั้นหนึ่ง ได้ทั้ง ๒ อย่างจึงนับว่าเป็นสำเร็จ

ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม
ในรัชกาลที่ ๕
ตอนมหามกุฎราชวิทยาลัย

ก่อนที่จะกล่าวถึงการแปลพระปริยัติธรรมในมหามกุฎราชวิทยาลัย จะต้องอธิบายถึงวิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่าเสียก่อน เพื่อจะได้ทราบลักษณะการว่า วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่า กับวิธีแปลพระปริยัติธรรมในมหามกุฎราชวิทยาลัยผิดกันอย่างไร วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่าในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ เป็นมาดังนี้

ครั้งที่ ๑ แปลพระปริยัติธรรมที่พระมหา

ปราสาท เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๓ ชั้นนักเรียนที่แปลธรรมบทกำหนดให้แปลหนังสือ ๓ ตาน คือ ๓๐ บรรทัด ชั้นนักเรียนที่แปลประโยคสูงตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไปแปล ๒ ตาน คือ ๒๐ บรรทัด ประโยค ๙ คงแปล ๑๐ บรรทัดตามแบบเดิม กำหนดนักเรียนที่เข้าแปลวันละ ๕ รูป ลงมือแปลแต่เวลาบ่ายราว ๑๕.๐๐ นาฬิกาไปจนเวลามืด ก็จุดเทียนตัญญาณที่ตั้งไว้ในสนาม พอเทียนหมดเป็นเลิกการสอบพระปริยัติธรรมในวันนั้น ถ้ายังมีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่กี่รูปก็ตกหมด วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมนี้ เฉพาะนักเรียนที่แปลชั้นธรรมบทมีความลำบากอยู่อย่างหนึ่ง คือถ้าแปลได้ประโยค ๑ ตกประโยค ๒ หรือแปลประโยค ๒ ได้ ตกประโยค ๓ ถึงคราวหน้าต้องตั้งต้นแปลประโยค ๑ ไปใหม่ ต้องแปลให้ได้ ๓ ประโยคในคราวเดียว จึงนับเป็นได้ เป็นดังนี้

ตลอดมาจนถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ แปลพระปริยัติธรรมที่พระอุโบสถวัดสุทัศน ฯ ครั้งที่ ๑๑ จึงยอมให้แปลประโยคไหนได้แล้วก็เป็นได้ ไว้ตามแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ถึงคราวหน้าก็แปลต่อประโยคที่ได้ไว้แล้วทีเดียว วิธีนี้ใช้มาจนสิ้นรัชกาลที่ ๕

คราวที่ ๒ แปลพระปริยัติธรรมที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์เมื่อปีชวด พ. ศ. ๒๔๑๙ คราวนี้นักเรียนที่แปลธรรมบทลดหนังสือลง ๑๐ บรรทัด คงให้แปลแต่ ๒๐ บรรทัด เป็นจบประโยค ด้วยเห็นว่าแปล ๓๐ บรรทัดนั้นยาวนัก ถ้าสอบอย่างกวดขัน นักเรียนไม่ใคร่สามารถจะแปลให้จบประโยคได้ทันกำหนดเวลา

คราวที่ ๓ แปลพระปริยัติธรรมที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ เมื่อปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๒๕ คราวนี้กำ-

หนดเวลาในตอนต้น ๆ ยังใช้เทียนสัญญาณตามแบบเดิม แต่ตกมาในตอนปลายเปลี่ยนเป็นใช้นาฬิกาแทน เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่ใช้เทียนสัญญาณนั้น มักเกิดความลำบากแก่ผู้แปลและผู้ไล่เลี่ยง ๆ ที่ลำบากแก่ผู้แปลนั้น คือในวันที่มีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่จนค่ำหลายรูปด้วยกัน บางรูปแปลจวนจะจบประโยค แต่บางรูปแปลหนังสือไปได้น้อย รูปที่ยังแปลได้น้อยก็ตั้งหน้าพยายามจะแปลให้จบประโยคก่อนเทียนหมด ฝ่ายรูปที่แปลได้มากก็ไม่มีโอกาสจะเข้าไปแปลได้ จนเทียนหมดก็พากันตกทั้งหมด ดังนี้มีเนือง ๆ ผู้แปลต้องผ่อนผันกันเอง บางทีเกิดตั้งกันเช่นว่านักเรียนที่ใจอาจต้องยอมหนีเสีย ให้เพื่อนกันได้โอกาส จึงแปลได้จบประโยค แต่บางทีเกิดลำบากตรงกันข้าม เช่นวันใดนักเรียนที่เข้าแปล ๆ จบไปเสียบ้าง หนีไปเสียบ้าง เหลืออยู่จนเวลา

ค่ำแต่ผู้ที่แปลปลกเปลี่ยรูปเดียว จะแปลให้จบก็ติดแปลไปไม่ได้ จะออกแก้ไขตริตรองก็ไม่ได้ด้วยไม่มีตัวเปลี่ยน ถ้าผู้แปลไม่หนี ผู้ไล่ก็เลิกไม่ได้ด้วยเที่ยนยังไม่หมด บางทีในวันนั้นต้องเสียเวลาเปล่านานๆ ทีเดียว จึงได้เลิกวิธีใช้เที่ยนสัญญาณ เปลี่ยนเป็นใช้นาฬิกาแทน กำหนดเวลาให้แก่นักเรียนรูปละ ๘๐ นาทีเสมอกันทุกรูป แต่บางคราวกรรมการเห็นว่าหนังสือที่แปลนั้นยาก เพิ่มเวลาให้อีก ๓๐ นาทีเป็นพิเศษก็มีบ้าง

คราวที่ ๔ แปลพระปริยัติธรรมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีจอ พ. ศ. ๒๔๒๙ คราวนั้นนักเรียนที่แปลธรรมบทแยกเป็น ๒ กอง เรียกว่า กองขวากอง ๑ กองซ้ายกอง ๑ ผู้แปลต้องจับฉลากกอง แต่จับฉลากเมื่อแปลประโยค ๑ คราวเดียว ประโยค ๒–๓ ก็เวียนไปไม่ต้องจับ คือ ถ้าประโยค ๑ ถูกกองขวา ประโยค ๒ ก็ต้อง

เวียนไปกองซ้าย ประโยค ๓ กลับมาแปลกองขวาอีก ต่อถึงตอนแปลประโยคสูงตั้งแต่ ๔ ขึ้นไป จึงจึงรวมเป็นกองเดียวตามแบบเดิม

คราวที่ ๕ แปลพระปริยัติธรรมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ คราวนี้เพิ่มนักเรียนชั้นแปลธรรมบทขึ้นอีกวันละ ๓ รูป แบ่งแปลในกองขวา ๔ รูป กองซ้าย ๔ รูป คงจับฉลากกองอย่างคราวที่ ๔ ต่อถึงประโยค ๔ ขึ้นไปจึงรวมเป็นกองเดียว แปลวันละ ๕ รูปตามเดิม

วิธีแปลพระปริยัติธรรมในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ก่อนตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยรวม ๕ คราว เป็นดังกล่าวมานี้

ครั้นถึงปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งสถานที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชทานามศึกษาสถานนั้นว่า "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ทรงพระราชอุทิศใน พระบรมนามาภิไธย แห่ง สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผู้ทรงประดิษฐานและทำนุบำรุงธรรมยุติกนิกายมาแต่ก่อน มีคำปรารภการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย และการจัดระเบียบการศึกษา และระเบียบการสอบพระปริยัติธรรมพิมพ์ไว้ในหนังสือธรรมจักษุ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งได้คัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

การตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย

พระพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายที่เกิดขึ้นในโลกแล้ว ทรงแนะนำสั่งสอนประชุมชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ให้ได้ดวงตาคือปัญญาเห็นสิ่งผิดสิ่งชอบแล้ว ปฏิบัติเว้นสิ่งที่ผิดเสีย ดำเนินในสิ่งที่ชอบด้วยกายวาจาใจ ได้บรรลุประโยชน์ทั้งสาม คือประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ภายภาคหน้า ประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพานซึ่งเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวงแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดุจดวงอาทิตย์อันอุทัยส่องโลกให้ชัชวาลแล้วอัสดงคตแล้วฉะนั้น ข้านานประมาณได้ถึง ๒๔๓๗ ปีเศษแล้ว

ยังได้นำสืบๆกันมาจนถึงทุกวันนี้ แม้เราทั้งหลายที่เกิดในภายหลัง ยังได้ยินได้ศึกษาได้รู้ได้ปฏิบัติตาม ทราบความผิดและชอบ ก็เพราะท่านแต่ปางก่อนได้สั่งสอนกันเป็นลำดับสืบมา จึงควรเห็นว่าการเล่าเรียนศึกษาพระคัมภีร์ เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา สามารถจะนำพระพุทธศาสนาให้เป็นไปนานได้ เมื่อยังมีผู้ศึกษาเข้าใจแล้วปฏิบัติตามอยู่เพียงใด พระพุทธศาสนาก็ยังเป็นไปอยู่เพียงนั้น แม้ถึงพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ สักหน่อยท่านทั้งหลายจะคิดว่าศาสนามีพระศาสดาล่วงไปแล้ว บัดนี้พระศาสดาของเราทั้งหลายไม่มีดังนี้ ข้อนี้ ท่านทั้งหลายไม่ควรเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยอันใด ที่เราได้แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น เมื่อเราล่วงไปแล้ว จักเป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย

ดังนี้ การเล่าเรียนคัมภีร์ของภิกษุสามเณรจึงเป็นธุระสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ควรจะทำนุบำรุงให้เจริญ

อีกประการหนึ่ง เหล่าชนที่นับถือพระพุทธศาสนา แม้ถึงมีมาก แต่จะหาผู้ที่เข้าใจชัดเจนในศาสนาที่ตนนับถืออยู่ได้โดยยากยิ่งนัก เพราะไม่ค่อยจะมีหนังสือแสดงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเครื่องจะชักนำให้เข้าใจชัดเจนดีเหมือนหนังสือสอนศาสนาอื่น ๆ จะเข้าใจได้ชัดเจนดีก็แต่ผู้ที่มีกำลังที่จะสะสมหนังสือไว้อ่านได้ กับคนที่ได้ไปมาหาสู่สนทนากับท่านผู้รู้และฟังธรรมเทศนาในวัดนั้น ๆ คนสามัญนอกจากนี้ก็ไม่สามารถที่จะเข้าให้ชัดเจนจนได้ เป็นแต่นับถือไปตามกันเท่านั้น การแนะนำสั่งสอนประชุมชน ให้เข้าใจพุทธศาสนาชัดเจนจึงเป็นธุระสำคัญที่ควรจะเอาใจใส่

อีกประการหนึ่ง เป็นธรรมเนียมมาในประเทศ

ของเราว่าวัดเป็นที่เล่าเรียนศึกษาวิชาหนังสือไทย และเลขของเด็กชาวเมืองทั้งหลาย บิดามารดาญาติผู้ใหญ่ของเด็ก เมื่อเห็นเด็กมีอายุสมควรเรียนหนังสือและเลขได้แล้ว ก็พาไปฝากพระในวัดนั้น ๆ เพื่อให้สั่งสอน แต่การสั่งสอนนั้น ต่างครูต่างอาจารย์กัน ถ้าครูที่เข้าใจในการสั่งสอน และเอาใจใส่ ทั้งเด็กก็เป็นคนฉลาดมีอุตสาหะก็เรียนรู้ได้ดี ถ้าครูไม่ฉลาดในการสอน หรือไม่เอาใจใส่ก็ดี เด็กเป็นคนโง่หรือเกียจคร้านก็ดี ก็รู้ไม่ได้ดี ข้อนี้ควรจัดการสั่งสอนเด็กชาวเมืองให้เป็นหลักฐาน เด็กทั้งหลายคงจะได้ความรู้ดี ตามสมควรแก่ปัญญาและอุตสาหะของตน ๆ

เพื่อจะให้ประโยชน์ทั้งสามที่กล่าวมานี้ สำเร็จบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนา ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นที่วัดบวรนิ-

เวศวิหาร พระราชทานนามศึกษาสถานนั้นว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงพระราชอุทิศในพระบรมราชนามาภิไธย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งเป็นผู้ประดิษฐานและทำนุบำรุงธรรมยุติกนิกายมาแต่ก่อน และทรงบริจาคพระราชทรัพย์สำหรับบำรุงวิทยาลัยให้เป็นไปด้วย

พระเถรานุเถระในธรรมยุติกนิกาย ได้เปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย ให้เป็นที่ศึกษาของภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุติกนิกาย เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ซึ่งเป็นมหามงคลวาร นับแต่กาลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบบรมขัตติยราชสันตติวงศ์มาได้ ๒๕ ปีบริบูรณ์

เมื่อได้เปิดวิทยาลัยแล้วอย่างนี้ พระเถรานุเถระซึ่งเป็นผู้จัดการ ได้ดำริจะจัดการ ๓ ข้อข้าง

ต้นนั้น โดยลำดับดังต่อไปนี้

๑. การเล่าเรียนของภิกษุสามเณรนั้น ประเพณีเดิมเคยเรียนมูลปกรณ์ก่อนแล้ว จึงเรียนอรรถกถาธรรมบท มังคลัตถทีปนี สารัตถสังคหะเป็นต้น ถึงกำหนดสามปี มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้ง ๑ บางคราวถ้าขัดข้อง ก็เลื่อนออกไปถึงหกปีครั้ง ๑ หนังสือสำหรับสอนนั้นมีสองอย่าง สำหรับฝ่ายไทยอย่าง ๑ สำหรับฝ่ายรามัญอย่าง ๑ สำหรับฝ่ายไทยนั้นจัดเป็น ๙ ชั้น อรรถกถาธรรมบทแบ่งเป็นสามชั้น คือ ชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๒ ชั้นที่ ๓ มังคลัตถทีปนีบันต้นชั้นที่ ๔ สารัตถสังคหะชั้นที่ ๕ มังคลัตถทีปนีบันปลายชั้นที่ ๖ ปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยชั้นที่ ๗ วิสุทธิมรรคชั้นที่ ๘ สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยชั้นที่ ๙ ภิกษุสามเณรผู้จะสอบความรู้ จับประโยคแล้ว รับหนังสือตามประโยคมาดูเสร็จแล้ว เข้าไปแปลในที่ประ-

ชุมพระราชาคณะด้วยปากตามเวลาที่กำหนดให้ ถ้าแปลได้ตลอดประโยคในเวลาที่กำหนดไว้นั้นจัดเป็นได้ ถ้าครบกำหนดเวลาแล้ว ยังแปลไม่ตลอดประโยคจัดเป็นตก ผู้ที่สอบได้ตั้งแต่ชั้นที่สามขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ แม้สอบชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ได้แล้ว ถ้าตกชั้นที่สามก็นับว่าตก ถึงคราวหน้าจะเข้าแปลใหม่ ต้องแปลตั้งแต่ชั้นที่ ๑ ขึ้นไปอีก ฝ่ายรามัญนั้นจัดเป็น ๔ ชั้น บาฬีมหาวิภังค์คือ อาทิกรรม หรือปาจิตตีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งตามแต่จะเลือก เป็นชั้นที่ ๑ บาฬีมหาวรรค หรือจุลวรรคอย่างใดอย่างหนึ่งตามแต่จะเลือก เป็นชั้นที่ ๒ บาฬีมุตกวินัยวินิจฉัยเป็นชั้นที่ ๓ ปฐมสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย เป็นชั้นที่ ๔ แปลเป็นภาษารามัญ แต่ต้องบอกสัมพันธ์ด้วย ถ้าแปลได้ตั้งแต่ชั้นที่ ๒ ขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ เปรียญเหล่านี้ ถ้ายังไม่ได้แปลถึงชั้นที่สุด หรือ

ยังไม่ได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชาคณะ เมื่อถึงจะมีพรรษายุกาฬมาก ก็ยังนับว่ายังมีหน้าที่จะต้องแปลชั้นสูงขึ้นไปอีก ต่อเมื่อใดแปลถึงชั้นที่สุดแล้วก็ดี ได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชาคณะในระหว่างนั้นก็ดี จึงนับว่าสิ้นเขตที่จะแปลหนังสืออีก

ภิกษุสามเณรผู้เริ่มเรียน กว่าจะเรียนจบมูลปกรณ์ก็ช้านาน มักเป็นที่ระอาเบื่อหน่ายแล้วเลิกทิ้งเสีย แม้ถึงเรียนตลอดบ้าง ก็ไม่เข้าใจตลอดไปได้ เพราะธรรมดาคนเรียนไม่อาจเข้าใจฉบับเรียนที่พิสดารให้ตลอดไปได้ จะกำหนดจำได้ก็แต่เพียงพอแก่สติปัญญา เหมือนเด็กน้อยที่ผู้ใหญ่บ้อนอาหารคำโตกว่าปากขึ้นไป รับบริโภคได้พอประมาณปากของตนฉะนั้น ท่านผู้ชำนาญในวิธีสอนบางท่านจึงได้คิดแต่งวิธีสอนผู้เริ่มเรียนใหม่เรียกว่า บทมาลา ย่อบ้างพิศดารบ้างตาม

ความประสงค์ของท่าน สำหรับสอนแทนมูลปกรณ์ เพื่อจะให้เวลาเรียนเร็วขึ้น ส่วนการเรียนนั้นสถานหนึ่งก็มีครูคนหนึ่งสอนนักเรียนทุกชั้นไม่ได้บันเป็นแผนก จึงหาครูที่มีความรู้พอจะสอนได้ตลอดเป็นอันยาก ทั้งเป็นที่ลำบากของครูผู้จะสอนนั้นด้วย ส่วนกำหนดเวลาสอบความรู้สามปีครั้งหนึ่ง หรือหกปีครั้งหนึ่ง นั้นเป็นกาลนานผู้ที่เรียนมีความรู้พอจะสอบได้ แต่ยังไม่ถึงสมัยที่จะสอบ หรือผู้ที่สอบตกแล้ว มักสิ้นความหวังที่จะคอยคราวสอบข้างหน้าอีก และนักเรียนคนหนึ่งสอบคราวหนึ่ง ก็จะไม่ได้กชั้นนัก จึงไม่ใคร่จะมีเปรียญประโยคสูง เมื่อไม่มีเปรียญประโยคสูง จะหาครูที่สอนหนังสือชั้นสูง ๆ ได้ก็ยากเข้าทุกที ถึงจะมีผู้ที่สอบชั้นสูงได้บ้าง ก็คงได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชาคณะเสียในระหว่าง ยังไม่ทันได้สอบชั้นสูง ด้วยเหตุจำเป็น มีจะต้องเป็น

เจ้าอาวาสเป็นต้น เมื่อเป็นฉะนี้ ก็ไม่ค่อยมีนักเรียนที่สอบได้ถึงชั้นที่สุด ตามแบบที่ตั้งไว้ ส่วนการแปลด้วยปากนั้น สอบวันหนึ่งได้ไม่กี่รูป กว่าจะจบเวลาสอบคราวหนึ่งถึงสามเดือน เมื่อเป็นเช่นนี้ จะกำหนดการสอบให้เร็วก็ไม่ได้อยู่เอง และเปรียญที่ได้สอบความรู้ได้ถึงชั้นนั้น ๆ แล้ว ก็มีความรู้พออ่านหนังสือเข้าใจได้เท่านั้น ผู้สอบยังทราบไม่ได้ว่า เป็นผู้ทรงธรรมทรงวินัย สมควรจะปกครองหมู่คณะแล้วหรือไม่ อาศัยเหตุผลที่กล่าวมานี้ การเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณร จึงนับว่าเจริญดีแล้วยังไม่ได้

เพื่อจะคิดแก้ไขให้การเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรเจริญดีขึ้น ทันเวลาที่เป็นไปอยู่บัดนี้ วิทยาลัยจึงได้จัดวิธีสอนและสอบความรู้ดังนี้ ในเบื้องต้น ให้เริ่มบาลีไวยากรณ์ซึ่งเป็นหนังสือชนิดเดียวกับบทมาลาแล้วจึงขึ้นคัมภีร์

ต่อไป แบบที่สำหรับสอบความรู้นั้น บาลีไวยากรณ์ชั้นนักเรียนที่ ๓ อรรถกถาธรรมบทความนิทานชั้นเรียนที่ ๒ แก้คาถาธรรมบทบั้นปลายเป็นชั้นนักเรียนที่ ๑ แก้คาถาธรรมบทบั้นต้น เป็นชั้นเปรียญที่ ๓ (ต่อไปถ้ามีกำลังจะพิมพ์มังคลัตถทีปนีได้ จะใช้เป็นแบบสำหรับสอนชั้นเปรียญที่๓) บาลี พระวินัยมหาวิภังค์ และ ภิกขุนีวิภังค์ กับ บาลีบางเล่มเป็นชั้นเปรียญที่ ๒ บาลีพระวินัยมหาวรรค และจุลวรรค กับ บาลี พระอภิธรรมบางเล่มเป็นชั้นเปรียญที่ ๑ กำหนดการสอบได้ทุกปี วิธีสอบได้นั้นใช้เขียน แต่ยอมให้ผิดได้ไม่เกินกว่ากำหนด ถ้าได้ชั้นไหนแล้วก็เป็นอันได้ วิทยาลัยได้รับพระบรมราชานุญาตให้สอบได้ได้ โดยวิธีจัดนี้เป็นส่วนพิเศษ

๒. การที่ประชุมชนจะเข้าใจในพระพุทธศาสนาให้ชัดเจนมีอยู่ ๓ ทาง คือ ด้วยได้ฟังพระธรรม

เทศนา ด้วยได้สนทนาธรรม ด้วยได้อ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอน การเทศนานั้น มีที่วัดตามกำหนดวันพระบ้าง มีที่โรงธรรมในที่นั้น ๆ บ้าง มีด้วยกิจนิมนต์ในมังคลามงคลสมัยบ้าง เทศนาที่วัดตามกำหนดวันพระนั้น จะได้ฟังก็แต่คนที่เข้าวัด ส่วนเทศนาในโรงธรรมนั้น ตั้งขึ้นที่ไหนก็มีแต่คนในจังหวัดนั้น และมักจะเทศน์แต่เรื่องนิทานนิยายอะไรต่าง ๆ ไม่เป็นทางที่จะให้เข้าใจในพระพุทธศาสนาดีขึ้น การเทศนาด้วยกิจนิมนต์ในมังคลา-มังคลสมัยนั้น ก็มักมีแบบไว้สำหรับพิธีนั้น ใครเคยฟังเรื่องใดก็ฟังเรื่องนั้นซ้ำ ๆ อย่างนั้น ไม่ค่อยจะได้ฟังเรื่องที่แปลกจากนั้น ส่วนการสนทนาธรรมนั้น เป็นทางที่จะเข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจน เพราะผู้ฟังถามข้อที่ตัวไม่เข้าใจ

หรือสงสัยอยู่ได้ แต่จะหาผู้ที่เข้าใจในการสนทนานั้นยากยิ่งนัก ส่วนการอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอนนั้น เป็นที่ให้เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ดีกว่าฟังเทศนา เพราะอ่านเองมีเวลาที่จะกำหนดตรึกตรองได้ตามชอบใจ และถ้าจำได้แล้วและลืมเสียก็กลับดูอีกก็ได้ แต่หนังสือที่สำหรับจะอ่านเช่นนั้นยังไม่มี แพร่หลาย พอที่ประชุมชนจะแสวงหาไว้อ่านได้ หนังสือที่มีอยู่แล้วก็ยังไม่ได้แสดงคำสอนในพระพุทธศาสนาให้สิ้นเชิง เป็นแต่แสดงบางข้อตามความประสงค์ของผู้แต่งหนังสือนั้น ๆ ความยินดีในธรรมของคนก็ต่างกัน บางคนยินดีในธรรมที่ลึกซึ้ง บางคนยินดีในธรรมที่ไม่ลึกซึ้ง ถ้าถูกอัธยาศัยก็พอใจอ่าน ถ้าไม่ถูกอัธยาศัยก็ไม่พอใจอ่าน หนังสือที่สำหรับสั่งสอนประชุมชนควรจะมีหลายอย่างตามอัธยาศัยของคน

ต่าง ๆ กัน

ในการที่จะแนะนำให้ประชุมชนเข้าใจพระ-พุทธศาสนาชัดเจนดีนั้น เป็นกิจที่วิทยาลัยควรจัด ๒ อย่างคือ มีธรรมเทศนาที่วัดตามกำหนดวันพระอย่างหนึ่ง การจัดพิมพ์หนังสือแสดงคำสั่งสอนอย่างหนึ่ง การมีเทศนากำหนดวันพระนั้นได้เคยมีเป็นประเพณีของวัดมาแล้ว ส่วนการพิมพ์หนังสือแสดงคำสั่งสอนนั้น วิทยาลัยจะจัดขึ้นตามกำลังที่จะจัดขึ้นได้

๓. การฝึกสอนเด็กชาวเมืองนั้น วิทยาลัยจะจัดให้มีโรงเรียนสอนหนังสือไทยและเขมร และฝึกกิริยาเด็กให้เรียบร้อย สอนให้รู้จักดีและชั่วตามสมควร

ใน ๓ ข้อที่กล่าวมาแล้วนี้ การเล่าเรียนของภิกษุสามเณร วิทยาลัยได้จัดแล้ว ส่วนอีกสอง

ข้อนั้น อาจจัดได้เมื่อใด ก็จะจัดเมื่อนั้นตามลำดับ

เมื่อได้จัดระเบียบการศึกษา และการสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้นที่มหามกุฏราชวิทยาลัย แล้ว การแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่าก็ยังให้คงแปลอยู่ตามเดิม ได้เริ่มการสอบไล่พระปริยัติธรรมที่สนามมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๓ รวม ๘ ครั้งก็งด รวมนักเรียนที่ศึกษาใน มหามกุฏราชวิทยาลัย มาสอบไล่ใน พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามตามแบบเดิม จนสิ้นรัชกาลที่ ๕

การสอบไล่ พระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยครั้งแรก นับเป็นครั้งที่ ๖ แห่งการแปลพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๕ จำนวนเปรียญที่

สอบได้ได้ในมหามกุฏราชวิทยาลัย ๘ คราวซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้ ปีใดพ้องกับการแปลพระปริยัติ—ธรรมตามแบบเก่า ได้จดจำนวนเปรียญฝ่ายนั้นมารวมไว้ด้วย ดังต่อไปนี้

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๖ (ครั้งที่ ๑ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นคราวที่พึ่งเริ่มเปิดสนามมหามกุฏ—ราชวิทยาลัยใหม่ ๆ มีนักเรียนเข้าสอบได้ได้เป็นนักเรียนเอก เทียบเท่า ๓ ประโยคแต่รูปเดียวเท่านั้น

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๗ (ครั้งที่ ๒ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ คราวนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามพ้องด้วย วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมคราวนี้ คงใช้วิธีอย่างคราวที่ ๕

๕๕๐ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทั้งสิ้น รวมเปรียญทั้ง ๒ สนาม เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้๒๙รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๓๗ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๘ (ครั้งที่ ๓ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๗ เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๕ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๑๔ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๙ (ครั้งที่ ๔ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๑๓ รูป นักเรียนแปลได้ เป็นเปรียญ ๒๗ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๐ (ครั้งที่ ๕ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๒๒ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๑๐ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๑ (ครั้งที่ ๖ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ คราวนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์พ้องด้วย วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมครั้งนี้ ชั้นนักเรียนที่แปลธรรมบท กำหนดให้แปลหนังสือเพียง ๑๐ บรรทัดเป็นจบประโยค กำหนดเวลาให้ ๕๐ นาที ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ว่า ยอมให้นักเรียนชั้นแปลธรรมบทได้ประโยค ๑ ตกประโยค ๒ ได้ประโยค ๒ ตกประโยค ๓ ไม่ต้องทวนมาแปลประโยค ๑ ต่อไปใหม่ในคราวหน้า ให้แปลต่อประโยคที่ได้ไว้แล้วทีเดียว รวมเปรียญทั้ง ๒ สนาม เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๓๕ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๗๘ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๒ (ครั้งที่ ๗ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีกุน พ.ศ.

๒๔๔๒ ครั้งนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่พระอุโบสถวัดสุทัศน์ พ้องด้วย แต่สนามวัดสุทัศน์แปลได้เพียง ๓ วัน ไม่ทันมีนักเรียนที่แปลได้ เป็นเปรียญก็งด ด้วยสมเด็จพระวันรัตผู้เป็นกรรมการชั้นชาดอาพาธ จึงมีแต่เปรียญในมหามกุฏราชวิทยาลัย เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๖ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๑๒ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๓ (ครั้งที่ ๘ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ ครั้งนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พ้องด้วย การแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมครั้งนี้ ชั้นนักเรียกผู้แปลธรรมบทเฉพาะประโยค ๓ เพิ่มหนังสือที่แปลเป็น ๒๐ บรรทัด กำหนดเวลา

แปด ๙๐ นาทีอย่างเดิม รวมเปรียญทั้ง ๒ สนาม
เปรียญเก่าแปดเพิ่มประโยคได้ ๒๗ รูป นักเรียน
แปดได้เป็นเปรียญ ๔๑ รูป (๑)

---

(๑) นามเปรียญที่แปลได้ใน ๘ คราว มีแจ้งอยู่ในบัญชี
หนังสือเรื่องเปรียญรัชกาลที่ ๕ ภาค ๒

NATIONAL LIBRARY

การอำนวยพร

ประเพณีที่เรียกกันว่า "ให้พร" หรือ "อำนวยพร" นั้น ตามความที่ปรากฏในมัชฌิมประเทศแต่โบราณ ต่อเบื้นการยอมให้พรมีรูปมีร่าง หรือที่ให้กันได้จริง ๆ จึงเบื้นให้พร เหมือนหนึ่งเราชอบใจใคร เราบอกแก่เขาว่าเราจะให้พรแก่เขาดังนี้ สิ่งของบรรดาที่เรามี หรือการสิ่งใดบรรดาที่เราจะทำให้แก่เขาได้ ถ้าเขาจะชอบสิ่งใดหรือต้องการอย่างใด เราก็เบื้นต้องให้สิ่งนั้นการนั้นแก่เขาตามขอจึงเบื้นให้พร มีตัวอย่างที่ปรากฏมาใน

พระเวสสันดรชาดก พระอินทร์ยอมให้พรแก่นาง ผุสดีซึ่งจะต้องจุติมาเกิดในมนุษยโลก นางก็ขอ พร ๑๐ ประการ คือให้ได้ควดำตาดำเป็นต้น พระอินทร์ก็ต้องเป็นธุระให้สมประสงค์ อนึ่งเมื่อพระอินทร์จำแลงเป็นพราหมณ์มาขอนางมัทรีต่อ พระเวสสันดรในกัณฑ์ศักบรรพ ก็ยอมให้พระเวสสันดรขอพร และต้องจัดให้ได้ตามประสงค์ทุกประการ ยังตัวอย่างที่มาในเรื่องนารายณ์สิบปาง และเรื่องรามเกียรติ์มีหลายแห่ง คือที่ยักษ์อะไรต่ออะไรไป เผาตัวย่างกายให้พระอิศวรชอบพระทัย จนยอมประทาน "พร" ยักษ์เหล่านั้นก็เลือกขอฤทธิ์ขอเดชต่าง ๆ แล้วไปเที่ยวเกะกะจนพระผู้เป็นเจ้าต้องโกลาหลกันทุกคราว จนที่สุดเมื่อครั้งทศกัณฐ์ยกเขาพระสุเมรุให้ตรงขึ้น ได้ประทานพรคราวนั้นทศกัณฐ์ขอพระอุมาก็ต้องประทาน หากพระนารายณ์ลงมาแก้ไขจึงได้พระอุมา

คนชั้นไป การที่ให้พรตามประเพณีในมัชฌิมประเทศแต่โบราณเป็นดังนี้ การให้พรก็ย่อมเป็นการสำคัญ และเป็นรางวัลอันวิเศษที่ผู้หนึ่งจะให้แก่ผู้ใดได้ เพราะเสมอที่แผ่บัญชีทุนทรัพย์ให้เขาเลือกที่เดียว ถ้าผู้รับพรเช่นทศกัณฐ์ไม่มีกัลยาณธรรม ก็อาจจะเรียกพรอย่างเจ็บแสบได้ ประเพณีให้พรกันเช่นนั้น เมื่อคนทั้งหลายมีความรู้ความคิดมากขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องเสื่อมและน้อยลงมาทุกที จนถึงเป็นให้พรกันตามธรรมดาใช้อยู่เดี๋ยวนี้ คือให้ด้วยวาจาว่า "ขอให้มีความสุข และมีความเจริญเถิด" ดังนี้เป็นต้น

ก็แลประเพณีที่บุคคลฝ่ายหนึ่ง กล่าวด้วยวาจาว่าขอให้บุคคลอีกฝ่ายหนึ่งมีความสุขมีความเจริญ ที่เรียกกันว่า "ให้พร" นี้ มีเป็นประเพณีแทบทุกชาติทุกภาษา ต่างกันแต่โดยลัทธิศาสนา

ต่าง ๆ ในพวกที่นับถือว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก คอยประทานคุณและโทษแก่มนุษย์อยู่ตามพอพระทัยของพระองค์ เมื่อประสงค์จะให้พรแก่กันก็ย่อมกล่าวว่า "ขอให้พระเป็นเจ้าประทานสุขเถิด" เช่นนี้เป็นใจความ ฝ่ายพวกที่เชื่อถือเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ว่าเทพดาทั้งหลายองค์เดียวหรือหลายองค์อาจจะให้ความสุขความทุกข์แก่มนุษย์คนใดได้ตามปรารถนา ก็ใช้ถ้อยคำว่า "ขอให้เทวดาอารักษ์คุ้มครองรักษา" เช่นนี้เป็นพรบ้างก็มี บางคนไม่กล่าววิงวอนพระเป็นเจ้าหรือเทวดา เป็นแต่อำนวยพรโดยวาจาเป็นกลาง ๆ ว่า "อยู่ดีกินดีเถิด" บ้าง "ขอให้อยู่เย็นเป็นสุขเถิด" ดังนี้เป็นต้นเป็นคำพรก็มีมาก

ประเพณีให้พรถึงว่าต่างกันโดยวิธีดังกล่าวมานั้น ก็นับได้ว่าเป็นประเพณีที่ชอบใช้กัน คือมีผู้ชอบอำนวยและมีผู้รับด้วย ความนิยมยินดีอยู่ทั่ว

ทั้งโลก

แต่เมื่อลองคิดดูตามที่ได้ที่เคยกันเป็นเนื้อเป็นหนังในการให้พรอย่างทุกวันนี้ ถ้าจะตั้งคำถามว่า "การที่ให้พรนั้นผู้ให้ให้อะไร? ผู้รับพรได้รับอะไร?" ดังนี้ ก็ยากที่จะตอบให้หมดทางสงสัยได้ เพราะถึงจะไม่ต้องกล่าวคัดค้านถึงศาสนาอัทธิอันใด ก็พอเห็นได้ว่า "พร" ตามอย่างที่ให้กันนี้ ผู้ใดจะให้ใครก็ได้ ใครเคยให้ทานยายแก่ก็ย่อมได้พรของยายตั้งกระบุง จะให้เท่าใดพรก็ไม่รู้จักหมด ไม่ต้องลงทุนลงรอนก็มีพรให้เขาได้ถมไป เพราะพรเป็นสักแต่ว่าวาจาที่กล่าวไม่มีรูปมีร่าง ผู้รับพรนั้นก็ได้รับแต่ลม ยินดีด้วยลมเท่านั้น ถ้าเช่นนี้จะควรว่า "พร" ไม่มีในการให้ และการให้พรไม่มีคุณอันใดหรือ? ข้าพเจ้าได้ดำริในเรื่องนี้เห็นว่า "พร" เหมือนกับ "บุญ" มีอย่างมีชนิด คนชนิดหนึ่งก็ให้พรได้แต่ชนิดอัน

สมควรแก่คน และต้องให้ให้ถูกต้องจึงจะเป็นพร และถ้าให้ให้ถูกต้องแล้ว ผู้รับก็ได้รับผลพรตามที่ให้ด้วย

ความที่ว่านี้จะต้องอธิบายให้ชัดเจนสักหน่อย ลักษณะการให้พรนั้น ผู้ใดให้แก่ผู้ใดก็ตาม นับแต่ยายแก่ขอทานให้เมื่อได้ข้าวสารขึ้นไป ก็ย่อมให้ด้วยความยินดี ข้างผู้รับพรก็รับด้วยความยินดี พอจัดว่าให้พรและรับพรโดย "มีความยินดีต่อกัน" ข้อนี้ไม่ต้องคัดค้าน ก็ความยินดีที่เกิดต่อกันในเวลาเมื่อให้พรและรับพรนี้ จะว่าควรยินดีต่อกันด้วยความเข้าใจอย่างไร ? ว่าแต่ตามที่ควรจะเป็น ผู้ให้พรย่อมมีความยินดี เพราะผู้อีกฝ่ายหนึ่งได้กระทำความดีต่อตน เช่นยายแก่ได้รับทานของทายกจึงให้พร หรืออีกอย่างหนึ่งผู้ให้พรมีความรักใครหมายจะให้อีกฝ่ายหนึ่งได้สุข เช่นบิดามารดาให้พรบุตร นี่จัดเป็น

ความยินดีของฝ่ายผู้ให้พร ข้างฝ่ายผู้รับพรนั้นก็ยินดีที่ได้กระทำคุณแก่เขา และรู้ว่าเขายอมรับว่าเป็นคุณแก่เขาจริงประการ ๑ หรือมิฉะนั้นยินดีด้วยรู้ว่าผู้นั้นเขามไมตรีจิตต่อตนประการ ๑ ความยินดีควรมีต่อกันด้วยความเข้าใจอย่างว่ามานี้ ที่จะเข้าใจว่าคำให้พรจะได้จริงดังปากว่า เป็นต้นว่าพระเป็นเจ้าจะประทานความสุขให้ ดังเขาขอ หรือเทวดาอารักษ์จะคุ้มครองตามถ้อยคำเขา หรืออายุจะยืนอยู่ถึง ๑๐๐๐ ปีอย่างเขาว่า เป็นการยินดีเหลวไปทั้งสิ้น เพราะใครบังคับพระเจ้าได้? ใครเป็นที่ปรึกษาของเทวดา? อายุใครเคยถึงหมื่นปี? ถึงคำให้พรอย่างอื่น ๆ ถ้าฝ่ายหนึ่งไม่มีได้เองแล้ว จะไปเบ่าไปเสกให้อย่างไร

เพราะอย่างนี้เมื่อว่าแต่โดยย่อ การให้พรต่อกันต้องประกอบพร้อมด้วยความยินดีต่อกัน คือให้เมื่อมีไมตรีจิตต่อกันทั้ง ๒ ฝ่าย จึงเป็นพร เป็น

องค์ของพรโดยสาธารณะทั่วไป

ถึงการที่ให้พรโดยมิไมตรีจิตเป็นพรดังว่านี้ ก็ให้ได้เป็นชนิดเป็นชั้นลำดับกันอีกหลายอย่าง ต่างกันด้วยใจที่เจตนาจะให้พรเป็นต้น วาจาที่กล่าวพรและประพฤติตัวตามพรเป็นที่สุด จะยกตัวอย่างเหมือนเช่นเราไปรดน้ำทำขวัญเด็กโกนจุก เด็กนั้นก็ไม่ได้ทำบุญคุณแก่เราอย่างใด เด็กนั้นจะดีชั่วอย่างใดเราก็ไม่รู้ ใจเราตั้งเป็นกลางๆ ไปโดยคำเชื้อเชิญของญาติเขา ให้พรก็กล่าวแต่ตามที่จะนึกได้ ตามแบบที่เขาให้พรกันเช่นนี้ก็เป็นไมตรีจิต แต่เป็นพรอย่างต่ำ

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนหนึ่งนายมีบ่าวมาก แต่เผื่อเจือจานเลี้ยงดูอยู่เสมอ ถ้าบ่าวคนใดซื่อตรงจงรักรับใช้ได้การงาน นายก็ให้รางวัลตามสมควรโดยความยินดี บ่าวเมื่อได้รับรางวัล

แล้ว ถ้ายิ่งจงรักภักดีต่อนายและรับใช้การงานของนายให้แข็งแรงยิ่งขึ้นฉะนั้น ถึงบ่าวนั้นจะไม่ได้ปริปากอำนวยพรให้พระผู้เป็นเจ้าประทานสุขแก่นาย หรือขอให้เทวดาคุ้มครองนายหรือขออะไรต่ออะไรให้ได้แก่นายเลย ก็เป็นอันให้พรนายดีกว่าอย่างที่เราให้พรเด็กที่ไปรดน้ำทำขวัญ และนายย่อมได้รับผลพรดีกว่าเด็กนั้นได้รับพรของเรามาก

เพราะฉะนั้นการที่จะให้พร ถ้าจะให้เป็นอย่างสามัญ ให้อย่างเมื่อรดน้ำทำขวัญเด็กก็ได้ หรือให้อย่างยายแก่แกให้ก็ได้ แต่ถ้าจะให้เป็นพรอย่างวิเศษ คือถ้าผู้ซึ่งจะรับพรเป็นผู้ปกครองเรา ก็ต้องตั้งใจจงรักภักดีซื่อตรงต่อท่านผู้นั้น ถ้าผู้จะรับพรเป็นผู้เสมอด้วยเรา ก็ต้องรักใคร่ผูกพันด้วยความดี ถ้าหากเป็นผู้ต่ำกว่าเรา ก็ต้องเมตตากรุณาไม่รังเกียจเดียดฉันท์ ส่วนวาจา

นั้นไม่ต้องกล่าวให้ยืดยาว ความจริงย่อมเป็นของประเสริฐไม่มีชั้นลำดับว่าจริงมาก จริงน้อย และวาจาที่ดีทั้งปวงก็เหมือนกันไม่ต้องกล่าว ถ้ากล่าวคำดีแล้วก็เป็นพรทั้งสิ้น ส่วนความประพฤตินั้นเล่า ก็ต้องอุตส่าห์รับใช้สอยและทำกิจการที่จะเป็นความดีแก่ท่านโดยมิได้คิดย่อหย่อน หรือสงเคราะห์กิจธุระและช่วยบ้องกันความทุกข์ หรือแม้แต่สงเคราะห์ไม่ให้มีทุกข์เท่านั้นก็เป็นลำดับขั้นลงมาตามควร พรถ้าจะให้โดยอย่างวิเศษต้องให้โดยประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ดังว่ามานี้ พรอย่างอธิบายมานี้ที่ข้าพเจ้าว่า "พรมี" และ "ให้พรย่อมมีคุณ"

เรื่องการอำนวยพรนี้ได้ดำริเห็นมานานแล้ว ยังหาได้เรียบเรียงลงเป็นหนังสือไม่ สมัยนี้เป็นมงคลฤกษ์เฉลิมพระชนม์พรรษาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นคราวชาวเราเคยถวาย

ชัยมงคลมาทุกปี และกรรมสัมปาทิกสภาได้
จัดให้มีหนังสือวชิรญาณวิเศษลงพิมพ์เฉพาะเพื่อ
นักษัตรฤกษ์นี้ด้วยฉบับ ๑ ข้าพเจ้าจึงถือโอกาส
เรียบเรียงส่งลงพิมพ์ตามความซึ่งคิดเห็นมาดังนี้

(ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓)

เทศกาลพระบาท

การไปนมัสการรอยพระพุทธบาท หรือที่เรียกกันอย่างย่อ ๆ ว่า "ไปพระบาท" ซึ่งเป็นการได้เคยครึกครื้นเอิกเกริกอยู่แต่ในโบราณกาล แล้วร่วงโรยมาทุกทีนั้น บัดนี้ดูจะกลับครึกครื้นขึ้นใหม่อีกเป็นมั่นคง แต่ว่าการที่ครึกครื้นขึ้นใหม่นั้น ไม่ใช่เป็นอย่างโบราณกลับมาครึกครื้น เป็นการครึกครื้นไปอย่างอื่นทางใหม่ เป็นแต่สักว่าอาศัยชื่อว่าพระบาทเป็นเค้า เหมือนกับชื่อที่จำเรื่องหนังสือเท่านั้น

ห้องสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

เมื่อจะกล่าวด้วยเทศกาลพระบาท ถึงความประสงค์จะเป็นไปในทางใด ก็จำเป็นจะต้องกล่าวตั้งต้นขึ้นไปถึงเรื่องรอยพระพุทธบาทที่เขาสัจพันธ์ ซึ่งเป็นต้นเค้าของความนิยมที่ไปไหว้พระบาทนั้นเสียสักหน่อย และเรื่องรอยพระพุทธบาทนั้นมีปรากฏในพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม ว่าพรานคนหนึ่งชื่อนายบุญไปพบรอยเท้าใหญ่ในศิลาบนไหล่เขา แขวงเมืองสระบุรี เมื่อจุลศักราช ๙๖๘ ปี พระเจ้าทรงธรรมเสด็จไปทอดพระเนตรรับสั่งว่าเป็นรอยพระพุทธบาทโดยแท้ เพราะสมด้วยคำถังกากล่าวว่ารอยพระพุทธบาทมีอยู่ในเมืองไทยแห่งหนึ่ง จึงได้ทรงสร้างพระมณฑปสวมรอยพระพุทธบาทนั้น และทำที่ต่าง ๆ ในบริเวณเป็นอันมาก ที่พระพุทธบาทก็ได้เป็นที่ประชุมชนไปนมัสการตามฤดูปีแต่นั้นมา ถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินต่อๆมาก็ได้ไปทรงนมัส-

การแทบถ้วนทุกพระองค์ และทรงก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณนั้นขึ้นเป็นอันมาก ที่พระพุทธบาทนั้นจึงเป็นเจดียสถานอันสำคัญในพระราชอาณาเขตแห่ง ๑ ตลอดจนกาลบัดนี้ ในที่นี้ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์จะปุจฉาและวิสัชนา ถึงข้อที่ว่ารอยพระพุทธบาทนั้นจะเป็นรอยที่พระพุทธเจ้าได้มาเหยียบไว้จริงหรือไม่จริง ใครเชื่ออย่างไร ข้าพเจ้าเชื่ออย่างไร ก็ขอให้เชื่อกันไปอย่างนั้นก่อน

จะขอกล่าวแต่ด้วยประเทศที่ภูมิสถานตามสมควร ที่หมู่เขาพระพุทธบาทนั้นเป็นเขาอยู่ใกล้กรุงเก่ากว่าเขาหมู่อื่นทั้งสิ้นโดยรอบ และอยู่ห่างลำน้ำอันเรือเดินได้สะดวกเพียง ๕๐๐ เส้นเศษ มีภูมิลำเนาที่เที่ยวสนุกสนานมาก จำเดิมแต่ทางที่ขึ้นก็เป็นทางราบ รถและเกวียนเดินได้ทั้งกลางวันกลางคืน จะว่าด้วยบ่า ๆ ก็ไม่รกชัฏ จะเที่ยว

เตร่เดินเหิรก็ง่าย จะว่าด้วยเขา ๆ ก็งดงามหนักหนา เป็นฉากชั้นอยู่ใกล้ ๆ กัน วันหนึ่งจะเที่ยวสักกี่ลูกไม่ต้องปีนป่ายลำบากยากเย็นก็ไปได้ จะว่าด้วยพื้นที่ ๆ ก็น่าเดินน่านั่ง ด้วยบางแห่งเป็นลำธาร บางแห่งก็เป็นหินดาด บางแห่งก็เป็นชายป่า เดินสักเหนื่อยหนึ่งสองเหนื่อยก็ไม่เบื่อ จะว่าด้วยกระบวนถ้ำเล่า ถ้ำไหนในเมืองไทยที่สนุกซุกซิกยิ่งกว่าถ้ำมหาสนุกใครเคยเข้าไปจนถึงที่สุดได้บ้าง

ถึงกระบวนที่จะเที่ยวพเนจรต่อไปอีกก็ไม่รู้ว่ากี่แห่ง ไปลพบุรีก็ใกล้ หรือจะไปพระฉายตลอดจนหนองโนหนองยาวแดะเมืองนครนายก หรือจะไปเขาแก้วพระบาทไหม่ เขาคอกแดะแก่งคอย ดงพระยาไฟพระยากลาง ก็ไปได้ทั้งนั้น ถ้าจะรวมความลงว่าแต่สั้นๆเอาความสุขสนุกสนานของคนชนเป็นที่ตั้งแล้ว ที่อื่น ๆ ที่ไหนทั่วทั้งเมืองไทย

จะสมควรรับรองรอยพระพุทธบาทยิ่งกว่าเขาหมู่นั้นไปแล้ว เป็นอันไม่มีเลย จะไม่เป็นที่คนทั้งหลายพากันนิยมยินดีไปนมัสการ นับด้วยหมื่นด้วยแสนอย่างไร

อนึ่งการที่คนทั้งหลายพากันนิยมไปไหว้พระบาทนั้น ย่อมทำให้ประโยชน์เกิดเป็นอานิสงส์ได้หลายอย่าง คือความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาก็เจริญยั่งยืนขึ้นในสันดานคนได้เป็นอันมาก แท้จริงถึงว่าการที่จะเกิดกุศลและความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระรัตนตรัย ไม่จำเป็นจะต้องเป็นเพราะรอยพระพุทธบาทนี้ หรือรอยพระพุทธบาทไหนเลยนั้นก็จริงอยู่ ก็แต่อัธยาศัยคนซึ่งความศรัทธาจะบังเกิดนั้นไม่เหมือนกัน เปรียบเหมือนอย่างคนใช้นาฬิกาสังเกตเวลา ผู้ใดมีสติกำหนดเวลาธุระของตัวมั่นคงอยู่แล้ว ถึงไม่ใช้เพียงนาฬิกาเงี่ยบ คือนาฬิกาพกเป็นต้นก็พอประโยชน์ แต่

คนบางชนิดความกำหนดไม่แม่นยำได้เหมือนเช่นนั้น ก็ต้องใช้นาฬิกาตั้ง นาฬิกาปลุกเมื่อถึงกำหนดถึงสติยังให้เต่ออยู่ เสียงระฆังสัญญาทุ่มโมงนั้นก็จะตีเตือนให้ระลึกขึ้นได้ทันท่วงที จึงไม่เสียกิจธุระของตน พระพุทธบาทนี้เหมือนดังระฆังนาฬิกาสำหรับตีเตือนสติของคนบางจำพวกให้เกิดเลื่อมใสต่อพระพุทธศาสนาได้ การที่มีเทศกาลไหว้พระบาทจึงย่อมเป็นประโยชน์กำไร แก่พระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง ยังประโยชน์ที่ให้ความสุขสำราญแก่ราษฎร เฉพาะการค้าขายแลกเปลี่ยนทรัพย์สมบัติแก่กันนั้นก็มีมาก คือพวกชาวบ้านป่าเมืองดอนที่ขัดสนเงินทอง ต่างก็จัดหาสิ่งของควรมีราคาหาง่ายในแขวงนั้น คือเครื่องยาและสัตว์ป่าต่างๆ มาขายได้เงินทองตามปรารถนา ข้างพวกชาวกรุง ฯ มีเงินแต่ขัดสนเครื่องยา อยากได้สัตว์ป่าก็พากันไปซื้อได้ตามประสงค์ พวกชาว

กรุง ฯ บางพวกเอาของต่าง ๆ ที่ชาวบ้าหายากควรต้องการคือผ้าพรรณนุ่งห่ม และแหวนตะกั่วหัวมะกล่ำเบ็นต้น ขึ้นไปจำหน่ายขายก็ได้กำไรมาตามประสงค์ ฝ่ายเจ้าของเกวียนเจ้าของช้างม้ามีพาหนะว่างการให้ไปรับจ้าง ก็ได้ประโยชน์คนเมื่อจะว่าโดยย่อแล้วพระพุทธบาทนี้ทำให้เกิดความสุขสำราญแก่ราษฎรผู้กระทำการค้าขายได้เบ็นอันมาก ยังประโยชน์ที่มีแก่ภูมิประเทศนั้นก็มีอีกด้วยที่เดิมเบ็นป่าเปลี่ยว ที่มามีถนนหนทางไร่นาบ้านผู้คน จนเบ็นทางไปมาสะดวกได้ดังนี้ ก็เพราะอานุภาพรอยพระพุทธบาทนั้นเบ็นเค้ามูล ยังประโยชน์อย่างอื่นก็ยังมี จะพรรณนาไปก็จะยืดยาวนัก เบ็นแต่จะชี้ให้เห็นว่าที่มีรอยพระพุทธบาทขึ้นที่นั้น เบ็นประโยชน์ทั้งอย่างที่พรรณนามาแล้วและเบ็นประโยชน์อย่างใหม่ ๆ ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า ดีร้ายประโยชน์ที่ยังไม่เคยมีจะมีขึ้นได้

ในอนาคต เพราะพระบาทนี้อีกหลายประการ เป็นมั่นคง

ธรรมดาสิ่งซึ่งมีอยู่ในโลก จะหาให้เป็นสิ่งวิเศษโดยรอบทีเดียวนั้นหายากยิ่งนัก ฉันใดประเทศภูมิสถานเขาพระบาทก็มีที่เสีย อยู่บ้าง เหมือนเช่นนั้น เพราะถึงว่าหน้าแล้งจะดูงดงามสนุกสนานปานใด เมื่อถึงเทศกาลฝนก็กลับกลายไปอย่างหนึ่ง พื้นที่ราบรื่นก็กลายเป็นโคลนตมหล่มลึกล้อเกวียนเดินไม่ได้ เขาแลบ่าได้น้ำฝนไม้ก็ขึ้นรุงรังระกันทึบทั่วไป ใครเคยขึ้นไปได้ความสนุกสนานเมื่อหน้าแล้ง ลองกลับขึ้นหน้าฝนก็จะได้แต่ความไข้เจ็บทุกขเวทนา ดังมาแทบถึงอันตรายแก่ชีวิตก็เป็นได้ เพราะเหตุนั้นคนทั้งหลายจึงขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทได้แต่ปีละฤดูเดียว

ก็แต่เมื่อพิเคราะห์ไปอีกอย่างหนึ่ง จะว่าเป็นความเสียแท้ทีเดียวก็ไม่ได้ ด้วยเทศกาลพระบาท

ที่ยังมีคนนิยมครึกครื้นสืบมาได้จนบัดนี้ ก็เห็นจะเป็นเพราะที่ไปได้แต่ปีละฤดูเดียวด้วยดอกกระมัง ถ้าเป็นที่ไปได้ง่าย ๆ อยู่เสมอก็เห็นจะไม่สู้นิยมคึนเต้นกันไปนัก ดูแต่วัดพระแก้วก็จัดว่าเป็นอย่างงดงามควรชมอย่างยอดอยู่แล้ว ก็ไม่เห็นชาวท่าพระแตะท้ายสนมเอิกเกริกกันมาบูชาปานใด ต่างคนก็คงมีความเลื่อมใสได้มานมัสการด้วยความนิยมทั่วกัน แต่คงมาหย่อยกันทีละคนสองคน มาเมื่อไรก็ได้ดูจึงไม่เอิกเกริกเอะอะ ถึงคราวตรุษสงกรานต์มีคนมามาก สังเกตดูก็มักเป็นแต่พวกมอญถาวที่อยู่ใกลมายากทั้งนั้น ถ้าพระพุทธบาทอยู่ใกล้ไปง่ายเหมือนวัดพระแก้วแล้ว ก็คงจะดูชินไปเหมือนเช่นนี้ ถึงว่าพื้นที่ภูมิสถานพระบาทจะเสมอเหมือนกันทุกฤดู การที่จะไปก็มิใช่ง่ายที่เดียว คนที่จะไปต่างต้องออกเงินต้องละงานของคนตามมากแลน้อยแทบทั่วกัน ก็จะเป็นเหตุขัด

ขวางได้อีกทางหนึ่ง จึงว่าที่ไปพระบาทได้แต่ปีละฤดูเดียวนั้น ดูก็จะไม่ทำให้เสื่อมเสียประโยชน์อันใดนัก หรือจะว่าถ้าไปได้ทุกฤดูก็คงจะไม่ครึกครื้นเหมือนไปได้แต่ฤดูเดียวเช่นนี้ก็ว่าได้

เทศกาลกำหนดคนไปพระบาท ใครจะเป็นผู้กำหนดนัดหมายไว้แต่เดิมก็ไม่ทราบเลย แต่ดูเป็นความเข้าใจทั่วกันเป็นกลางว่า "กลางเดือน ๓ แลเป็นพร้อมกันที่พระบาท" เช่นนี้ ก็เป็นเวลาดีน่านัดหมายกว่าวันอื่น เพราะฤดูใบไม้พอร่วงเต็มที่ ดินก็แห้งสนิทหมดความไข้เจ็บจะมีที่พระบาทและร้อนก็ยังไม่จัดนัก เดือนก็กำลังหงาย น้ำท่าในลำธารสระบ่อก็ยังพอหาได้ อนึ่ง เกวียนช้างม้าพาหนะก็พอเสร็จการไร่นา คนชาวนาก็พอว่างธุระลง จะหาเวลาอื่นให้เหมาะกว่านี้ก็เห็นจะไม่มี

กำหนดนัดหมายการอย่างอื่นยังว่ามีคลาด-

เคลื่อนละล่มกันได้บ้าง แต่กำหนดวันขึ้นพระบาท นี้ดูช่างอัศจรรย์เข้าใจพร้อมเพรียงชื่นชมยินดีกันเสียจริง ๆ ถ้าจวนวันเข้าแล้วได้ยินแต่เลื่องว่าคนนั้นจะไปพระบาทคนนี้จะไปพระบาท อย่างต่ำ ๆ ได้ยินเลื่องว่าอยากไปพระบาทก็ออกแซ่ไป บางพวกมั่งทุนรอนก็จัดเรือแพ พาถูกหลานญาติพี่น้องไป บางพวกก็โดยสารเขาไปประสาไม่มีกำลังพาหนะ บางทีถึงสู้ทนรับอาสาแจวเรือเขาไปก็มี ไม่ว่าแต่กรุงเทพ ฯ แต่บ้านม่าบึงบางไหน ๆ ก็รีบเร่งจะไปให้ทันกำหนดวันนั้น ครั้นถึงท่าเรือคิดอ่านเรื่องจะขึ้นเดินไปทางบก ใครถึงนั่นแล้วจะเว้นไม่ขึ้นไปถึงพระบาทได้ ถึงเจ้าพวกรับอาสาแจวเรือไป ก็เป็นอันเหลือกำลังที่จะรับอาสาเผ้าเรือได้ ตกลงเป็นไม่มีใครเผ้าเรือ ถึงต้องจ้างพวกชาวบ้านอยู่ท่าเรือให้เผ้า เลยเป็นธรรมเนียม ถ้าถึงฤดูเจ้าพวกนั้นเป็นตั้งห้างคอยรับฝากเรือหา

กินกันเสียชั้นหนึ่ง ครั้นถึงพวกเจ้าของเกวียนและช้างม้าซึ่งเอามาคอยรับจ้าง ถ้าคนแรกขึ้นยังน้อย ถึงได้ค่าจ้างเด็กน้อยก็ตกลงยอมรับไปส่งถึงพระบาท ถ้าวันจวนคนอัดแอต่างรีบเร่งจะขึ้นไปให้ทันกำหนดก็โก่งราคาขึ้น คนไปก็ต้องยอมด้วยจะรีบไปให้ทันวันกำหนด ครั้นถึงเจ้าพวกบางโขมด เฉพาะตั้งบ้านอยู่พอเหมาะ คนไปออกจากท่าเรือแต่เช้าพอถึงนั่นก็พอออกหิว เจอพวกชาวบ้านมานั่งเผาเข้าหลามขายอยู่ ใครเลยจะเว้นได้ก็ต้องแวะเข้าไปส่งส่วยด่านบางโขมด เลยเป็นโฮเต็ล ขาย เข้าหลาม ปรากฏชื่อเสียงโด่งดัง ครั้นขึ้นไปถึงพระบาทยังต้องขวนขวายหาเช่าโรงที่อยู่ ห้องเล็ก ๆ น้อย ๆ มีเป็นอันมากก็ยังไม่ใคร่พอคน ใครขึ้นล่าไปก็มักจะได้ความลำบาก ต้องถึงดาดปรำอยู่กลางป่า

เมื่อถึงวันกลางเดือน แลดูวงบริเวณลานพระ

บาทช่างกระไร คนช่างอัดแอแซ่ซ้องกันเสียจริงๆ เกือบจะไม่รู้ ว่าเป็น ถานพระบาทที่อยู่เชิงเขากลางป่า เดินไปทางไหนก็คน ดูไปทางไหนก็คน พระบ้างคฤหัสถ์บ้าง หญิงบ้างชายบ้าง เด็กบ้างผู้ใหญ่บ้าง ตานั่นยายนี่ พี่โน่นน้องนี่ ที่รู้จักคุ้นเคยกันก็มี แปลกหน้ามาใหม่ก็มี ดูมีคนทุกชนิดไม่เลือกหน้า ใคร ๆ เขาไปก็ยกไว้ ใครเลยจะได้นึกได้ฝัน ว่าจะได้พบตา ตาบอดที่เคยนั่งขอทานอยู่เชิงสะพานช้างโรงสี ก็ได้พบตาคนนั้นเอง ขึ้นไปนั่งสีซอขอทานอยู่ที่ถานพระบาท แกเอาทุนรอนที่ไหนไปอย่างไรก็ไม่รู้ เมื่อถึงเทศกาลแล้วถานพระบาทก็คงเต็มไปด้วยผู้คนดังพรรณนามาทุก ๆ ปี มิใช่จะขึ้นทุกปีทั่วทุกคน บางคนก็ได้ไปแต่หนเดียว บางคนนาน ๆ จึงไปอีกคราวหนึ่ง น้อยคนนักที่จะได้ไปหลายปีติดๆ กัน เว้นแต่เจ้าคุณพระ

มงคลเทพมุนีศรีรัตนไพรวัน ผู้กำกับว่ากล่าวพระพุทธบาทกับบริษัทของท่าน นั่นท่านไปทุกปีเห็นจะกว่า ๓๐ คราวมาแล้ว บางปีก็ได้ไปถึง ๒ คราว บรรดาคนนอกจากนั้นเป็นแต่เปลี่ยนหน้ากันไปเป็นส่วนมาก ด้วยการที่จะไปพระบาทนั้นมิใช่ไปได้ง่ายๆ ย่อมต้องลงทุนลงแรงและละการงานของตนเสียคราวหนึ่งสักทั้งนั้น คราวเทศกาลหนึ่งผู้ที่ได้สมประสงค์นั้น ถ้านับก็มีน้อยกว่าที่อยากไปแต่ไม่สมประสงค์เป็นอันมาก เพราะความไม่สมประสงค์ของคนอยากไปพระบาทมีชุกชุมหนาแน่นทุกเทศกาล ประจำปีดังนี้ ความครึกครื้นของเทศกาลพระบาทที่ว่าเป็นอย่างใหม่จึงเกิดขึ้น คือเมื่อปีระกาเบญจศกจุลศักราช ๑๒๓๕ ปี (พ.ศ. ๒๔๑๖) หม่อมราชวงศ์พระองค์ซึ่งบวชอยู่วัดอัมรินทรารามต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เป็นพระครูวิเศษ

ศึกคุณ) เป็นผู้เอาภาระกว้างขวางในหมู่ทายก และคฤหัสถ์ทั้งปวงอยู่เป็นอันมาก เกิดปัญญาปรารภเห็นความประสงค์ของคนทั้งหลายในทางนี้ จะเป็นประโยชน์ทนุบำรุงวัดอัมรินทรารามได้ ด้วยในวัดนั้นมีภูเขาอิฐปูนมีมณฑปแลรอยพระบาททำไว้แต่เดิมแห่งหนึ่ง จึงคิดอ่านซ่อมแซมขึ้นแล้วชักชวนชาวบ้านให้มาตั้งร้านขายของแทนชาวบ้านและสมมติที่ต่าง ๆ ให้แทนประเทศในระยะทางไปพระบาท คือ สมมติท่าเรือจ้างวัดอรุณเป็นท่าเรือพระบาท ถนนหลวงทำใหม่ฝั่งตะวันตกเป็นถนนไปพระบาท ศาลเจ้าอะไรอยู่กลางทางต่างว่าศาลจ้าวเขาตก ที่เขตถนนหลวงต่อวัดอัมรินทร ฯ ต่างว่าท้ายพิกุล ถานวัดอัมรินทร ก็ต่างว่าถานพระบาท ต่างว่ากันขึ้นไปจนกระทั่งพระบาทจำลองและเขาอิฐปูน ก็ต่างว่าพระบาทและเขาพระบาทจนตลอดเรื่อง ออกกำหนดนัด

ประชุมคนในกลางเดือน ๓ สามวัน พร้อมกับกำหนดที่ไปไหว้พระบาทใหญ่

ในปีแรกที่คิดการนี้ ท่านพระครูสำนักถ้ำดงทุนดงแรงทนเหน็ดเหนื่อยเป็นอันมาก ก็ได้เห็นผลความคิดดีโดยทันที

วัดอัมรินทรารามโดยปรกติแต่จะหาคนเดินหรือจะหาคนที่เคยได้ไปก็ยาก ครั้นมาเกิดเรื่องพระบาทแทนขึ้นด้วยความคิดท่านพระครูสำนักในปีนั้น พอถึงกลางเดือนสาม ตามวัดที่เคยเปลี่ยวก็แปดงรูปเป็นร้านเล็ก ๆ อยู่เต็มไป ขายตั้งแต่ตุ๊กตุ่นตุ๊กตาผ้าผ่อนเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ตลอดจนของใช้ของกินแทบถ้วนทุกอย่าง ที่ศาลาเคยโกรงเกรงอยู่กลางวัดก็จัดเป็นศาลาโรงธรรมมิเทศน์มหาชาติแลคาถาพันตลอดวัน จนกระทั่งที่ตัวภูเขาแลมณฑปพระบาทซึ่งจวนจะผุพังอยู่ไม่รู้ว่ากี่ปีมา ก็เกิดมีผู้คนศรัทธาพากันเบียดเสียด

เย็ยดยัดขึ้นไปนมัสการไม่มีเวลาหยุด แต่เข้าเข้าบริเวณไปก็ได้ยิน แต่เสียงระฆังและเสียงพิณพาทย์แตรสังข์ ซึ่งพวกอาสาหาอัฐมาประโคมครึกครื้นอยู่รอบเชิงเขา แลดูไปที่มณฑปก็แลเห็นแต่แสงเทียนกับควันธูปกลุ้มไป รอยพระบาทในมณฑปนั้น แทบจะว่าเบียดทองไปทั้งรอยก็ว่าได้ เพราะผู้ศรัทธาพากันไป นมัสการมิรู้ว่าวันละกี่พันกี่หมื่น

ความคิดของท่านพระครูสำนักในเรื่องนี้ ควรยอมว่าสำเร็จได้โดยวิเศษ สำเร็จได้เกินความประสงค์ของท่านพระครูอีกหลายทาง เพราะเกิดประโยชน์แพร่หลายออกไปอีกเป็นอันมาก เป็นต้นว่าพวกจอดแพอยู่ใกล้วัดอัมรินทรก็ได้ค่าฝากเรือแห่งหนึ่งนับด้วยสิบบาทสามตำลึง พวกมาออกร้านขายของก็ได้กำไรไม่รู้ว่าวันละกี่บาท ของถูกก็ขายได้แพง ของไม่ควรต้องการก็ขายได้ พวก

พิณพาทย์แตรสังข์ พวกชายชูปเทียน และทองคำเปลว พวกคนขอทานทั้งปวงก็ได้พบอติเรกลาภอันใหญ่ ยังพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นหรือวัดอื่นๆ ที่ได้รับนิมนต์เทศน์มหาชาติและคาถาพัน ชั้นต่ำที่สุดเจ้านาคที่โกนหัวโกนคิ้วนั่งเรียไรจะบวชอยู่ตามริมทาง ก็ได้รับทานบริจาคมากและง่ายกว่าจะหาได้ที่อื่น เพราะคนทั้งหลายที่ไปย่อมไปด้วยใจรื่นเริง เห็นร้านก็ต้องซื้อ เห็นเรี่ยไรก็ต่องให้ด้วยความเต็มใจทำบุญ ทำสนุกรวมกันอยู่ในวัดอัมรินทร ฯ ก็กลายเป็นถนนที่เอิกเกริกครึกครื้นใหญ่ ตลอดเทศกาลกำหนดไหว้พระบาทปีละ ๓ วันแต่นั้นมา

เมื่อวัดอัมรินทร ฯ ได้ตั้งต้นจัดการอย่างใหม่ขึ้นดังนี้ ไม่ช้าวัดอื่นที่มีรอยพระบาทจำลองอยู่กับวัดก็คิดอ่านเอาอย่าง จัดการมีกำหนดนัดหมายขึ้นบ้างหลายพระอาราม มีวัดจักรวรรดิ วัดราช-

นัดดา วัดราชคฤห์เป็นต้น แต่ที่วัดขึ้นคิดขึ้นบ้างอย่างนั้น เป็นการคิดเมื่อความนิยมของคนซึมซาบอยู่ในพระบาทวัดอัมรินทร ฯ เสียแล้ว ไม่กี่ราวก็เป็นอันต้องร่วงโรยเลิกไป เว้นแต่ที่วัดจักรวรรดิวัดเดียวยังคิดและครึกครื้นมาได้ทุกปี จนเป็นคู่แข่งพระบาทวัดอัมรินทร ฯ อยู่ในบัดนี้

พระบาทวัดจักรวรรดินี้ ครึกครื้นได้ด้วยเหตุต่างกันคนละอย่างกับวัดอัมรินทร ฯ วัดอัมรินทร ฯ ครึกครื้นด้วยเป็นต้นคิดจัดการขึ้นก่อน ทำให้ความนิยมของคนในทางต่างว่าพระบาทใหญ่ คิดแน่นอยู่ที่นั้นมาก และกระบวนท่าทางภูมิประเทศที่พรรณนามาข้างต้น ก็อยู่ข้างเข้าที่กว่าวัดจักร—วรรดิ ฝ่ายข้างวัดจักรวรรดินั้น ถึงกระบวนพระบาท และท่าทาง ภูมิสถาน อยู่ข้างจะกร่อย ๆ ก็ได้เปรียบ ข้างฝ่าย การสนุกสนานใน กระบวนซื้อและขายของกว่าวัดอัมรินทร ฯ หลายเท่า ด้วยอยู่ใน

ตลาดสำเพ็ง แต่ตัวตลาดสำเพ็ง โดยปรกติก็เป็นที่ประชุมของแปลกประหลาดต่างๆ ไม่มีที่ไหนสู้อยู่แล้ว เมื่อถึงคราวเทศกาลพระบาท ชาวร้านสำเพ็งพากันคัดยอดสิ่งของมาขายประชันกันเต็มไปในถานวัดจักรวรรดิ์ ก็คิดดูเถิดร้านขายของวัดอัมรินทร ฯ จะสู้ได้อย่างไร เพราะเหตุนี้คนทั้งหลายจึงพากันนิยมไปพระบาทวัดจักรวรรดิ์นับด้วยพันด้วยหมื่นด้วยอีกแห่งหนึ่ง

เมื่อได้กล่าวเกี่ยวมาถึงพระบาทวัดจักรวรรดิ์ด้วยดังนี้แล้ว ที่จะลืมความดีของท่านที่คิดจัดการนั้นไม่กล่าวให้ปรากฏความดีในที่นี้ด้วยย่อมไม่ควร การพระบาทวัดอัมรินทร ฯ เกิดขึ้นได้ในที่แรกเพราะความอาลักว้างขวางและความอุตสาหะเหน็ดเหนื่อยของท่านพระครูสำนักนั้นใด พระบาทวัดจักรวรรดิ์นี้ก็เกิดขึ้นได้ด้วยความอาลักว้างขวาง

และความอุตสาหะเหน็ดเหนื่อยของพระปถัดมา(*) ฉันนั้น ผิดกันแต่ว่าพระปถัดมามิได้เป็นต้นคิดเรื่องไปพระบาทแทนชั้นเท่านั้น แต่ถึงกระนั้นก็ดี การปฏิสังขรณ์ที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น ท่านเป็นผู้เอาธุระออกแรงทำสำเร็จมา นอกจากเรื่องพระบาทนี้ก็เป็นอันมาก ยังอีกส่วน ๑ คือความบำรุงวัดโดยกตัญญูภาพ คือที่วงศ์ตระกูลพระยาเพ็ชรดาฯ (ดิศ สิงหเสนี) ได้ช่วยอุดหนุนก็อีกหลายอย่าง หลายประการ เมื่อจะว่าโดยย่อแล้ว กระบวนกำลัง ทุน รอน วัด จักรวรรดิ เป็นต่อ วัดอัมรินทร ฯ หลายเท่า จะทำอะไรก็ได้ดีได้เร็ว เป็นต้นว่าก่อเขา เขาก่อกันโดยโง่ดินเผา ที่วัดนี้ก่อด้วยหม้อเก่าอ่วยเคลือบ เพราะมีพวกสำเพ็งนำมาช่วย กระบวนขอแรงก็ได้แข็งแรง เขาเล่าว่าเมื่อทำการ

(*) ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระมงคลทิพมุนี ได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นโดยลำดับ ถึงรัชกาลที่ ๖ ได้เป็นที่พระพุฒาจารย์

ปฏิสังขรณ์พระปรางค์ครานี้ ท่านปลดมาทำกระเดื่องตำปูนผูกสายให้คนชักได้ทีละมากๆ เวลากลางคืนๆ พวกตลาดลำเพ็งพากันไปชักตำปูนช่วยเฮๆ กันจนดึกจนดื่นแทบทุกคืน แท้จริงถ้าวัดอัมรินทรฯ ไม่ได้ความดีที่เป็นต้นคิดไว้ ก็คงเป็นรองวัดจักรวรรดิหลุด

การที่เกิดพระบาทแทนขึ้นในกรุงเทพฯ ที่วัดอัมรินทรฯ และวัดจักรวรรดิ ๒ แห่งนี้ ก็เป็นเหตุให้เกิดประโยชน์ต่างๆ ได้หลายอย่าง ประโยชน์โดยสามัญที่เป็นทำนองเดียวกับพระบาทใหญ่นั้นยกไว้ไม่ต้องกล่าว เป็นอันสู้พระบาทใหญ่ไม่ได้แน่แท้ไม่ต้องเถียง ก็แต่ประโยชน์ที่เป็นอย่างใหม่แปลกกว่าพระบาทใหญ่ก็มีอยู่หลายอย่าง ควรยกขึ้นวินิจฉัยได้ข้อหนึ่งที่การขายของ ลักษณการขายของโดยธรรมดาเดี๋ยวนี้คนชอบย่อมเลือกสรรหาสิ่งที่ราคาถูกพอใจตนได้แล้วจึงซื้ออยู่

เป็นพ้น ถึงว่าของจะดีพอใจ ถ้าราคาแรงก็บิดเบือนไถลไปเลือกหาของราคาถูก พวกขายของก็จำเป็นต้องอาศัยให้ขายได้เป็นประมาณ ถึงจะมีช่างฝีมือดีทำสิ่งของให้วิจิตรงดงามได้ปานใด ก็ไม่กล้าทำมาขาย เพราะทำของดีก็ต้องแล้วช้า แล้วช้าก็เปลืองทุนเปลืองแรง เปลืองทุนเปลืองแรงก็ต้องเรียกราคาแพง เรียกราคาแพงก็ไม่มีใครซื้อ ไม่มีใครซื้อเจ้าของก็ต้องขาดทุน จึงไม่ใคร่มีใครทำสิ่งของให้เป็นอย่างวิจิตร เพราะเหตุนี้มีผลไปถึงการทำของก็เลวลง ตัวช่างที่จะทำได้ดีจริงก็มีน้อยลง ว่าโดยใจความก็คือการช่างขาดความบำรุง จะสังเกตตัวอย่างก็แลเห็นได้ง่าย ๆ จงดูการช่างเขียน แต่ก่อนก็ดีว่าขรัวอินโข่งเป็นฝีมือดีกว่าคนอื่น ฝีมือเขียนปรากฏฝาผนังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ห้อง ๑ เป็นสำคัญ ตั้งแต่ขรัวอินโข่งตายแล้ว ก็ไม่ได้ยินว่าช่างเขียนฝี

มือดีเทียมนั้นมีที่ไหนอีก ด้วยผู้จ้างประสงค์จะเสีย
แต่ราคาถูก ๆ ไม่ใคร่เลือกพินิจเอาให้ดี ลักแต่จะ
ให้เขียนแล้วได้เป็นประมาณ พวกช่างเขียนทำ
การหาค่าจ้าง เมื่อเป็นเช่นนั้นก็คิดแต่จะทำพอ
เป็นรูป กับให้แล้วไปได้ค่าจ้างแล้วก็เป็นพอ ไม่
ไม่มีใครคิดอุตสาหะให้ฝีมือดีขึ้น วิชาช่างเขียนจึง
เสื่อมมาช้านาน จนถึงเมื่อลักสองสามปีนี้พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริบำรุงขึ้น
โปรดให้เกิดยกย่อม ช่างเขียนมาพระราชทานเงิน
เดือนพอเลี้ยงชีวิตไม่ต้องขวนขวาย และให้กรม
หมื่นสรรพสาตรศุภกิจเป็นแม่กองหาแบบแผนมา
ฝึกสอนให้เขียน เขียนกี่วันจะแล้วก็ตามเอาแต่ดี
เป็นประมาณ ถ้าใครเขียนดีวิเศษยังได้รับพระ-
ราชทานรางวัลอีก พวกช่างเขียนก็พากันอุตสาหะ
แข่งฝีมือกัน จนบัดนี้ไปแลดูรูปที่ช่างพวกนี้เขียน
ผิดกันกับเมื่อแรกราวกับคนละคน ถึงฝีมือชั้ว-

อินโข่งก็ทำไมไม่ได้ รูปเขียนแผ่นหนึ่ง ๆ ถึงสิบบาทสามตำลึงห้าตำลึงก็ขายได้ ชักตัวอย่างพอให้เห็นว่าวิชาช่างถ้าบำรุงแล้วก็เจริญได้ นี่เป็นแต่วิชาช่างเขียนอย่างเดียว ยังวิชาช่างอื่น ๆ ที่ร่วงโรยอยู่ก็ยังมีอีกหลายอย่าง มีช่างประดับมุกเป็นต้นก็ร่วงโรยเพราะโรคที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น มิใช่ไทยจะโง่เง่าทำอะไรให้ดีไม่ได้เมื่อใด

การที่มามีพระบาทแทนขึ้นเมื่อปีแรก ๆ ดูของขายก็เป็นของธรรมดาซื้อหามาแต่ตลาด แต่ปีหลัง ๆ มานี้ดูเจ้าของร้านประถวดกัน หาของทำขึ้นด้วยฝีมือช่างคิดทำมาขาย แปลกตาออกไปหลายอย่าง ด้วยผู้ไปเที่ยวมักซื้อของแปลกประหลาดขึ้น ถึงราคาแรงสักหน่อยก็ไม่ใคร่เสียดาย ถ้าเป็นไปได้เช่นนี้พระบาทแทนคงจะเป็นเหตุบำรุงความคิดและฝีมือช่างให้เจริญได้ อย่างหนึ่งถึงมิมากก็น้อย อีกประการหนึ่งการสโมสรในที่

ประชุมชนที่คนมักคิดครั่นคร้ามความประพฤติของคนพาลและพวกเจ้าชู้ ก็ดูบางเบาลง ในการประชุมไปพระบาทแทนนี้ เห็นได้ที่มีพวกสาว ๆ ชาวบ้านพากันออกมานั่งร้านก็มีหลายราย คนจำพวกนี้เป็นสัตว์มีกรรม การสนุกสนานครึกครื้นมีที่ไหนก็ไม่ใคร่ได้ดู ถ้าเดชะพระบาทแทน ทำให้นิสัยพวกนักเลงสำรากกลับเรียบร้อยได้แม้แต่ปีละ ๓ วัน ก็จะเป็นกุศลของพวกสาว ๆ ชาวบ้านเป็นหนักหนา แต่กลัวจะไม่ใคร่เป็นไปได้ เพราะพวกชอบของยังมักพูดจาเคาะแคะเกินพิกัด จนได้ยินว่าบางร้านถึงต้องหาสาว ๆ สำหรับสู้ผีปากมาขายของก็มี เขาทำเช่นนี้เพื่อจะให้ขนมสมกับน้ำยา แต่เป็นการไม่ดีทั้งสองฝ่าย ถ้าอยากจะให้สนุกครึกครื้นยืดยืนไปได้แล้ว ต้องระงับเสียด้วยกันทั้งสองฝ่าย คือพวกขายก็ขายโดยสุภาพ พวกซื้อก็พูดจาให้สุภาพจึงจะควร ในข้อนี้จัด

ว่าพระบาทแทนยังให้ประโยชน์ได้แต่นิดหนึ่ง อีกข้อหนึ่งประโยชน์ที่จะได้แก่พระอารามเพราะพระบาทนี้ ถึงว่าจะมีอยู่บ้างแล้วดูก็ยังไม่พอ น่าที่จะจัดให้ดีได้ สังเกตดูนิสัยคนไปพระบาทแทนทั้งสองแห่งนี้ ถึงความประสงค์จะเป็นอย่างไรก็ตาม ดูชอบศรัทธาออกเงินทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยกันแทบทุกคน บิณฑวัตจักรวรรดิท่านปฏัดมาบอกบุญบีดทองพระพุทธรูปองค์หนึ่ง คนช่างพากันซื้อทองคำเปลวไปบีดนี่กระไร ดูแทบจะได้ทองพอบีดพระเท่านั้นสักสองสามองค์ ถึงค่าที่ซื้อธูปเทียนบูชาค่าให้ทานก็ไม่รู้ว่าบีดะเท่าใด แต่ประโยชน์เหล่านี้ยังไม่ได้ แก่พระอาราม ตามสมควร ที่พระบาทครึกครื้นก็ครึกครื้นไป ที่อื่น ๆ คือศาลาวิหาร การเปรียญที่ทรุดโทรมก็ยังทรุดโทรมไป ไม่ได้รับความสงเคราะห์ของพระบาทที่อยู่ในวัดนั้นเลย ถ้าเช่นนี้ได้จัดให้มีประตูเข้า

วัดเมื่อเทศกาล บอกเขาให้รู้ว่าจะเรี่ยไรปฏิ—
สังขรณ์วัด เรี่ยกเงินคนเข้าไปในวัดเพียงคนละ
โสพศ์เดียว พวกที่ไปขายของหากำไรก็ให้เสีย
ค่าเช่าที่ปลูกร้านหรือนั่งขายขึ้นแก่วัด รวมเงิน
ทั้งปวงนี้ได้มากน้อย เท่าใดก็ให้ท่านพระครูสา่น
และท่านปลัดมาทำการปฏิสังขรณ์ที่ชำรุดทรุด—
โทรมในวัดนั้น เมื่อถึงเทศกาลปีหน้าก็เขียนบัญชี
จำหน่าย รายการ และจำนวนเงินที่ได้และที่ทำไป
บีดบ้ายไว้ให้คนอนุโมทนาก็จะเป็นการดีอย่างยิ่ง
ชื่อว่าเข้าบ้านท่านมิได้ดูตาย การครึกครื้นเกิดขึ้น
ในวัดก็มิได้ทอดทิ้งวัดให้ทรุดโทรม เงินที่จะได้
ก็จะได้ด้วยเขาเต็มใจให้ไม่มีผู้ใดเดือดร้อน แม้
แต่คนนอกพระพุทธศาสนาก็จะไม่ดิเตียนได้ คน
ที่เลื่อมใสศรัทธาก็จะมีแต่พากันยินดี ดูเหมือนว่า
จะได้เงินคราวละมาก ๆ ที่เดียว ความคิดอันนี้มิ
ใช่จะเห็นดีเห็นควรจะทำแต่ข้าพเจ้า คนอื่น ๆ ที่

คิดเห็นเช่นนี้ก็จะมีมาก ถึงท่านพระครูสำนักและท่านปลัดมาบางทีก็จะได้คิดแล้ว แต่ไม่อาจจัดขึ้นหรืออย่างไรก็ไม่รู้เลย ข้อนี้เป็นประโยชน์สำคัญของพระบาทแทน แต่ยังมิได้เกิดขึ้นอยู่อีกอย่างหนึ่ง เมื่อได้กล่าวพรรณนาความตลอดทั้งเรื่องพระบาทใหญ่และพระบาทแทนฉะนี้แล้ว จึงควรกำหนดลงเป็นใจความได้ว่าการที่มีพระบาทใหญ่และพระบาทแทนขึ้นในเมืองไทยนี้เป็นการดีมีคุณมีประโยชน์เป็นอันมาก

(ลงในหนังสือวชิรญาณรายเดือน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒)

คำอธิบายเรื่องเจ้าคุณประตูดิน

(เรื่องนี้แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ตอบคำถามว่า
บุคคลผู้ใดซึ่งเรียกกันว่าเจ้าคุณประตูดิน)

ผู้ที่ได้นามว่าเจ้าคุณประตูดินนั้น ทราบว่าเป็นที่ท้าวศรีสัจจา ในรัชกาลที่ ๒ กล่าวกันว่าชื่อตัวชื่อ มิ คือผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้ทำรูปไว้ ณ มุขกระสันพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และมีโคลง (เข้าใจว่าเป็นพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔) จารึกไว้ที่รูปนั้นบท ๑ ขันบาทต้นว่า

"◎ แถลงลักษณรูปท้าว ศรีสัจ จาแฮ"

แต่อีก ๓ บาทข้าพเจ้าจำโคลงไม่ได้ ครั้นไปดูเมื่อ

เร็ว ๆ นี้ก็เห็นทาสี่ดบโคลงเสี่ยหมดแล้ว สืบหาผู้จำไว้ได้ยังไม่พบตัว จำได้แต่เนื้อความของโคลง ๓ บาทต่อไปนั้นเป็นคำสรรเสริญว่า ท้าวศรีสัจจาเป็นผู้เชี่ยวชาญในราชการในพระราชนิเวศน์เท่านั้น อนึ่ง ที่รูปท้าวศรีสัจจานั้นมีรูปโขลนคนรับใช้บั้นไว้ด้วย ๒ คน ๆ หนึ่งชื่อจ่าบัว คนหนึ่งชื่อดี อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ คนชื่อดีนั้นข้าพเจ้ารู้จัก

เหตุที่เรียกท้าวศรีสัจจา มิ ว่าเจ้าคุณประตูดินนั้น เพราะท้าวศรีสัจจา มิ มักออกนั่งว่าการเช่นรับพวกขอเข้าเป็นต้นที่ประตูดินเป็นมูลเหตุ คนทั้งหลายจึงเรียกว่า เจ้าคุณประตูดิน (ความที่กล่าวข้อนี้มีรูปเขียนไว้ในตู้ลายรดน้ำใบ ๑ เดียวนี้อยู่ที่หอพระสมุด ฯ เขียนรูปแสดงพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๒ มีรูปหญิงมีบรรดาศักดิ์คน ๑ นั่งรับแขกอยู่ที่ประตูพระราชวังเป็นสำคัญ)

แต่คำที่เรียกว่าเจ้าคุณนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า

แต่เดิม เป็น แต่คำสำหรับคนทั้งหลายเรียกยกย่อง มิใช่ เป็นยศศักดิ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทรงตั้ง แต่โบราณมาดูเหมือนจะมีคำ ๒ คำเป็นคู่กัน คือ "เจ้าครอก" คำ ๑ "เจ้าคุณ" คำ ๑ เป็นคำสำหรับคนทั้งหลายเรียกผู้มียศ เจ้าครอกเรียกผู้มียศในราชสกุล เช่นเรียกพระองค์เจ้ากุว่า เจ้าครอกวัดโพธิ์ เป็นตัวอย่าง แม้เจ้านายที่ทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้า แต่โบราณก็มักเรียกกันว่า "เจ้าครอกฟ้า" คำว่าเจ้าครอกนี้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เรียกเจ้านายที่ยังมิได้ทรงกรมว่า "เจ้าครอก" มาจนในรัชกาลที่๕ คำว่าเจ้าคุณนั้นดูเป็นคำสำหรับเรียกผู้ที่มียศภายนอกราชสกุลทั้งชายหญิง เป็นต้นว่าพระภิกษุที่มียศเป็น พระราชาคณะ ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณ ขุนนางมียศถึงกินพานทองก็เรียกว่าเจ้าคุณ สตรีที่มียศสูงก็เรียกกันว่าเจ้าคุณ มีทั้งที่เป็น

ราชินิกูลเป็นเจ้าจอมมารดาแลเป็นท้าวนาง เจ้าคุณราชินิกูลนั้น เช่นเจ้าคุณนวล มารดาสมเด็จเจ้าพระยาทั้งสอง เรียกกันว่าเจ้าคุณโต เป็นตัวอย่าง ธิดาของเจ้าคุณนวลที่ได้มีตำแหน่งในพระราชวังคือเจ้าคุณนุ่น ก็เรียกว่าเจ้าคุณวังหลวง เจ้าคุณคุ้มก็เรียกว่าเจ้าคุณวังหน้า เจ้าคุณต่ายก็เรียกว่าเจ้าคุณปราสาท เจ้าจอมมารดาที่ยกย่องกันว่าสูงศักดิ์ เช่นเจ้าจอมมารดาตาน้ รัชกาลที่ ๑ ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณวัง เจ้าจอมมารดาสิ้รัชกาลที่ ๒ ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณพี่ แต่ท้าวนางที่เรียกกันว่าเจ้าคุณ ได้ยินแต่เรียกท้าวศรีสัจจามิ นี้คนเดียว เห็นจะเป็นเพราะได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณสิทธิขาดเมื่อในรัชกาลที่ ๒ มีเกียรติคุณยิ่งกว่าท้าวนางคนอื่นๆ พวกชาววังยำเกรงมากจึงเรียกกันว่าเจ้าคุณ เจ้าคุณที่กล่าวมาทั้งปวงนี้เข้าใจว่ามิได้ทรงตั้ง เป็นแต่คนทั้ง

หลายเรื่อก เมื่อสังเกตดูสมัยของตัวบุคคลที่กล่าวมา เห็นจะเรื่อกกันหนาหูเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงทรงเรื่อกตามในพระราชนิพนธ์ เป็นคำพูดของพวกนางชาววังในบทร้องเพลงช้า อ้างถึงเจ้าคุณประตูดินว่า "จะไปเรียนเจ้าคุณประตูดิน" ดังนี้

มีความกล่าวกันอีกอย่างหนึ่ง ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พวกชาววังเรื่อกสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ว่าเจ้าคุณประตูดิน ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่พบหลักฐาน และไม่เชื่อว่าจริง เพราะสมเด็จพระอมรินทรได้เป็นท่านผู้หญิงมาแล้วแต่ก่อนเสวยราชย์ เมื่อประดิษฐานพระราชวงศ์มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าพ้าถึง ๔ พระองค์ เห็นว่าคนทั้งหลายคงเรื่อกว่าสมเด็จพระพันวัสสา ตามแบบอย่างพระอัครมเหสีครั้งกรุงเก่า ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์ เทียบที่กรมพระเทพามาตย์ พระบรมราช

ชนนี้พันปีหลวงครั้งกรุงเก่า ในรัชกาลที่ ๒ คน
ทั้งหลายจึงเรียกสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ ซึ่งเป็น
พระอัครมเหสี ว่าสมเด็จพระพันวัสสาตามอย่าง
ครั้งรัชกาลที่ ๑ ต่อมา ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าความ
จริงจะเป็นเช่นว่านั้น ถ้าคนเรียกสมเด็จพระอมรินทร์
ว่า เจ้าคุณประตูดิน ไซร้ ในบทร้องเพลงช้าที่
ทรงพระราชนิพนธ์คงทรงว่า "จะไปทูลเจ้าคุณ
ประตูดิน" ไหนจะทรงว่า "จะไปเรียนเจ้าคุณ
ประตูดิน"

เจ้าคุณซึ่งเป็นยศสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรง
ตั้งนั้นปรากฏว่ามีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสม-
เด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งชั้นแรก ๒ คน
คือเจ้าคุณแขซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้าคุณ
ตำหนักใหม่ เป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่
คน ๑ เจ้าคุณนุ่มซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้า
คุณตำหนักเดิม เป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์

น้อยคน๑ เพราะเจ้าคุณทั้ง๒นี้เข้าไปมีตำแหน่งรับราชการในพระบรมมหาราชวัง โปรดฯให้มีปลัด (ทำนองพระราชาคณะ) ทั้ง ๒ คน คือคุณปลัดขำ และคุณปลัดเสงี่ยม ต่อมาทรงตั้งธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่เป็นเจ้าคุณอีก ๒ คน คือเจ้าคุณปุก เรียกกันว่าเจ้าคุณกลางคน๑ เจ้าคุณหรุ่นเรียกกันว่าเจ้าคุณน้อยคน๑ ทรงตั้งธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นเจ้าคุณอีก ๒ คน คือเจ้าคุณเป้าคน๑ เจ้าคุณดีคน๑ เจ้าคุณทั้ง๔นี้หาปรากฏว่ามีปลัดไม่ เห็นจะเป็นเพราะไม่ได้เข้าไปมีตำแหน่งรับราชการในพระบรมมหาราชวัง

นอกจากทรงตั้งเจ้าคุณ ๖ คนที่กล่าวมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดฐานันดรเจ้าคุณให้เป็นต่างชั้นอีกอย่าง๑ คือ เจ้าคุณซึ่งเป็นพระภคินีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงยกฐานันดรเป็นเจ้าคุณพระไอยิกา เจ้าคุณที่เป็นธิดาของเจ้าคุณพระไอยิกา คือเจ้า

คุณที่เป็นพี่สมเด็จเจ้าพระยาทั้ง ๒ นั้น โปรดฯให้มีฐานันดรเป็นเจ้าคุณพระสัมพันธุวงศ์ ดูเหมือนจะมีที่ใช้ตามที่ทรงกำหนดแต่สำหรับเขียนผ้าทรงทอดสดับกรณ์ในพิธีกาลานุกาลเท่านั้น

พิเคราะห์ดูการที่ทรงตั้งเจ้าคุณเมื่อรัชกาลที่ ๔ นั้นสันนิษฐานว่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือเพื่อจะทรงยกย่องธิดาสมเด็จเจ้าพระยา ๒ องค์ให้มีบรรดาศักดิ์สูงอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ น่าจะเป็นเพราะสมเด็จเจ้าพระยาทั้ง๒องค์มีบุตรธิดามาก พวกบ่าวไพร่ผู้คนเห็นจะเรียกธิดาของสมเด็จเจ้าพระยา ๒ องค์นั้นว่าเจ้าคุณพี่เผื่อไป จึงทรงตั้งธิดาภรรยาหลวงขึ้นเป็นเจ้าคุณ เป็นการทรงจำกัดว่าควรเรียกเจ้าคุณได้เพียงนั้น การที่เรียกเจ้าคุณกันพี่เผื่อมีคำเล่ากันมาว่าถึงเจ้าจอมมารดาต่างกรมผู้ใหญ่ เช่นเจ้าจอมมารดาศิลา ของกรมพระพิพิธ ฯ กรมพระพิทักษ์ ฯ และเจ้าจอมมารดา

ปรางของกรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้น บ่าวไพร่ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณ บางทีก็พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเจ้าคุณให้มีบรรดาศักดิ์นั้น จะมีพระราชประสงค์เพื่อป้องกันการเรียกเจ้าคุณพร่ำเพรื่อทางพวกเจ้าจอมมารดาด้วยก็เป็นได้ ประเพณีการทรงตั้งเจ้าคุณจึงได้เกิดมีมาแต่รัชกาลที่ ๔

นิทานโบราณคดี

พระนิพนธ์
สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ครั้งที่ ๕ ออกแล้ว

ปกแข็ง หุ้มผ้า เดินทอง ราคาจำหน่าย เล่มละ ๓๕ บาท

สั่งซื้อได้ที่

สำนักพิมพ์คลังวิทยา

๑๑ ถนนเฟื่องนคร สี่กั๊กเสาชิงช้า พระนคร

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

อยากรู้ภาษาอังกฤษที่ดีและถูกต้อง โปรดใช้

ตำราชุด

เรียนอังกฤษด้วยตนเอง ของ A. C. S.

ชุดที่ ๑ พิมพ์ครั้งที่ ๖ ชุดที่ ๒ พิมพครั้งที่ ๓

ปรับปรุงแก้ไขใหม่เป็นตำราเรียนภาษาอังกฤษ
ที่ทันสมัยในยุคนี้ เหมาะสำหรับนักศึกษาและผู้ที่
สนใจภาษาอังกฤษ

ใช้เรียนด้วยตนเอง เรียนง่ายเข้าใจดี

พิมพ์ใหม่ครั้งนี้ใช้กระดาษดี การพิมพ์ปราณีต

ปกแข็งหุ้มผ้าเดินทอง ราคาจำหน่ายชุดละ ๕๐ บาท

ต่างจังหวัดเพิ่มค่าส่งชุดละ ๓ บาท

สั่งซื้อได้ที่

สำนักพิมพ์ คลังวิทยา